

КК2

Д44

3603020430

М. 357 (06)—79

Баспаға таярлағанлар:
филология илимлеринин кандидатлары
Жаңабай Нарымбетов, Қырықбай Байниязов
хәм *Исмаил Қурбанбаев.*

© „Қарақалпақстан“ баспасы, 1979

II-бөлім

РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙИНГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

КИРИСИҮ

I

Қарақалпақ әдебияты еле аз изертленген әдебият. Усы күнге дейин рус тилинде болсын, қарақалпақ әдебияты, оның тарихы жөнінде, хәтте улыўма түсиник берерликтей бирде илимий мийнетке ийе емеспиз. Революцияға дейинги изертлеўшилердин бирде-биреўи қарақалпақ халқының әдебияты тарихынан ири-баслы хеш қандай илимий мийнет қалдырған жоқ. Буржуа-инишыл изертлеўшилер—илимпазлар Орта Азиядағы көп ғана халықлардың, соның ишинде қарақалпақ халқының да жазба әдебиятының барлық тараўларын толық түрде итибарға алмағаны мәлим.

Қарақалпақ әдебият тарихының айырым мәселелерин изертлеў жумысы соңғы ўақларда ғана қолға алына бслады. Сонлықтан бул мәселе жөнінде илимий монографиялар, сын мақалалар, изертлеўлер, рецензиялардың саны еле оғада жеткиликсиз болып келди. Бул жөнінде бар материаллар әдебияттың анаў яки мынаў мәселелеринен тек хабарлар беретугын тар көлемдеги, газети-журналларға арнап жазылған қысқа ма-

қалалардан ибарат. Уллы Октябрь социалисттик революциясының жеңиси менен қарақалпақ халқының ғаулап өсиіп киятырған социалисттик экономикасы хәм мәдениеті, әсіресе мұғаллимлер, студентлер, мәдениет хызметкерлері — улыўма интеллигенция қарақалпақ әдебиет тарийхын изертлеп, бир системаға салған илимий мийнетти талап етип отыр. Бунындай мийнет қарақалпақ совет әдебиетінің тағыда раўажлана бериўи ушып да, алдағы ўақытта қарақалпақ халқының тарийхын жазғанда, үлкен әҳмийетке ийе болатуғыны анық. Соның менен қатар, бунындай мийнет көп миллетли совет халқының әдебиет тарийхын жазғанда да керекли материал бола алар еди. Мине усы талапларды орынлаў мақсетин нәзерде тутып, толып атырған қыйыншылықларға қарамастан, қарақалпақ әдебиетин изертлеўдин ҳәзирги басқышының жуўмағы ретинде усы кишкене мийнетти көпшиликтиң алдына усынып отырмыз. Биз бул мийнетте тийкарғы көңилди — революцияға дейинги қарақалпақ әдебиетіне, оның келип шығыў хәм өсиў жолларына, оның айырым ўәкиллерине, жасаған дәўирине, олардың өмири хәм творчестволық өзгешеликлерине бөлдик.

Бул мийнетти жазғанда тийкарынан изертлеў, тексеріў, айырым моментлерди анықлаў усылын қолландық. Марксизм-ленинизм классиклериниң, көсемимиз В. И. Ленинниң мәдениет, әдебиет, искусство жөниндеги көрсетпелерин хәм КПСС Орайлық Комитетиниң идеологиялық мәселелер жөниндеги қарарларын тийкарғы басшы қурал ретинде пайдаландық. Сонын менен қатар тарийхы, жәмийетлик өсиўи, әдет-үрп, тил, әдебиет, улыўма мәдениет жағынан бизге жақын туўысқан халықлардың, әсіресе қазақ, өзбек, түркмен халықларының әдебиет тарийхы жөнинде басылып шыққан материалларды қарап шықтық. Қарақалпақ фольклоры

хәм әдебиеті жөнинде қарақалпақ тилинде, рус тилинде хәм басқада тиллерде бурынлы-соңлы басылып шыққан, бирге белгили болған материалларды, әдебиет шығармаларды қарап шықтық. Қарақалпақ экономика хәм мәдениет институтының, Қарақалпақстан үлке табиғи музейиниң Ташкенттеги Наўайы атындағы, Ленинградтағы С. Щедрин атындағы, Москвадағы Ленин атындағы, СССР Илимлер Академиясының, фундаменталь китапханаларындағы, шығысты изертлеў институтының ҳәр түрли архивлердин фондларында сақлаўлы есе басылып шықпаған қарақалпақ тарийхына, фольклорына, әдебиетіне байланысы бар қолжазбаларды қарап шықтық хәм олардын кереклерин критикалық жол менен пайдаландық.

Қарақалпақ әдебиеті тарийхының айырым мәселелери жөнинде соңғы жыллардың ишинде баспа сөз бетинде шыққан материаллардың баслылары ретинде автордың «Қарақалпақ поэзиясы ҳаққында»¹, «Қарақалпақ поэзиясы»², «Қарақалпақ әдебиетінің тарийхы жөнинде»³, «Бердақтың қосықлары»⁴, «XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиеті»⁵, Қ. Айымбетов. У Кожуровтын «Қарақалпақ әдебиетінің түрлери»⁶ С. Бекмуратовтын «Қарақалпақ әдебиетінің тарийхий тамырлары хәм бизниң ўазыйпаларымыз»⁷ У. Кожуровтын «Бердақ»⁸.

1. «Қызыл қарақалпақстан», 1936, №301, 302.

2. «Қарақалпақ әдебиеті хәм искусствосы», 1939, №3 «Дружба народов СССР» М. 1939 кн 3 и «Литература и искусство Узбекистана» Ташкент, 1939, №7—8.

3. «Қызыл Қарақалпақстан», 1940, №298.

4. «Қарақалпақстан әдебиеті хәм искусствосы» 1939, №5

5. Рукопись находится в библиотеке САГУ, Ташкент, 1946 (диссер)

6. «ҚК әдебиеті хәм искусствосы», 1939, №4, 5, 6,

7. «Қызыл Қарақалпақстан», 1946, ж.

8. «Қызыл Қалпақстан» 1939, № 203, 209, 211, 212

М. Дәрибаевтың „Бердақтың қосықтары хақында“¹ Қарабай Ермановтың „Бердақ Қарғабаев“² Мамыраевтың „Бердақтың шығармаларындағы демократиялық идеалдар“³ С. Бекмуратовтың „Қарақалпақ әдебиетінің мектебі кимий әтирапында болды деген мәселеге“⁴ К. Бердимуратовтың „Өтеш шайыр—азатлық жыршысы“⁵ Омар шайыр хәм онын идеясы“⁶ Х. Сейтовтың „Қарақалпақ әдебиетінің мектебі Бердақтың әтирапында болды“⁷ И. Сағитовтың „Бердақ ұллы патриот шайыр“⁸ С. Бассиннің „Бердах—великий патриот“⁹ „Бердах“¹⁰ деген мийнетлерин көрсетип өтиуге болады. Бирақта соны айтып өтиү керекли, бул мийнетлердин айырым кемшиликлери бар, ең алды менен булар алған темасын қарақалпақ халқының басынан өткерген тарийхий—сиясий, мәдений, экономикалық жағдайлары менен жетерлик дәрежеде байланыстырмай изертлейди. Сонлықтан бул мийнетлерди оған дыққат пенен қарап шығарыуға туура келеди. Бул жөнинде еске алатуғын тағы бир нәрсе, революцияға дейинги жазыушылардың шығармалары, олардың өмир баянлары жөнинде материаллардың көпшилиги бизиң қолымызға жазба оригинал түринде келип жеткен жоқ. Ол мағлұматлардың көпшилиги соңынан көширит

1. „Қызыл Қарақалпақстан“, 1940. № 287, 289, 291.

2. — „—“ 1940. № 271.

3. — „—“ 1940. № 273.

4. — „—“ 1948, № 28.

5. „Қызыл Қарақалпақстан“, 1948: № 8.

6. „Қызыл Қарақалпақстан“, 1948 № 32.

7. „Қызыл Қарақалпақстан“, 1948, № 66.

8. И. Сағитов. Бердақ ұллы патриот шайыр. ҚКМБ. Нөкис, 1943.

9. С. Бассин. Бердах—великий патриот ҚКГИЗ. Нукус, 1943.

10. Журнал „Звезда востока“, Ташкент, 1948, № 5.

жазылған қолжазба ямаса сол жазыуларды көрген, олар жөнинде еситкен адамлардан жазып алынған материал түринде келип жетти, әлбетте бул материалларды, революцияға шекемги жазыушылардың шығармаларын жазып алғанда, баспаға таярлағанда тил, стиль рәсмийлестиріу жағынан бир талай өзгерислерге ушыраған болыуына шубха етиуге болмайды. Сонлықтан бул материалларды жақсылап тексерип, негизги қол жазбаларына салыстырып, гейпараларын биринши мәртебе жазып алынған адамлардан сорастырып бир қатар керекли өзгерислер киргизип пайдаланыуға туура келеди.

Революцияға дейинги жазыушылардың шығармалары усы жұмыс жазылғанға дейин толық жыйналып, бастырылып шығарылған жоқ, көп жазыушылардың шығармалары еле қолжазба түринде сақланбақта.

Қарақалпақ әдебиетінің айырым проблемаларының еле исленбегенлигинен избе-из хроникалық тәртип пенен әдебиет тарийхының очеркин беріу оғада қыйын болды. Сонлықтан гейпара жағдайларда бул тәртип сияқланбаған болыуы мүмкин.

Әдебий—филологиялық изертлеулердин кемлигинен көп орынларда айырым мәселелерди шешкенде авторлардың өзини изертлеуге, өзиниң көз—қарасын ортаға салыуға туура келеди. Себеби революцияға шекемги қарақалпақ әдебиетінің көп моментлери еле анықланбаған. Айырым жазыушылардың өмир баянлары, жасаған дәуири, тил, стиль өзгешеликлери, әдебий усылы изертленип анықланған емес.

Әдебиет тарийхының очерклерине материалларды таңдап алғанда революцияға дейинги қарақалпақ әдебиетінің өзгешелик қасийетлери есте тутылады. Хәмеге белгили, Уллы Октябрь социалистлик революциясына дейин, көп ғана басқа да халықларға усап, қара-

қалпақ халқы да бір пүтін мемлекетке ийе бола алған жоқ. Бизде, баспа, сөз, кітап, газета, журнал бастырып шығарыуда болған жоқ. Өз ана тилимиздің өзгешеликлерін тәмийин етерликтей жазыуымыз да болған жоқ. Араб алфавити тийкарындағы ески жазыу хәр тәрәплеме эксплуатация астында, аұыр турмыста жасаған мийнеткешлер көпшилиги ушын қолланыуға оғада қыйын еди, себеби оны үйренип—оқып сауатлы болыу ушын көп жыллар керек болатуғын еди. Мийнеткеш халық тийкарынан сауатсыз қалды. Мине усы жағдайда қарақалпақ халқы өзиниң тарийхы, хожалық турмысы, күн көриу тиришилиги, әдет-үрпи; эксплуататорлардан көрген азап-ақыретлери. оларға қарсы гүреси, халықтың азатлығы, бахты ушын гүрескен батырларды, халықтың қиялында идеал болған бахытлы тумыс жөниндеги үмитлерин өз тарийхының барлық дауамында аұыз еки әдебиятта ғана қаддырды. Халық көп санлы қосықларды, ертеклерди, нақылларды, термелерди, толғауларды, батырлық жырларды дөретти.

Халықтың бул дөретиушилик күши әййем заманлардан баслап усы күнлерге дейин дауам етпекте. Соның менен бир қатар халық өз ишинен өлмейтуғын шығармалар дөреткен шайырларды жетистирди. Сөйтип ерте заманлардан баслап дөрелип киятырған қарақалпақ аұыз әдебияты ҳәзирги қолда бар мағлыұматлар бойынша XVIII әсирдин орталарынан баслап жазба поэзияға, Октябрь революциясынан кейин барлық түрлери менен жарыққа шыққан хәм ғаулап өсип киятырған толық мәнисиндеги жазба әдебиятқа ушласты. Әлбетте, буннан XVIII әсирдин екннши ярмына шекем бизде жазба әдебият болған жоқ, деген жуўмақты шығарыуға болмайды. Мүмкин, жазба әдебият болған шығар, бирақ ол жөнинде бизиң қолымызда жетерлик түрде мағлумат жоқ.

Революцияға дейинги қарақалпақ әдебияты тийкарынан аұыз еки поэзия болса да, онсегизинши әсирдин екннши ярмынан баслап, яғный атақлы шайыр Жийен Тағай улынан баслап, жазба поэзияның басланғанына енди ҳешқандай гүман етиуге болмайды. В. И. Ленин тәлиматы қандай ғана уллы ямаса кишкене халық болмасын, өзиниң тарийхый өсиу дәрежесине ылайық мәдениетиниң, соның ишинде әдебиятының болатуғынлығын үйретеди. Әлбетте қарақалпақ халқы ҳешқандай сиясий хуқуққа ийе бола алмай, халық қатарына саналмай жүрген заманларда буржуазияшыл илимпазлар жергиликли миллетшилар қарақалпақ халқының өзине ылайық мәдениетиниң әдебиятының болғанын итибарға алмады.

Дурыс, халқымыз тутас сауатсыз, баспа сөзи жоқ уақларда қарақалпақ халқы өзиниң әдиули уллары; Жийен, Әжинияз, Күнхожа, Өтеш, Омар, Бердақлардың шығармаларын тийкарынан атадан балаға ядлау жолы менен өткерип, бизин заманымызға жеткерди. Себеби, әсирлер бойы булардың шығармалары таза фольклорлық материаллар менен қосылып, халықтың бирден бир мәдени азығы болып келди. Себеби, булардың шығармаларының көпшилиги аұыз әдебияты менен қосылып, халықтың қиялында әсирлер бойы идеал болған азатлық мотивлери менен толы еди. Усылардың шығармаларының тәсири астында қарақалпақ халқының алдыңғы қатарлы адамларының сана-сезими бекемленди. „Жақсы турмыс ушын эксплуататорларларға қарсы гүреске шықты хәм сол гүресте шынықты. Сонлықтан да молла, ийшанлар, бийлер, байлар Әжинияз, Бердақ, Күнхожаларды қуўғынға алды: олардың шығармаларын „пәтиуасыз“ „пәтиуа басылмаған“,—деп көпшилик арасына таралыуға, көпшилик жыйналған жерде айтыуға, оқыуға тыйым салды. Олар жасырын ат пенен (псевдоним) жазыуға мәжбүр болды.

Мине усы жағдайлардың себебинен бизиң жас илимпазларымызға жазыушы, әдебиетшіларымызға, тек бай фольклорды ғана емес, соның менен бир қатар революцияға дейинги шайырлардың шығармаларында ізлеуге, жыйнауға, жазып алыуға, анықлауға тууры келеди. Бул жөнниде жас илимпазлар, әдебиетшілар көп ғана бахалы мийнетлер иследи. Толып атырған фольклорлық материалларды, жырларды жазып алды, революцияға дейинги шайырлардың шығармаларын жыйнады, бир талай топламлар бастырып шығарды. Жоғалыуға тақалған революцияға дейинги қарақалпақ әдебиетін қайта тикледі.

Қарақалпақ халқының сауатлылығы төмен дәрежеде болыуына қарамастан революцияға дейинги қарақалпақ шайырларының барлығы дерлик сауатлы болғаны хәмеге белгили. Олар шығармаларын қайта-қайта дүзетип, көширип жазған. Биреуине-биреуи оқып берген, биринен-бири үйренген. Булардың шығармалары халық арасына көбинесе қолжазба-дәптер түрінде таралған. Оларды көширип жазып, таратып отырған арнаулы адамлар-катиблар болған. Революцияға дейинги қарақалпақ шайырларын таза фольклордың үекили деп қарауға болмайды. Булардың шығармаларының тематикасының кеңлиги, қахарманлық типлерди сыпатлаулары, тил, стиль өзгешелиги, форма, сүүретлеу техникаларын қолланыу жағынан фольклордан бөлек: айрылып турады. Революцияға дейинги қарақалпақ шайырларын домбыраны қолға алып, көпшилик жыйналған жерде ядтан ағызып айтатуғын қазақ, қырғыз ақынлары менен бир қатарға қойыуға болмайды.

Соның менен бир қатар Бердақ, Әжинияз қусаған шайырлар өз заманының билимли адамлары болған. Олар Орта Азияның бир қатар халықларының тилин, тарийхын, әдебиетін жақсы билген, олардан да үйре-

нип көз-қарасын рауажландырған. Бул жағдайлар олардың шығармаларынан ашық көринип турады. Олар Науайы, Физули, Саади, Фирдауси, Махтумқулылардың шығармалары менен жақсы таныс болған. Әжинияз өзбек, қазақ тиллеринде де көркем шығармалар дөреткен. Науайы, Махтумқулының бир қанша шығармалары, „Ғарип ашық“, „Саятхан Ҳамира“, „Гөр уғлы“, „Шахнама“ қусаған шығармалар XIX-әсирдің басларында қарақалпақ тилине аударылған.

Хәзирги күни қарақалпақ совет әдебиеті, усы күнге дейин өзиниң идеялық мазмунын, көркемлик мәнісін жоғалтпаған „Посқан ел“, „Шопанлар“, „Орақшылар“, „Айрылса“, „Бозатау“, „Еллерим барды“, „Келин“, „Салық“, „Ақмақ патша“, „Қайрауда жалғыз ғаз“ қусаған өлмейтуғын шығармаларды дөреткен, оларда өз заманындағы мийнеткеш халықтың ауыр турмысының шынлық сүүретлерин көркем образ бенен көрсете билген Жийен, Күнхожа, Бердақ, Әжинияз, Өтеш, Омар, Сыдық, Гүлмуратлар менен мақтана алады. Енди булардың көркем шығармалары тек қарақалпақ халқының ғана емес, көп миллетли совет халқының ортақ мүлкине айланыуына гүман етиуге болмайды. Дурыс, халқымыз тутас сауатсыз, баспа сөзи жоқ шайырлар өзлериниң шығармаларын көпшилик жыйналған жерлерде дауыслап оқып бериу менен қатар, сазға қосып, намаға салып, айтып та беретуғын болды. Сонылықтан да гейпара шайырлар „бақсы“, „жырау“ деп те атанған. Соның менен бир қатар булардың шығармаларын көпшилик жыйналған жерде оқып беретуғын арнаулы адамлар болған. Оларды халық „қыссахан“ деп атаған. Белгили оқыу техникасы, намалары жарыққа шыққан. Хәзирги халық шайырлары Аяпберген, Аббаз, Садықлардың дауыслап оқытуғын намасы революциядан бурынғы шайырлардан қалған дәстүр бо-

лып табылады. Әлбетте, газета, журнал, кітап басыу жоқ жағдайларда революцияға дейінгі шайырлардың шығармалары халық арасына тийкарынан ауыз-еки түрде таралған. Олар таза фольклорлық шығармалардай атадан балаға көбинесе ауызеки түрде өтип келди. Қарақалпақ халқы өзиниң әдиули улары Жийен, Бердақ, Әжинияз хәм басқалардың шығармаларын атадан балаға өткерип бизиң заманымызға жеткерди.

Буннан биз революцияға дейінгі қарақалпақ әдебиятының ерте заманлардан киятырған оғада бай ауыз әдебиятының тийкарында жарыққа шыққан хәм өзиниң тарийхий өсиу жолларының барлық дауамында стиль, әдебий техника, көркемлик, тил жағынан фольклор менен ушласып, тығыз байланысып атырғанын көреммз. Олай болса бизиң әдебиятымыздың өсиу жолының толық процесслерин ауызеки әдебиат пенен жазба әдебиат қосылғанда ғана ашық-айқын көрсетеди.

РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ТИЙКАРҒЫ РАҰАЖЛАНЫУ ЖАҒДАЙЛАРЫ

II

Октябрь революциясына дейінгі қарақалпақ әдебияты ұзақ заманлардан баслап усы күнге дейін дауам етип киятырған кең тараулы оғада бай ауыз әдебиятының тийкарында жарыққа шықты хәм оның жақсы дәстүрлерин өз заманына ылайықлап, өзгертип пайдаланыу жолы менен рауажланады. Қарақалақ халқы өзиниң ұзақ әсирлерге созылған тарийхының дауамында түрли сиясий-тарийхий жағдайлардың себебинен бахыт ізлеп бир орыннан екінши орынға көшип-қонып,

материаллық мәдениеттың көп ғана естеликлерин сақлап, толығы менен бизиң заманымызға жеткере алған жоқ. Бирақта, ол бизге есапсыз-сансыз намаларды, кестелерди, нағысларды, халық арияментлерин, әсиресе оғада бай, кең тараулы ауыз әдебиятын қалдырды. Қарақалпақ халқы өз әсириниң уақты қошлық шадлығында да, ашлық-тоқлығында да қайғылы күнлеринде де сөзсиз, сөз өнерисиз тура алған жоқ. Жас бала ингалап тууылғаннан баслап қартайып өлгенге шекемги өмир, хәттеки өлген адамларды жерлеу, оларды еске түсирулер де, саз хәм сөз өнерисиз, қосықсыз болмаған. Сонлықтан да қарақалпақ халқы мазмұны терең тематикасы кең- хәр түрли, оғада бай ауыз әдебиятына ийе.

Қарақалпақ халқының ауыз әдебиятының этнографлар ушын да, тилшилер ушын да, әдебиатшылар ушын да, тарийхшылар ушын да үлкен әхмийети бар. Бул ауыз әдебиятының қайсы тарауынан болса да халықтың даналығын, идеалларын, тилеклерин, сондай-ақ түрли социал-қатнастардың, тарийхий хәдийселердин изин табыуға болады. Себеби ауыз әдебиятының шығармаларының барлығы дерлик белгиле бир тарийхий-сиясий жағдайлардың тийкарында жарыққа шыққан. Ауыз әдебиятының бунндай бай түрин, тек көп әсирлерди, көп заманларды, тарийхий-сиясий жағдайларды басынан өткерген халық ғана дөрете алыуы мүмкин.

Хәзирги қарақалпақ халқының этник составына кирген урыулар, қәуимлер алды менен печенеглер, қыпшақлар ауқамының ишинде, Алтын Орданың қарамағында болды. Соның менен ноғайлылардың сыясы ауқамында болып- XVI-әсирдин ишинде ноғайлардың сыясы ауқамының бирлиги кетип, ыдырай баслағанда қарақалпақлар өз алдына бөлинип шықты хәм қайтадан өз атағы менен атала баслады. Хәр түрли урыу-

лар, қәуімлер биригип, өз алдына бөлек бір ыңғай халық болып бірлесті¹. Түрлі сиясый тарихый жағдайлардың тәсири астында XVI-әсирдің орталарында бұрынғы ата-бабаларының меканы, Сырдарьяның бойына: Түркстан, Сайрам, Сыгнақ, Узкент қалаларының әтирапына қайтадан көшіп келді. Минен уы ұақларда қарақалпақ халқының ұзақ заманлардан киятырған ауыз әдебиятының көп ғана түрлері, батырлық жырлары қайта исленді хәм олардың үстине ауыз әдебиятының жаңа шығармалары қосылды. Бул ұақлардағы гейпара рәсмий жарлықлар, дипломатиялық хатлардан² басқа, әдебиятқа байланыссы қолжазба материаллар бизге келип жеткен жоқ, барлары еле бизге белгисиз.

XVII-әсирдің ишинде хәм XVIII-әсирдің биринши ярмында қарақалпақ халқының сиясый-экономикалық, мәдений турмысында үлкен өзгерислер болды.

Орта Азиядағы үлкен ағын суудың биреуи Сырдарья есапланады. Еки бойын қум қаппа мыңлаған километрге созылған узынлығында оған бир де өзек келип қосылмайды. Қара таудың бийиклигине басланған бир-неше өзеклердің сууының азлығы соншелли, олардың хеш қайсысы Сырдарьяға келип жетпейди. Сууының азлығына қарамастан бул өзеклер Түркстан қаласының айланасындағы бир қатар жерлерди суу менен тәмийин етеди. Сонлықтан да қәдимги заманлардан баслап ақ бул жерлердеги халықлар отықшылыққа айналып, дийханшылықты кәсип ете баслаған.

Таудың қары көп ериген ұақларда ғана Сырдарьяның сууы көбейип тасып, дарьяның еки бойындағы

¹ Қараңыз: История народов Узбекстана, 1947, т. II, стр. 115.
² Қараңыз: И. Н. Березин. Ханский ярлык, Казань ч. I. 1850, ч. II

ойпат жерлерди алады хәм бир қатар көллер, батпақлықлар пайда болады. Ақмешит (хәзирги Қызыл Орда) қаласынан төмениректен Жаңа дарьяның сағасы басланады. Бул Қызыл Қумның ишинен ағып, арқа-сол түсликтен Арал теңизине келип қуяды. Хәзирги ұақытта Жаңа дарья құрғақ аңғар ғана болып қалған. Текте жаз күнлері Сырдарьяның сууы тасыған ұақларда ғана бир жерине шекем суу барады. Оннан бир қанша төменирек Сырдарьядан Қууандарья бөлинип шығады. Бұрынғы ұақларда Қууандарьяда Арал теңизине барып қуйған. Қарақалпақлар бул жерлерди мекан еткен ұақларда Жаңадарьяның да, Қууандарьяның да басынан аяғына дейин суу барып турған. Сыр дарьяның төменги бойлары, Жаңадарьяның, Қууандарьяның Арал теңизине жақынлаған жерлері бирнеше тарауға бөлинеди, бир талай атаулар пайда болады. Бул атаулардың көпшилиги қалың қамыслар менен қаппанған батпақлар. Гейпара жерлеринде далалықлар бар, бул далалықларға жазғы тасыуларда суу шықса да, дийханшылық етиуге оғада қолайсыз.

Қарақалпақлар Сырдарьяның төменги бойын мекан еткен ұақытларда Сырдарьяның сууының кемлиги, дийханшылыққа қолайлы жерлердің азлығы қарақалпақлардың хожалық турмысын оғада ауыр жағдайға түсирди. Тек дийханшылыққа қолайлы жердің азлығынан ғана емес, ал ол жерлерди сууғырыу мүмкиншилигинин азлығы да, халықты оғада қыйнағаны белгилли. Тарихый документлердің көрсетиуи бойынша, XVII әсирдің өзинде ақ Сыр дарьяның бойында отырған қарақалпақлардың дийханшылық еткени анық. Демек, дийханшылық етиу үшін түрлі каналлар қазыу, сууғарыу системаларын қазыу ислері-дийханшылық етиу жағынан көп ғана қыйыншылықларды жеңиуге, көп күшлер жумсауға туура келгенлигине хәшқандай гүман

етиўге болмайды. Соңғы ўақыттағы изертлеўлер, Сыр-дәрья, Қуўандәрья, Жаңадәрьялардың бойындағы қарақалпақлар жасаған жерлерде, сол ўақларда көп ғана каналлар қазылғанын, тарнаўлар салынғанын анықлап отыр¹. Әлбетте, бул жұмыстар буннан 200 жыллар бұрын оғада аўыр мийнетлер менен исленген болыўы тийис².

Археологиялық изертлеўлер, Сырдәрьяның төменги жағындағы қарақалпақлар дийханшылық еткен жерлердин көлеминин бир талай болыўына қарамастан, дийханшылық етиўге жарамлы жерлер биринен-бири алыс жатқан майда участкаларда болған. Екиншиден, сол дийханшылық ететугын жерлер узаққа созылған тар, жиңишке қолтықларда болған. Әлбетте, бул жағдайлар канал қазып, суў апарып, дийханшылық етиў жұмысын дым ғана қыйыншылықларға ушыратқан. Сонлықтан да қарақалпақлар бул ўақларда тутас отырықшылыққа айланып, толығы менен дийханшылыққа көше алмаған. Хожалықтың тийкаргы түри мал шаруашалығы болған.

Сырдәрьяның еки бойындағы қум басқан кең далалықтағы мал жайыўға қолайлы жерлер көп болса да, бул районларды бұрыннан басқа халықлар ийелеп қалғанлықтан қарақалпақлар бул жерлерди еркин өрис ете алмаған. Сырдәрьяның бойындағы тар қолтықларды ғана өрис еткен. Бул тар қолтықлардағы малға от боларлық шөп тийкарынан қамыс-пишен болғанлықтан, қарақалпақлардың шаруашылығының тийкаргы түри қарамал асыраў болған.

Едил, Жайық дәрьяларының бойынан Туркстанға қарай шубырып көшиў процессинин узақ ўақытқа со-

¹ С. П. Толстов. По следам древне-хорезмской цивилизации, М. АН СССР, 1948, ст. 125—128

² Материалы по истории каракалпаков, М - Л, 1935, стр 47—48

зылғанлығынан хәм түрли жаўгершилик, атыс-шабыс, сиясий жағдайлардың себебинен халықтың хожалық турмысы оғада аўыр аўхалға түсти. Мийнеткешлер көпшилиги сауарлық сауып, көшерлик-жегерлик көликтен айрылды. Көп адамлар ушын шаруашылық етиўде, дийханшылық етиў де мүмкин болмай қалды. Жарлылардың көпшилиги аң аўлаў, әсиресе балық аўлаўды кәсип етти. Бул ўақларда балық аўлаў натураль характерде болды, балық тек күн көриў, тиришилик етиў ушын ғана кәсипке айланды. Мине бул тарийхый жағдайлардың барлығы қарақалпақ халқының сиясий - экономикалық - мәдений тиришилигине үлкен тәсир етти, көп өзгерислер киргизди.

Бул ўақларда қарақалпақлардың социал-экономикалық қурылысында класслық дифференция болса да, басқа да қоңсы отырған халықлардай патриархал урыўлық қатнастың қалдығы күшли, аңшылық, балықшылықтың элементлери бар, ярым көшпели шаруашылық, дийханшылық аралас хожалық жағдайында болғаны белгили¹.

XVIII әсирдин ишинде қарақалпақлардың арасында болып изертлеў жүргизген Гладышев, Муравин, Рычковлар Сырдәрьяның төменги бойларында отырған қарақалпақлардың қалалары, қорғанлары болғанын, Қара таўдан қорғасын қусаған нәрселерди шығаратуғынын, оқ, мылтық дәри ислейтуғының жазады².

„Қарақалпақлар өзлери ислеп шығарған мылтық дәри қорғасын хәм мылтықларын қазақларға сатады“³ дейди

¹ Материалы по истории каракалпаков - стр 51, История народов Узбекистана, 1947, том, 12 стр, 184—186.

² Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1770—Гладышевым и Муравиным, 1839 г, яв: Харныковым, 1751г стр 19—20.

³ П. Рычков. История Оренбургской губернии журнал соч, переводы, 1759 август стр 11 - 348

Рычков, Гладышев хәм Муравинлер. Олар қарақалпақлар ислеп шығаратуғын урысқа керекли затлардан басқа нәрселерди көрсетпесе де, қол өнер кәсібінин басқа тараулары болмады, деу мүмкин емес. Себеби сол XVII әсирдин ақырларында хәм XVIII әсирдин биринши ярмында белгилі болған қарақалпақтың миллий өзгешелигин көрсететуғын гилем, қаршын, ақ басқур, қызыл басқур тоқыу хәр қыйлы кийимлерге ғайры нақышлап кесте салыу, оймышлақ сандықлар ислеу хәм миллий характери бар одирмоншак, сәукеле, билезик, жүзик, сырға қусаған зергерлер ислейтуғын материаллық мәдений затлар тек XIX әсирдин ишинде ғана рауажланды деуге болмайды, Бизин ойымызша, бул мәдений материаллық, өнер кәсиптин тамыры илгери заманлардан киятырған болыуы керек. Оны Хорезм археологиялық экспедициясының материаллары көрсетип отыр. Оның үстине Батыс Сибирь менен Орта Азия арасындағы сауда кәрұан жолы Түркстанның әтирапынан өтетуғын болғанлығы хәм XVIII әсирдин 20 жылларында Оренбург қаласының салынуына байланысты бурында Хийуа менен Россия арасындағы Астрахан арқалы болып келген сауда кәрұан жолы енди Оренбург линиясы арқалы болып, Сырдарьяның төменги жағында отырған қарақалпақлардың үстинен өткенлиги Қарақалпақлардың арасында қол өнер кәсібінин тағы да рауажлана барыуына себепши болыу менен қатар, қарақалпақлардың сиясий, экономикалық турмысына да үлкен тәсирин тийгизген, қарақалпақлардың отырған жеринин үстинен өтип атырған саудагерлердин арасында бул халық дәл-даллық (посредник) ролинде ғана қалмай, қарақалпақ саудагерлерин араллы өзбеклерин, Бухара, Хийуа хәм Россия менен сауда ете баслаған. Гладышевтин берген мағлыұматларына қарағанда, қарақалпақлар 1722 жылы ишки Россияға сауда ушын бир

мың түйеден ибарат кәрұан жиберген¹. Сол жылы Россияға барған қарақалпақлардың елшилери: „саудагер адамлар“ купечестволар, Россияники де сондай-ақ қарақалпақларда өз ара қәуипсиз түрде келип кететуғын болсын“² деп келискен.

Мине бул жағдайлар қол өнер кәсібінин тағы да рауажланыуына себепши болған болыуы тийис. Бул ўақларда қол өнершилери шығаратуғын затлар тийкарынан тутынуы ушын болса да, басқа халықларға сатыу ушын да әхмийетли болған болыуы тийис. Солай да, бул ўақларда қарақалпақлардың арасында сауда оғада рауажланып кете алмаған, өз өсиуинин басланғыш дәрежесинде болған.

XVI—XVIII әсирдин дауамында Орта Азия халықларының қәуипли жауы қалмақлар (жонғарлар) болды. Олар тыным бермей изли-изинен шабыуыл жасады. 1723 жылы Сырдарьяның орта бойларын қалмақлар шабады. Ташкент қаласын алады. Бул жағдай қарақалпақлар ушын оғада ауыр болады. Қарақалпақлар „жоқарғы“ хәм „төменги“ болып екиге бөлинеди. „Жоқарғы“ қарақалпақлар: Самарқанд, Бухара, Зарафшан бетлерге көшип кетеди. „Төменги“ қарақалпақлар Арал теңизине, Хорезмге қарап ығысады. Қазақлардың арасына көшип келеди. Бирақ, ол жерде де қазақлар менен татыу тура алмайды. 1742 жылы „төменги“ қарақалпақларды қазақтың ханы Абилхайыр шабады. Бул шабыу қарақалпақларға сондай ауыр соққы болады. Халық мал, мүликтен айрылып, аш-әптадасы шығады.

¹ Поездка из Орскa в Хиву и обратно, совершенная в 1770—1771 гг. Гладышсвым и Муравыным, 1839г, яв. Харныковым, стр 20—21.

² П. Рычков. История Оренбургской губернии, журнал сочин. и переводы, август, 1759, стр 348.

Илажсыздан Қызыл Құмның иши менен бұрыннан байланысы бар Хорезмге қарап шұбырып көшіп кетеді. Сөйтіп XVIII ғасырдың екінші ярымында қарақалпақтардың тийкары бөлеги Хорезмге көшіп келеді. Бұнан кейінгі қарақалпақтардың тарихы, тәғдирі Хийуа ханлығы менен байланысты болады.

Қарақалпақ халқы Орта Азияға көшіп келгеннен кейін бұрыннан отырықшы, өзіне қарағанда мәдениетлі халықтар менен қарым-қатнаста, хожалық, тиришілік, мәдени турмыс жағынан тығыз байланыста болады. Олардың ишки, сыртқы сиясий турмысына араласты хәм онда көрнекли орын тутты¹. Бұл жағдайлар қарақалпақтардың арасына ислам дининиң шығыс мәдениетиниң кең таралуына себепши болды. Қарақалпақтардың арасында мешит, медиресе, молла, хожашейхлардың саны көбейди. Мектеп, мешит, медиреселерде ислам динин, мусулман мәдениетиниң үгітлейтуғын араб, парсы тилиндеги китаптар оқытылады. Қарақалпақтардың арасына Орта Азия халықларының жазба әдебияты, әсиресе Хожа Ахмед Яссауи, Суфи Аллаяр, Науайы, Физули, Бедилдин шығармалары, түрли ашықлық дэстанлары таратыла баслайды. Соның менен қатар қарақалпақтардың ишинен буларды дауыслап оқытуғын сауатлы адамлар, өз шығармаларын жазып шығартуғын шайырлар шыға баслайды. Бирақ та халық тутас сауатсыз жағдайда көп ғана шайырлар шығармаларын жазып шығарса да, гейпара уақларда көпшилик арасында дауыслап оқып беретуғын болса да тийкарынан сазға қосып, нама айтып бериуге мәжбүр болған. Сонлықтан бұл уақларда жазба поэзия еркин рауажланып кете алмаған. Жазба поэзия ауыз әдебиятының изи менен кеткен. Бұл уақлардағы жазба

¹ История народов Узбекистана, том II, III, 1947 стр. 84—705

поэзияның нұсқалары бизиң заманымызға қолжазба-оригинал түрінде келип жеткен жоқ, жеткенлери еле бизге мәлим емес. Ол заманның шайырлары, олардың шығармалары жөниндеги мағлыұматлар бизге ауызеки түрде келип жетти.

Қарақалпақ халқы XVII—XVIII ғасырдың дауамында Сырдарьяның бойларында жасаған уақытларда да арқа Хорезм менен хәр төреплеме байланыста болып келди. Бұл уақытларда қарақалпақтар Арал теңизин жағалап, Хийуа ханлығының шегараларына дейин келип-кетип жүретуғын еди. Бұл дәуирде қарақалпақтардың Хийуа хандығы менен биринши байланыслары Араллылар арқалы болды. Хийуа тарихшылары Ядигер ханға қарсы 1741 жылы болған Араллылардың урысында қарақалпақтарды Араллылардың ауқамласы ретинде көрсетеди¹. Бұл жағдай қарақалпақтардың Араллылар менен бұрыннан да тығыз байланыста болғанын көрсетеди. Сонлықтан да Хийуа ханлығы қарақалпақтарды өзине бағындырып алыуға қатты кеуил бөле баслады. Шергазы (1715—1728) Арал теңизиниң түслик шығыс төрепинде жасайтуғын қарақалпақтарға қарсы бес мың атлыдан ибарат әскер жиберген. Булурыста қарақалпақлар басқы тауып, қайтадан Жаңадарья, Сырдарьяның бойларына қарап көшкен.

1740-жылы Надиршахға қарсы гүрескен Хийуаның ханы Ильбарыстың әскерлериниң ишинде қарақалпақтардың болғанын Мухамед Казим өзиниң „Надир нама“² деген китабында көрсетеди. Бұнан қарақалпақтардың Хийуа қоластына көшіп келиу процесси узақ уақытқа созылғанын көремиз.

¹ Фирдаусиль—икбал, Рукопись, ИВАН СССР, лист, 73—74.

² Тарих — и — Надири, Рукопись, ИВАН СССР, 269—271-бет.

XVIII ғасырдың ақырларында Хийўаға жақын отырған қарақалпақ урыуларының арасында өз ара келіспеушіліктің күшлі болғаны белгілі. Бір қатар қарақалпақ урыулары 1805-жылы Әмиў дәрьяның төменгі жағында отырған Араллылардың қоластына өткен¹. Бұл уақыттарда қарақалпақтардың көпшілігі Шымбайдың күн шығыс жағында, Ақ қамыс, Көк өзек (Қууаныш жарма), Есим өзек, Дәуқара көлінің атирапында отырған.

1805—1825-жылдарда Хийўаға хан болған Мухаммед Рахим қарақалпақтарды биротала өзлеріне бағындырып алу мақсеті менен қарақалпақтарға атланыс жасайды. 1809-жылда Ақ жағыстың атирапындағы қарақалпақ урыулары Айдос бийдің қоластына биригеді. Хийўа ханы көп сыйлықтар беріп, Айдос бийді өз тәрәпине сатып алады. Айдос бийдің бұл иси қарақалпақ феодалларының Хийўа хәмеддарлары менен тез ауыз жаласып кеткенігін көрсетеді. Бұл жөнінде Бердақтың „Шошқа шошқаны жарған емес“ деген сөзі тарихый дұрыс. Сол уақыттың өзінде де Айдос бийдің кейніне еріушілер менен басқа қарақалпақтардың арасында үлкен қарама қарсылық басланды. Қарақалпақтар Сырдарьяның төменгі жағына қайтып көшіп кетейін десе, ол қарада бұрыннан жауласып киятырған қазақ ханлары оннан да күшлі қауып туғызған.

Хийўа ханлығының қысқысына шыдай алмай, зорлыққа ұшыраған қарақалпақтардың ұлыұма саны он бір мың үйден ибарат. Маңғыт, Қытай, Қыпшақ, Кенегес хәм басқа урыулары Мухаммед Рахим ханға бағынады².

Сөйтіп XIX ғасырдың басында қарақалпақтар Хийўа ханлығының қоластына биротала өтіп болды. Бұған

¹ В. В. Григорьев. Хива-Оренбург. 1861. стр 137.

² Қараңыз: Материалы по истории каракалпаков стр 75.

³ Қараңыз: Материалы по истории каракалпаков, стр 75—77.

дейінгі өзінен күшлі халықтардың қысымына ұшырап, бір орыннан екінші орынға көшіп жүрседе, хешқайсысына сиясий жақтан үзіл-кесіл бағынбай келген дәуір енді пүткиллей сапластырылды. Қарақалпақ халқының сиясий-экономикалық турмысының тәғдири Хийўа ханлығының жүргізіп отырған сиясатынан гәрезли болды. Хорезмге көшіп келип, Хийўа ханлығының қоластында жасаған 70 жыллық дәуір ишінде, қарақалпақ халқының сиясий—экономикалық турмысында бұрынғыдан жақсарған хешқандай өзгеріс болған жоқ. Қайта қарақалпақтардың өз ишіндегі эксплуататорлары Хийўа феодаллары менен бирлесіп, еки жақлама қатты езиуінің астында мийнеткеш халық көпшілігінің хожалық турмысы оғада ауырлап кетті. Сырдарьяның хәм Жаңа дәрьяның бойларындағы көп күшлер сарп етіп, келеге келтиріп, дийханшылық етіп отырған жерлерінен айрылды. Жаңадан қоныс-ланған Әмиўдәрьяның төменгі жағындағы суў алған батпақлықтарды кептиріп ямаса суў бармаған партау жерлерге жаңадан каналлар қазып, суў апарып, егин егiудiң оғада қыйынлығы кең түрде дийханшылық етiуге мүмкіншілік бермеді. Көшіп қонып шаруашылық пенен күнелтiуге сонша жылдар бойынша жаугершіліктен көшiудiң салдарынан мал басының кеміп қалғанлығы жол бермеді. Нәтижеде қаншама қыйыншылық болса да, илажсыздан отырықшылыққа айланып дийханшылық етiуге мәжбүр болды.

Қарақалпақ халқы Хорезмге көшіп келгеннен кейін, хожалық турмысында балық аулаушылық оғада әхмийетли орын тутты. Әсиресе малсыз, жерсіз жарлылар илажсыздан балықшылық етiуге мәжбүр болды¹.

¹ Қараңыз: Морской сборник, 1856, т. 9 стр. 470.

XIX ғасырдың ишінде келип кеткен саяхатшылар қарақалпақтардың мийнетті сүйгіш екенлігін айтып менен қатар, олардың оғада жарлы екенлігін ескертеді. „Бұл жерлердегілердің барлығы байғұстар, бұл жерлерде бай адамлар жоқ“¹ деп жазды. Әлбетте, тийкаргы мийнеткештер көпшілігінің жарлы болғаны дурыс, бірақ та саяхатшылардың „бай адамлар жоқ“ деп халықты эксплуатациялап отырған ири жер иелерін—бай, ийшан бийлерді көрмей кетиуі, әлбетте, тарихый жақтан дурыс емес.

Бизің ойымызша, саяхатшылардың бұл пикирлері, өзлери тил билеуінің арқасында халық көпшілігінің арасына терең сиңисе алмай, өзлери тиккелей изертлеу жүргізбей, мағлыұматты жоқарғы қатламның адамларынан сорау арқалы алғанларынан болыуы тийіс. Себебі саяхатшылардың бұл пикирлерін тарихый документтер бийкарга шығарады хәм бұл уақытларда қарақалпақтар арасында класслық айырмашылықтың ашық хәм күшлі екенлігін көрсетеді.

Хийұа ханлығы қарақалпақтардың орайдан алыс жерлерде турғанлығынан хәм булардың арасында өзинің үстемлігін тиккелей жүргизиу үшін хәкимлик аппарат жасай алмағанлықтан хәм қарақалпақ бир жерден басқарылса, биригип көтерилис жасар, деген қәуип пенен бурыннан халық арасында мәтибийлик жүргизип келген бирине бири қас қарақалпақ бийлерін өзине тартып, солар арқалы өзинің хукимін жүргизиуди қатты қолға алды. Қарақалпақтардың бийлерін Хийұа ханының өзи тастыйықлайтуғын болды. Ол бийлердің хәр қайсысы ханға тиккелей бағынатуғын болды. Бұл бийлерге халық үстінде хуким сүриуге, салғырт жыйнауда, жер хәм мүликтен пайдаланыуда өз еркинше

¹ Санкт-Петербург, 1865, стр 159.

ислеуге хуқуқ берди. Нәтижеде, усы бийлер арқалы өзинің үстемлігін жүргизиу арқалы Хийұа ханлығы қарақалпақ халқының сиясий еркин, хуқуқын пүткиллей сапластырды. Хийұа ханлығы Орта Азиядағы басқа халықтар арасында әлле қашан сапластырылған урыұбасы феодаллардың абройын көтерип, урыұлық қатнастың қалдығын беккемледі. Ханның салғырт хәм түрлі адамларды жыйнау жөниндеги жарлықтарының өз уақтында орынланыуы үшін тийкаргы өндирис кураллары жер, мал мүлк урыұдың атына жазылды. Хийұа ханлығының архивінде сақланған жер есабы жазылған дәптерлерде, қарақалпақтар пайдаланып отырған, өлшенген жердің улыұма саны 213, 334 танап деп көрсетилген. Усынан 10 мың танабы қытай урыұының тийрелерінің, 22 мың танабы қуйын урыұының тийрелерінің, 50 мың танабы қыпшақ урыұының улыұмалық ортақ пайдаланыуында деп көрсеткен.

Екинши бир документте қаңлы урыұының Сары шеңгел деген жерде 4,900 танап жери, Бес сары, Шериуши, Анна, Қуйын хәм Қайшылы урыұларының Көк өзек бойында 13 мың танап, қытай урыұының 600 танап, Аралбай урыұының 1,330 танап, Қазаяқлы урыұының 1150 танап орталық пайдаланып отырған жери бар¹ деп көрсетиледи. Былай үстиртин қарағанда, бұл документ бойынша жер урыұдың барлық адамларының арасындағы ортақ мүлки, жерден урыұдың барлық ағзалары тең пайдаланып отырғандай болып көринеди. Хакыйқатында егин егийге жарамлы жерлер; бай, бийишан, хәкимлердің ири жерийелерінің қолында болғанын усы документтің өзи де көрсетеді. Мәселен, Қазаяқлы Абдулла бийдің 6.370 танап, Бессары Жаны-

¹ П. П. Иванов. Новые данные о каракалпаках. Сов. Востоковед. 1945, стр. 68.

бек хәм Бексейық Назар бийлердин шерик 5.327 танап, қаңлы Абдулла жүз басынын 1.050 танап, Аралбай Сарықұл жүз басының 217 танап, Қайшылы Гедей мұрабтың 3 000 танап, Аралбай Өтеген ийшанның 4 000 танап, Бурхан—ад—дин ахунның 262 танап, Худайберген шайхтың 600 танап жери бар деп жазады. Усы документтин өзінде дийханлар көпшилигинин жери бир ярым танаптан он танапқа дейин болғанын көрсетеди. Соның менен қатар тийкарғы көпшилик мийнеткеш халықтың хеш қандай жеринин болмағанына гүман етиўге болмайды.

Биз жоқарыда қарақалпақлардың хожалық турмысында дийханшылықтан кейинги орынды мал шаруашылығы тутқанын айтып өткен едик. Хийуа ханының архивинде сақланған мағлыұмат бойынша шаруашылық малдың да көпшилиги урыў басы, феодал, хәмелдар, руханийлардың қолында болғанын көремиз. Мәселен, жоқарыда аты аталған Бурханатдин ийшанның 500 қара малы, 300 ден, аслам қойы, басқа бир ийшанның 1,005 қара малы, 500 қойы болған¹. Соның менен қатар бул документте көп санлы қара мал, қойға ийе болған бир талай бай, бий, аталық, ийшан, хажы, хәмелдарлардың атлары көрсетиледи. Әлбетте хеш қандай малы, жанлығы жоқ жарлылардың саны дым ғана көп болған. Мине бул мағлыұматлардан биз сөз қылып отырған дәўирдин ишинде класслық айырмашылықтың ашық түрин көремиз. Тийкарғы өндирис қураллары жер хәм күшкөлик мал бий, ийшан, хажы, молла, хәмелдарлардың қолында болып, тийкарғы мийнеткешлер көпшилиги олардан экономикалық жақтан ғәрезли болған. Феодаллар хәм ири жер ийелеринин өндирис қуралы-

¹ Советское востоковедение, издат, АН СССР, 1945, стр. 69.

нан пайдаланған мийнеткешлер көпшилигин эксплуатация жасаудын түри талаўшылық характерге дейин барған.

Сөз қылып отырған дәўирде қарақалпақлар арасында эксплуатацияның капиталистлик формаға дейинги түри, оғада көп тәрәплеме болғанын көремиз. Жери жоқ мийнеткешлер ири жер ийелеринен жерде өниминиң ярымына үштен бирине, төрттен бирине алып егетугын болған бундай жерсиз дийханлар „жарымшы“ деп аталған.

Жарымшылық қарақалпақлар арасында XIX әсирдин басынан баслап ақ кең жайылған. Жер ийелери егинди өккенде, бежергенде хешқандай мийнет етпей, керек десе атыздың басына да бармай, егин пискен уақта қабил алып, қырманың басына тайын болады. „Өккенде жоқ, тиккен де жоқ, қырманда таыр“ деген халық нақылы усынан қалған.

XIX әсирдин басларынан баслап ақ жери, малы жоқ жұмыссыз адамлардың саны оғада көбейе баслайды. Олар илажсыздан дийхан жүреді. Ол уақларда ири жер ийелерине белгилі бир уақытқа жалланып ислейтуғын адамларды „дийхан“ деп атаған. Ири жер ийелери егин-терим уақларында күнликши тугып салатуғын болған. Жұмыссыз жүрген жарлылар оғада көп болғандықтан, жалланып истейтуғын „дийхан“, „күнликши“ лердин мийнет хажысы оғада арзан түрде болған.

Биз сөз қылып отырған дәўирдин ишинде түрли салгыртлардың оғада көбейгенин көремиз. Ханның түрли салгыртлары урыўдың атына түсетугын болған. Ол салгыртты хәр шаңараққа урыў басылар бөлип келген. Әлбетте, салгырттың ауырманлығы мийнеткеш жарлыларға түскен.

Буннан басқа да „шапар пулы“, „кесир пулы“, „тутин пулы“, „суў пулы“, „закат“ қусаған толып атырған

бек хәм Бексейық Назар бийлердин шерик 5.327 танап, қанлы Абдулла жүз басынын 1.050 танап, Аралбай Сарықұл жүз басының 217 танап, Қайшылы Гедей мұрабтың 3 000 танап, Аралбай Өтеген ийшанның 4 000 танап, Бурхан—ад—дин ахунның 262 танап, Худайберген шайхтың 600 танап жери бар деп жазады. Усы документтин өзінде дийханлар көпшилигинин жери бир ярым танаптан он танапқа дейин болғанын көрсетеди. Соның менен қатар тийкарғы көпшилик мийнеткеш халықтың ҳеш қандай жеринин болмағанына гүман етиўге болмайды.

Биз жоқарыда қарақалпақлардың хожалық турмысында дийханшылықтан кейинги орынды мал шаруашылығы тутқанын айтып өткен едик. Хийуа ханының архивинде сақланған мағлыұмат бойынша шаруашылық малдың да көпшилиги урыў басы, феодал, хәмелдар, руханийлардың қолында болғанын көремиз. Мәселен, жоқарыда аты аталған Бурханатдин ийшанның 500 қара малы, 300 ден, аслам қойы, басқа бир ийшанның 1,005 қара малы, 500 қойы болған¹. Соның менен қатар бул документте көп санлы қара мал, қойға ийе болған бир талай бай, бий, аталық, ийшан, хажы, хәмелдарлардың атлары көрсетиледи. Әлбетте ҳеш қандай малы, жанлығы жоқ жарлылардың саны дым ғана көп болған. Мине бул мағлыұматлардан биз сөз қылып отырған дәўирдин ишинде класслық айырмашылықтың ашық түрин көремиз. Тийкарғы өндирис қураллары жер хәм күшкөлик мал бий, ийшан, хажы, молла, хәмелдарлардың қолында болып, тийкарғы мийнеткешлер көпшилиги олардан экономикалық жақтан ғәрезли болған. Феодаллар хәм ири жер ийелеринин өндирис қуралы-

¹ Советское востоковедение, издат, АН СССР, 1945, стр. 69.

нан пайдаланған мийнеткешлер көпшилигин эксплуатация жасаудың түри талаўшылық характерге дейин барған.

Сөз қылып отырған дәўирде қарақалпақлар арасында эксплуатацияның капиталистлик формаға дейинги түри, оғада көп тәреплеме болғанын көремиз. Жери жоқ мийнеткешлер ири жер ийелеринен жерде өниминиң ярымына үштен бирине, төрттен бирине алып егетугын болған бундай жерсиз дийханлар „жарымшы“ деп аталған.

Жарымшылық қарақалпақлар арасында XIX әсирдин басынан баслап ақ кең жайылған. Жер ийелери егинди еккенде, бежергенде ҳешқандай мийнет етпей, керек десе атыздың басына да бармай, егин пискен ўақта қабын алып, қырманның басына тайын болады. „Еккенде жоқ, тиккен де жоқ, қырманда таяр“ деген халық нақылы усынан қалған.

XIX әсирдин басларынан баслап ақ жери, малы жоқ жұмыссыз адамлардың саны оғада көбейе баслайды. Олар илажсыздан дийхан жүреди. Ол ўақларда ири жер ийелерине белгилн бир ўақытқа жалланып ислейтуғын адамларды „дийхан“ деп атаған. Ири жер ийелери егин-терим ўақларында күнликши тугып салатуғын болған. Жұмыссыз жүрген жарлылар оғада көп болғандықтан, жалланып истейтуғын „дийхан“, „күнликши“ лердин мийнет ҳақысы оғада арзан түрде болған.

Биз сөз қылып отырған дәўирдин ишинде түрли салгыртлардың оғада көбейгенин көремиз. Ханның түрли салгыртлары урыўдың атына түсетугын болған. Ол салгыртты ҳәр шаңараққа урыў басылар бөлип келген. Әлбетте, салгырттың ауырманлығы мийнеткеш жарлыларға түскен.

Буннан басқа да „шапар пулы“, „кесир пулы“, „тутин пулы“, „суў пулы“, „закат“ қусаған толып атырған

салғыртларды төлеп келген. Сөз қылып отырған дәуірде қарақалпақтар Хийуа ханының 2.000 атлы нөкерінің барлық шығынын өзлери төлеуге міндетті еді. Бұның үшін жылына 140 мың тилла төлеп тұратуғын болған. Бұл шығын да салғырт есабында үй басына бөліп салынып, өндирилип алынған.

XIX әсирде қарақалпақтардың арасында болып изертлеу жүргізген Кун деген кisinin мағлыұматына қарағанда, қарақалпақтар өзлери тұратуғын жердің қазыұларынан басқа халықтың басқа жақтағы жапларын қазыұ үшін жылына 6.000 адам мұғдарында қазыұшы беріп келген. Әлбетте бұл салғыртлар хәр урыұға, шапыраққа түскенде қарақалпақ бийлери, мушириплери (салғырт жыйнаұшы) тәрeпинен бирнеше мәртебе арттырылып өндирилип алынғанына гүман етиұге мүмкин емес. Мине бұл жағдайлардың барлығы қосылып халықтың турмысын адам шыдап тура алмаслық дәрежеге жеткерген. Аш-әптадасы шығып, төсеклерин аркалап, талап излеп, басқа жақларға шубырып көшип кеткен мийнеткеш халықтың саны оғада көп болды. Усының нәтийжесинде XIX әсирдің орталарында Хийуа, Ургенч, Хожели, Қонырат, Шымбай қусаған қалаларда „күнликши базары“ деген арнаұлы орынлар ашылған¹.

XIX әсирдің биринши ярымында Қарақалпақтардың сиясий—экономикалық жағдайы усындай аұыр түрде еді. Бир орыннан екнши орынға көшипұдың салдарынан дағдарған хожалық, малсызлық, жерсизлик, талаұшылық характерге ийе болған эксплуатацияның көп түрлери мийнеткеш халықты оғада аянышлы, аұыр аұхалға түсирди. Халық шыдай алмады. Өз азатлығы үшін тынбай гүрес алып барды. Халықтың бұл гүреслери эксплуататорлар тәрeпинен қан төгийұлер менен

¹ Қараңыз: газ. „Түркестанский Вестомести“, 1875, № 33.

бастырылып келди, халықтың, бұл аұыр жағдайы басқа дереклердеги материалларға қарағанда, XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырларының шығармаларында ашық хәм кең срын алды. Себеби бұл шайырлар сол гүрескен халықтың ишинде болды. Халық гүресине қатнасты, ұақыяларды көзи менен көрип жазды.

Сөз қылып отырған дәуірде, Орта Азияның басқа отырықлы районларына қарағанда қарақалпақтар арасында рәсмий мусулман руханийларының тұтқан орны онша кең болмаған, Рәсмий мусулман руханийларының орынын ийшан, деп аталған ири жер ийелери тұтқан. Қарақалпақтар арасында рәсмий мусулман руханийларының тәсири төмен болғанлықтан, ийшанлар, молла-лар, суфылар үстемлик сүриұши эксплуататорлар класының идеологиялық тәсирин көпшилик арасына бирден бир тарагыұшы болды. Сонлықтан Хийуа ханлығы қарақалпақтардың арасына ийшанлардың көбирек барыұына жәрдемлесип келди, оларға хәр жақлама жеңилдиклер берди. Мәселен, ийшанлар хәр түрли салғыртлардан, қазыұшы бериұдеп азат етилди. XIX-әсирдің басларынан баслап ақ Хийуаның ийшан, моллалары қарақалпақтардың арасына сиңисе баслаған, солай етип, медресе, мешитлерге ийе болған атақлы ийшанлардың санының көбейе баслағаны анық,

Қарақалпақтардың барлық аұылларында дерлик имам молласы, мешити болған. Бұл мешитлерде тийкарынан „Әлиппе“, „Ғабжет“, „аптийек“, „қуран“ қусаған китаплар оқылған, Соның менен қатар суұфы Аллаяр, Физулы, Бедил, Хожахафиз, Наұайы қусаған шайырлардың қосықлар топламлары да оқытылатуғын болған. Әлбетте, бұл топламларға динди үгитлеп, эксплуататорлардың үстемлигин беккемлеұге пайдаланыұ үшін қолайлы шығармалар киргизилген. Бұл мектеп-лерди питкерийұшилерден Бухара, Хийуаға барып оқып

қайтқанлары да болған. Бул ұақытларда Ташкентте, Бухарада, Самарқанд, Қабулда басылып шыққан кітаптар қарақалпақтар арасына кең тарала бастаған. Солардың ишінде „Юсип-Ахмет“, „Юсип-Злиха“, „Ғарип ашық“, „Зейнел-Араб“, „Ашық Ғамра“, „Хұрлиха“, „Саятхан-Ғамира“ қусаған шығыс халықтарының ашық-лық дәстандары менен қатар Наўайы, Физулы, Бедил, Ғожа Ғафыз, Мақтумқұлы қусаған атақлы күншығыс шайырларының шығармалары да қарақалпақтар арасына кең тарала бастаған.

Бул тарихый жағдайлар XIX—әсирдің биринши ярымындағы қарақалпақ әдебиятына тәсирин тийгизди. Тил, әдебий форма, стиль жағынан болсын, қарақалпақ әдебиятында өзиниң изин қалдырды.

XIX—әсирдің екінши ярымында қалалы адамлардың саны көбейди, саўда-сатық, ақша-товар қатнасы күшейип, базарлар көбейе бастаған менен де, мийнеткеш халықтың экономикалық турмысында ҳешқандай жақсарған өзгерис болған жоқ, қайта 1873-жылы Әмиў-дәрьяның арқа бети рус қол астына қараўына байланьслы халықтың эксплуатациялануы бурынғыдан артпаса, кемиген жоқ. Соның менен қатар ел бийлеў тәртибинде бирқатар унамлы өзгерислер болды. Енди бурынғыдай ҳәр урыўды бир бий өз еркинше дара-дара басқаруў сапластырылып, елиўлик, арық ақсақал, болыс, ақсақал, уезд, музафат қусаған бирине бири бағынатуғын, бир системалы түрде ел бийлаў басланады. Әлбетте, бундай жаңа ел бийлаў системасы халықтың хожалық турмысын ҳешқандай жақсылап, эксплуатацияны жеңиллеткен жоқ. Себеби бул ҳәмелдеги адамлардың барлығы да эксплуататорлар класының жағдайын бекемлеў ушын арнаўлы қойылған адамлар еди. Бул дәуирде бурынғыдай ауызеки түрде бийлик айтып, ис жүргизиўдің орнына оғада төмен дәрежеде

болса да, ең төменги орыннан бастап жоқарыға дейин жазыу-сызыу, ис жүргизиў болды. Тағыда Нөкис-Қоңырат, Нөкис-Шымбай, Нөкис—Төрткүл араларында, халық ишинде „орыс жол“ деп аталған жоллар салынды. Рөссия патшалығының әскерлери, оның чиновниклери ушын болса да, Төрткүлде, Нөкисте Қоңыратта, Шымбайда европалық түрде казарма, кеселхана қусаған жайлар салынды. Үлкен байлардың, чиновниклердің балалары оқыуы ушын жаңа түрдеги мектеп ашылды, саўда—сатық күшейди. Бир қанша пахта заводлары, шоланлар салынды.

Мине булардың барлығы Россия қол астына қаратаннан кейинги жаңалықлар. Бул жағдайлар, қарақалпақ әдебиятында азлап болса да, өзиниң изин қалдырды. Қарақалпақ ауыз әдебияты жыйналып бастырылып шығарыла бастады.

Әлбетте, буннан эксплуатацияның түри жаңиллеп, мийнеткеш халықтың турмысы жақсарды, деген пикир шықпайды, қайта үш жақлама езилиў астында қарақалпақ халқының турмысы оғада ауырлады, адам шыдап турп алмастай дәрежеге жетти. Ғәдден асқан салық салынып байлардың, ҳәмелдарлардың, ханлардың чиновниклердің қол астына түсти. Халық қоныстан, жерден, суудан, малдан айрылды. Талан-таражға шыдай алмады.

Қарақалпақ халқы XIX—әсирдің даўамында Хийўа ханлығының, өзиниң аталық, бий, ийшан, байларының шексиз езиўине қарсы тынбай гүрес алып барды. Бул дәуирде, Хийўа ханлығының, өз ишиндеги жерменлериниң азап-ақыретинен қутылыу ушын қарақалпақ халқы көтерилислар жасап келди. Бирақ халықтың бул азатлық ушын көтерилислери хан ҳәм феодаллар тәрепинен избе-из қан төгиўлар менен бастырылды. 1801—жылғы көтерилис қарақалпақларды қырғынға ушыртыу менен сапластырылды. Бұған қарамастан, қа-

әсирде жасаған қарақалпақ шайырларының көпшилигі, мийнеткеш халықтың усы аұыр аұхалы, оның гуманист-лик, демократиялық, хақлық тилегін келешектен үміг-лерін жырлауға мәжбүр болды. Себеби, бул шайыр-лар қарақалпақ халқының басындағы аұыр азаптарға, ақыреттерге, кемтарлыққа ортақласқан, талаушылық характерге ие болған хәлдең тысқары аяұсыз езиү-дің аұырманлығын халық пенен бирге көрген шайыр-лар еди. Олар халықтың көрген аұыр азабында, қай-ғысында қабырғасы қайысып, өзлериниң шығармалары менен көпшилик массаны азатлық, теңдик алыу ушын гүреске шақырған хәм өзлери халық көтерилисине қызыу түрде қатнасқан шайырлар болды.

Революцияға дейинги шайырлардың шығармаларын-дағы революцияшыл-демократиялық идеялар басқа жақтан келген, басқа бир сиясий ағымның, сиясий ағымдағы әдебияттың ямаса айрым адамлардың дара басындағы идеялардың тәсири астында жарыққа шық-қан жоқ. Ол идеялар, гуманистлик, демократиялық мотивлер қарақалпақ халқының сол ўақлардағы сия-сий-экономикалық турмысының, түрли қарама-қарсы-лықтағы өндирилк, жәмийетлик қатнастың, класслық гүресиниң тийкарында келип шықты.

XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырларының көп-шилиги аяұсыз езиўшиликке қарсы халық көгерилис-лерине тиккелей қатнасты. Адам айтқысыз қан төгиў-лерди хәм ат алдына түсип айдаўларды халық пенен бирге көрди. Олардың көп қосықлары халықты хан-ларға, бийлерге, аталық, молла, ийшан, байларға қар-сы азатлық ушын гүреске шақыратуғын сүрен болды. Минне XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырлары-ның тийкаргы мотиви азатлық ушын гүрес мотиви болып келеди. Бердақ өзиниң „Керек“ деген қосы-ғында:

Ашылған гүл гүмшаланған
Ишинде бүлбил сайраған,
Күнлердин нуры жайнаған,
Жақты дүнья маған керек!¹

деп жазды.

XIX—әсирдеги атақлы шайырлардың биреуи Күнхо-жа өзиниң „Күн қайда“, деген қосығында:

„Биз сорлыға жайнап жаснар күн қайда“,—деп мийнеткеш жарлы халыққа жайнап жаснайтуғын күн-лер келерме екен деп үмитленди.

Қарақалпақ халқының сүйикли шайыры Әжинияз өзиниң шығармаларында туўған елдиң қәдириң билиў керек, ол ушын тынбай гүрес алып барыў керек деп жазды. Ол:

„Мақсетке жетпесең ақыр жетерсең,
Соның ушын тынбай талап етерсең“—

дейди.

Мақсетке жетпедим, деп түңилме, гүресе берсең, қарарында жетерсең, деп оптимистлик нәсият береді. Бирақ та соны айтып кетиў керек, революцияға дейин-ги шайырлардың шығармаларындағы гуманистлик, де-мократиялық-революциялық мотивтиң ушқынлары, сол ўақтағы жәмийетлик қурылысты қулатып, оның орнына басқа бир жәмийетлик қурылыс орнатыўды мақсет еткен ашық сиясий сезим менен гүрескен ре-волюциялық дәрежеге жете алған жоқ. Революцияға дейинги қарақалпақ шайырларының шығармаларының тийкаргы мақсети халықтың адам шыдап тура алмас-лық аұыр турмысын сүўретлеў, хан, бий, аталық, бай-лардың әдалатсызлығына, мийримсизлигине, оларға қар-сы нарийзальық билдириў, халықтың тынбай алып бар-ғын гүреслерин тәриплеуден ибарат болды. Бул азап,

¹ Бердақ. „Толық жыйнақ“, Төрткүл, 1941, I том, 71-бет.

ақыреттен қутылып, бахытлы, шадлы турмыс келер ме екен деп үмітлениуден артқан жоқ.

Соның менен қатар тиришілік турмыстың түрлі тараулары, халықтың әдет-үрпі, дәстүрлері — қыз-жигиттер жөнінде де толып атырған шығармалар дөрелдиді.

XIX—әсирдің орталарынан баслап сауда-сатық қалалы турмыстың бір қанша рауажланыуына байланысты әдебиетте де бір талай жаңалықтар болды. Қалалы турмысты жазған шайырлар жарыққа шықты. Қарақалпақ халқы 1873-жылы руе қол астына қарау менен қатар басланған өзгерістер әдебиетке де өзінің тәсірін тийгизді, өзінің изің қалдырды.

Революцияға дейінгі қарақалпақ әдебиеті ұзақ заманлардан киятырған оғада бай ауыз әдебиетінің тийкарында келип шықты хәм оның жақсы дәстүрлерін ийелеу, тағы да жетистириу жолы менен рауажланды. Сонлықтан революцияға дейінгі халық шайырларының шығармалары тематика, стиль, көркемдік тил, әдебиеттің усыл жағынан да ауыз әдебиеті менен ушласып атыр. Күнхожа, Бердақ, Әжинияз, Өтеш, Омар, Гүлмуратлардың көп ғана шығармалары ауыз әдебиетіне оғада жақын. Бирақ та, булардың шығармаларына жақсылап нәзер салып қарасақ, ауыз әдебиетінен бөлекленип шығатуғын, жазба әдебиет екенін көрсететуғын толып атырған өзгешеліктерін табыуға болады.

XIX—әсирге дейінгі қарақалпақ шайырлары Орта Азиядағы басқа көшпелі халықтардың шайырларындай дутарды ямаса қобызды қолға алып қосықты ядтан айтып келген болса, ол қосықтары көпшілік арасына ауызекі түрде таралған болса, XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырлары қосықты ядтан айтыу менен қатар, көбинесе жазып шығарған хәм олардың шығармалары көпшілік арасына ауызекі таралуы менен қа-

тар, жазба түрде де таралғаны мәлім. Қолда бар материалларға қарағанда, XIX—әсирде жасаған қарақалпақ шайырларының шығармаларын тексеріп қарағанымызда, олардың барлығы дерлік сауатлы болғаны, қосықты хақыйқат шайырлардай жазып шығарғаны белгилі. Қосықты қайта-қайта дүзетіп, бирине-бири оқып беріп, пикир алысып жүргенін көреміз.

Мәселен, Өтеш шайыр „Бердақ“ деген қосығында Бердақ пенен жолдас болып бирге жүргенін, сөйлесуін айтып келип, Бердақ жөнінде:

„Үлгі алды Жиһен жыраудың сөзінен,
Неше бақсы үлгі алды өзінен,
Белгір шешенлердің еріп изінен,
Әрман менен Бердақ өтті дүньядан“¹.

деп жазады.

Бердақ шайыр „Өмирим“ деген қосығында:

„Белгилі халыққа нышаны“
Ядымда тұр хәр қашаны,
Қартайғанда Күнхожаны,
Көз бенен көрген күнлерім“²

деп жазады. Тағы бир жерде:

„Күнхожаны көрді көзім,
Әжинияздың еситтим сөзін“³

деп.

Бердақ өзінің „Заманда“ деген шығармасында өзінің Қадиримбет деген шәкірти болғанын, изине ертіп жүріп үйреткенін айтады. Дурыс, үйретіу, шәкіртилік ауызекі әдебиеттің үәкиллерінде де болған, би-

¹ Бердақ. Толық жыйнақ, Төрткүл, 1941, 11-бет.

² Бердақ. Сол китап, 18-бет.

³ Бердақ. сол китап, 154-бет.

рақ та жоқарыда келтирген мысалларда әңгиме жазыу, жазыу арқалы үйретиу ҳаққында баратыр.

XIX—әсирде жасаған қарақалпақ шайырларының барлығы дерлік сауатлы болған. Шығыстың классик әдебиятының нұсқалары менен, оның алдағы қатардағы ўәкилдерінің өлмейтуғын шығармалары менен таныс болғанын көреміз. Әсиресе Бердақ, Әжинияз қусарған атақлы шайырлар, өзбек әдебиятының тийкарын салыушы Алишер Науайы (1441—1501), түркмен классиги Махтумқулының (1731—1780) шығармалары менен жақсы таныс болған. Олардың әдебий усылларынан үйренген. Олардың шығармалары менен танысып, олардан үйрениу менен қатар өзбек, түркмен әдебиятының жақсы традиция—дәстүрлерін қарақалпақ әдебиятына ен жайдыра баслаған. Мәселен, Бердақ өзиниң „Излер едим“ деген қосығында:

„Шар китаптан тура қаштым,
Науайыдан сауат аштым,
Физулидан дүрлер шаштым,
Дилуарларды излер едим.
Махтумқулыны оқығанда,
Айтар едим ҳәр заманда,
Кемис бар ма беглер онда,
Сөзин тауап қылар едим“¹

Бунда Бердақ; Науайы, Физули, Махтумқулылардың шығармаларын оқығанын, оннан сауат ашқанын, үйренгенин айтады. Оларды өзиниң оқытушысы ретинде бағалайды.

XIX—әсирде жасаған қарақалпақ шайырлары өзиниң шығармаларындағы унамлы образларды сүүретлегенде, шығыс әдебиятының ири ўәкилдерінің өлмейтуғын шығармаларындағы бас қахарманлар менен салыстырған

¹ Бердақ. Толық жыйнақ, 1 том, ҚҚМБ, 1941, 195-бет.

жерлері көп гезлеседи. „Ләйли-Мәжнүн“, „Юсуф-Зулайха“, „Рустем дәстан“, „Фархад-Шийрин“, „Саятхан-Хәмира“, „Ғарип-ашық“ усаған поэмаларды Әжинияз, әлбетте, жақсы билген. Оның үстине Әжинияз, Бердақлардың шығыс халықларының әдебий тилин жақсы билгенин ҳәм ол тиллердин байлықларын өзиниң шығармаларында шеберлик пенен пайдаланғанын көреміз.

XIX—әсирде жасаған қарақалпақ шайырының шығармаларының тематикасының кеңлиги, турмыстың ҳәр түрли тарауларын көрсетиулері ауыз әдебиятында гезлеспейтуғын өзгешеликлерге ийе, Бердақтың „Жаз келерме“, „Салық“, „Келин“, „Балам“, Әжинияздың „Керек“, „Айрылса“, „Мегзер“, Күнхожанын „Шопанлар“, „Орақшылар“, „Аққамыс“, „Арба“, „Қызыл қум“, „Сөк самар“, „Менин балам“. Сарыбайдың „Жарғанат пенен айтысу“, Гүлмураттың „Қайраўда жалғыз ғаз“¹ деген шығармаларынан жазба көркем әдебияттың барлық белгилерін табыуға болады. Бул шығармаларда ауыз әдебиятында аз гезлесетуғын шығарманың мазмунына ылайық тәбият көринислерін шебер сүүретлеулер, астарлы мәни ирония менен, өткир сатира—юмор формасында жазыу, түрли өндирис қуралларын сүүретлеулер көп гезлеседи.

Бул дәуирдеги шайырлардың шығармалары арқалы қарақалпақ тилинде жаңа грамматикалық категориялар пайда болып, тилимиз көп ғана жаңа сөзлер, атамалар менен байығаны мәлим. Бул ўақларда қонсы отырған Шығыс халықларының әдебияты, әсиресе өзбек, түркмен әдебияты тек тил жағынан емес, әдебий стиль, форма жағынан да қарақалпақ поэзиясына үлкен тәсирин тийгизди ҳәм қарақалпақ поэзиясын байытты.

¹ Қарақалпақ әдебияты ҳәм искусствосы, 1939, № 3, 57-бет.

XIX-әсирде жасаған шайырлар шығыс әдебиятының жақсы өрнеклерін тек кітап арқалы ғана емес, сол шығыс халықтарының шайырлары жасаған жерлердегі халықтардың арасына барып та үйрениуге қызыққан. Қолдағы бар мағлұматтарға қарағанда Бердақ, Әжинияздың Хийўа, Бухара, Ташкент, Оренбург, Қазақ қалаларында болғаны мәлім. Бул пикирдің дурыслығын Бердақ, Әжинияздардың өзлерінің шығармалары да дәлиллейді.

Бердақ:

„Көрдим Хорезм, Бухарды,
Даңқы шыққан көп шәхәрді“, —

дейді.

Буннан Бердақтың Бухара, Хорезмнің шәхәрлерінде болғаны көрініп тұр. Бердақтың „Амангелди“ поэмасы Бухара, Самарқандтың этирапындағы қарақалпақтардың турмысынан алып жазылған.

Әжинияздың өзбек, қазақ тиллерін жақсы билген-лиги, сол тиллерде оғада көркем терең мәнилі қосықтар жазғаны хайран қаларлық нәрсе емес, себеби Әжинияз сол халықтардың әдебияты менен кітап арқалы танысуы менен қатар, олардың арасында көп болған, тилин, әдебиятын, әдет-үріпін үйренген.

Әжинияз: „Шықты жан“ деген қосығында:

„Көп салам мәндің бирадар, ашнаю дужахан,
Ғиддати рузи жудалық еркан қияматтан яман,
Алты сан алашты гездим, тапмадым андын нишан,
Инша алла гузга елге барарман болсам аман!“, —

деп баслайды. Оннан кейін өзінің барған жерлерінің атларын жазады.

¹ Әжинияз Қосыбайұлы. Таңдамалы қосықтар топы, Мәкис, 1949 — жыл, 31 — бет.

„Гездим ноғай, русти, дашти қыпшақ хәм естак,
Ашшы Ойыл, киник Ойыл, Қобдалы, Елек хәм Жайық“
„Мен аралап, көрмишам Орйбур деген қаланы“ —

деп өзінің қай жерлерді гезгенін, ол жерлердің географиялық атларын көрсетеді.

Әжинияздың бул қосығынан өзбек классик әдебияты, әдебий тилин жақсы билгенін хәм оны шығармасына шебер пайдаланғанын көреміз. Бунндай формада жазылған лирикалық, сулыұ қосықтар Әжиниязда көп гезлеседі.

„Бу сәхәр шағыда келдим, биймәхәл юлға түшип,
Ғадеге жетсем дийи, гахи қонып, гахи ушип,
Бийхабар ғапыл ятыссыз алтын түйме бәнтін шешип,
Кеулям истер кирмеге жаннат ара қойын ашып,
Визин бүйтп зар етип, көп ятма, сабырым қалмады“

Минне Әжинияздың бул қосығының формасы да, стилі де Алишер Науайының шығармаларына усайды.

Минне буннан биз революцияға дейинги қарақалпақ шайырларының шығыс әдебиятының нұсқалары менен жақсы таныс болғанын көреміз.

Биз жоқарыда XIX-әсирде жасаған қарақалпақ шайырларының шығармаларының көпшилигі арасына ауысқан түрде де, жазба түрде де таралғанын айттық. XIX-әсирде жасаған шайырларды көрген ғарылардың айттуына қарағанда хәм қолдағы материалдарды изертлеп қарағанымызда, әдебий шығармалардың көпшилигі арасына төмендегі тақылетте тарағанын көреміз:

1. Шайырлар өзлерінің шығармаларын көпшилигі жыйналған жерлерде, қыз-жигитлердің отырыспаларында намаға салып оқып беретугын болған. Халық көпшилигі шайырларды оғада құрметлеген, сыйлаған,

¹ Әжинияз Қосыбайұлы. Таңдамалы қосықтар топы, Мәкис, 1949 — жыл, 33 — бет.

олардың қосықтарын ықлас пенен тыңлаған. Бердақ, Әжиниязлар өзлерінің қосықтарын оқығанда бақсы, жыраулар айтқанын қойып, тыңлап отырады екен.

2. Саз шертіу, қосық айтыу қарақалпақ жигитлерінің, қыздарының арасына ерте заманлардан баслап ақ кең таралған жақсы қасиеттерінің біреуі болып саналған. XIX-әсирде жасаған қарақалпақ шайырларының барлығы дерлік сазенде болған.

Бұл дәуірдегі қарақалпақ шайырларының көпшілігі халықтың тутас сауатсыз жағдайында өзлерінің қосықтарын дууларға қосып айтыу арқылы көпшілік арасына таратыуға мәжбүр болған. Сондықтан да шайырлар „бақсы“ деп те аталған. Мәселен, „Бердақ бақсы“ деген лақап та ұсыннан шыққан. Фарылардың айтыуына қарағанда, Әжинияз жақсы сазенде болуы менен қатар композитор да болған. Қарақалпақтың атақлы „Боз атау“ намысын Әжинияздың өзі шығарды, деген пикир дұрыс болуы керек.

3. XIX-әсирдің орталарында белгілі таярлықтардан өтіп түрлі ашықлық дәстанларды, поэмаларды, қосықтарды оқытуын арнаулы адамдар болған. Оларды халық „қыссахан“—деп атаған. Қарақалпақ шайырларының шығармаларының көпшілігі дерлік ұсы қыссаханлар арқылы массаға таралып келген. Қыссаханларға хәм керек қылған адамларға шайырлардың шығармаларын, ашықлық поэмаларды, қосықтарды көшіріп жазып беріп отыратуын арнаулы адамдар болған.

4. Шайырлардың қыздарды, жигиттерді мақтап жазған қосықтары, турмыстағы, әдеттегі жарамсыз істерді, ел бийлеген адамдардың, хәмелдарлардың хәдден асқан істерін масқаралап, күлкі қылып жазған шығармаларын бақсылар да намаға салып айтып жүрген. Міне XIX әсирде жасаған шайырлардың шы-

ғармалары ұсындай жолдар менен көпшілік арасына тарайтуғын болған.

Бұл уақыттарда шайырлардың шығармаларында хан, бий, бай, бек, молла, ийшанлардың хәдден асқан хайуанларша езиуін әшкаралайтуғын, бұл эксплуататорларға, олардың езиуін қансы жазылған шығармаларда айтыла бергеннен соң, жанадан жазылған шығармаларға көпшілік арасына таратыу үшін рұхсат алатуғын болған. Бұл рұхсатты „пәтиуа“ деп атаған. Бердақ өзінің бір шығармасында:

„Дүнья десең қара жумбай көзінди,
Зулматлары отқа тартар өзінди.
Пәтиуасыз етер залым сөзінди,
Заман маған зиндан киби көрінди“,

дейди.

Әлбетте, революцияға дейінгі шайырлардың барлығының дүнья таныуы, дүньяға көз қараслары, творчестволық жолдары бірдей емес. Хәр қайсысының өмір баянында да, билимінде де, жазушылық жолында да өзіне тән өзгешеліктері бар. Сондықтан да, биз XIX-әсирде жасаған көрнекті шайырларға қысқаша тоқтап өтпекшіміз.

ЖИЙЕН ТАҒАЙ УЛЫ

Қарақалпақ халқының өткендегі атақлы шайырларының біреуі Жийен Тағай улы. Жийен халық арасында тек шайырлық пенен ғана емес, соның менен бірге ол шебер жыраулық пенен де белгілі болған адам. Хәзіргі қарақалпақ халқының батырлық жырларының көпшілігінің Жийенге байланысы бар.

Бизің қолымызда Жийеннің толық өмір баяны жоқ. Оның өмір баяны хәм творчествосы жөніндегі

1 „Бердақ, Толық жыйнақ“, том 1, 117 — бет.

мағлыұматлар бизге жазба нұсқа түрінде келип жетпеди. Ол жөніндегі мағлыұматтар ауызеки түрде сақланған, ал шығармалары соңғы ұақытларда ғана әдебиетшілер тәрепинен халық аузынан жазып алына баслады. Халық ұзақ ұақытлардан баслап, бизиң заманымызға дейиң ауыз әдебиатының көп ғана шығармаларын хәм батырлық жырларды атадаң балаға ауызеки түрде жеткерген хәм ядта сақлап келген, халыққа хызмет еткен, халық пенен муңлас болған, өз халқының жырын жырлаған атақлы шайыр-жыраұларын да ядтан шығарған жоқ. Олар жөніндегі мағлыұматларды да ядта сақлап келди. Жийен Тағай улы жөнінде қарақалпақ халқының арасында көп ғана легендалар бар. Биреұлер „Жийеннің қобызы аспаннан түскен екен“, — дейди. Екинши биреұлер „Жийенди Бухара ханы дарға асып өлтирипти“, дейди. Жыраұлар „Алпамыс“ „Қырық қыз“ „Мәспатша“ жырларын Жийен Тағай улы шығарған екен“ дейди¹.

Әлбетте, буның барлығы халықтың аңыз әңгимеси. Усы күнге дейиң жыйналған мағлыұматларға қарағанда, Жийен Тағай улы XVIII әсирдің орталарында өмир сүрген. Оның урыұы мүйтен. Жийеннің немере, шөберелери хәзирги Қарақалпақстанның Мойнақ районының Қазақ-дәрья ауыл советинде жасайды. Қолдағы бар мағлыұматларға қарағанда Жийен Тағай улы кемтарлықты, жоқшылықты көп көрген мийнеткеш халықтан шыққан шайыр.

Жийен Тағай улы қарақалпақ халқы XVIII-әсирдің орталарында ата журты Түркстаннан Хорезмге қарай шубырып көшкенде халық пенен бирге болған, бул

¹ Қ. Айымбетов, О. Кожуров, қарақалпақ әдебиатының түрлери. „Қарақалпақ әдебиаты хәм искусствосы“, журналы, 1939, № 5 65—66—бетлер.

көшиұдин барлық ауырманлығын халық пенен бирге көрген. Бул ұақытта Жийен 25-30 лардың шамасындағы жигит екен. Жийен Хорезмге келгеннен кейин де рәхәт турмыс, тынышлық көре алмаған. Оның „Ылағым“ деген шығармасы усы жөнінде жазылған. Жийен Хорезмде көп туралмай ата журты Түркстанға қайтып кетиүге мәжбүр болған. Оның „Қайтпасам болмас“, „Қош болың дослар“ деген қосықлары Түркстанға, Сыр-дәрьяның бойына қайтып кетиұи жөнінде жазылған.

Жийен Тағай улының шайырлық жыраұлық жумысының көбирек ұақты „жоқарғы“ қарақалпақлардың, иғиый Түркстан, Самарқанд, Нурата, Бухара, Кенимек, Зарафшан беттеги қарақалпақлардың арасында өткен.

Жийен жөнінде сол жақтағы қарақалпақлардың арасында көп мағлыұматлар бар болса да, олар еле жыйналған жоқ. Сонлықтан хәзирги қолда бар мағлыұматлар Жийеннің өмир баянын, творчествосын толық анықлаұға жеткиликсиз. Солай да оның халық арасына кең таралған, көрнекли шығармаларының биреұи „Посқан ел“ поэмасына қысқаша тоқтап өтпекшимиз.

ПОЭМАНЫҢ ҚЫСҚАША МАЗМУНЫ

Поэмада Ата журты Түркстанда паян етпей, жаўгершиликтиң, зулымлықтың салдарынан көп халықтың Қызыл Қум шөли менен шубырып посқаны, жолда көп адамлардың қырылғаны айтылады. Поэманың бас қаҳарманы Мунайымның басынан өткен хәдийселери тәриплениди. Усы шубырып көшиұде ата-анасы өлип, он үш жасар Мунайым Жийеннің изине ереди.

Жийен өзи ишпесе де, тапқан напақасын Мунайымға берип, оны изине ертип, қайырқомлық етип әлпештейди. Қыз ата-анасын айтып зарланады. Жийен тамақ

берер, деген үмит пенен Мунайымды жетелеп жолда Еркебайдың үйіне барады. Байдың баласы Мунайымды алып қалмақшы болады. Жийен бермейді. Бай баласы менен екеуі Жийенди сабап, есінен тандырып таслайды. Әллен ұақларда Жийен есін жыйнап, көзіні ашып қараса, бай Мунайымды алып көшіп кетіпті. Бас ушында изинен келген екі иниси ғана отыр екен. Үшеуі тиртеклесіп жолға шығады. Таң атарда екі иниси аштан жүре алмай жығылады. Кейнінен келген адамлар бар тамағын беріп, тағы жүріп кетеді. Үш күннен кейін азықтары таусылады, „жеу ушын кесіртке менен тасбақа“ да табылмайды. Шөп-шарды жейді. Ол да тамақ болмаған соң, хәммесинің ортасындағы көрпе-төсек артқан жалғыз ешекті сойып жеп, жолды дауам еттиреді. Арадан бір неше күн өткенде теңізге шығады. Мунайтпас, Тербенбес деген атауларға үш жүз адам он-оннан қос болып, қоныс басады. Балық аулап тойынады. Бирақ, бұл көпке бармайды. Қылышын сүйреп қыс келеді. Муз қатады. Аш-жала-наш сорлылардың кийерлік кийими де, төсерлік төсеги де қамыс болады. Жалаң аяқ-жалаң бас қыстың күні балық аулай алмайды. Ат шоқай, Қара барақтың дәниі жеп күн көреді. Ашлықтан үш жүз адамның жарыдан көбі қырылады. Көптен телмиріп күткен бәхәр келеді. Қаза салады. Қазасы майлап, балық көп түседі. Көпшилік тойынған соң Жийен бір досты менен Мунайымды ізлеп шығады. Қызыл Қумның иши менен төрт күн жол жүріп, Қаратаудың қасында Әму — дәрьяның бойындағы Хожа көлге келеді. Суу ишип, тойынып, қара тауға өрмелейді. Түнде жол жүріп қиятырғанда буларды қасқыр қамайды. Қасқырларды өлтиріп, тағы жол жүреді. Қара таудан түскен жерде бір шопаннан Мунайымды зорлық пенен алып кеткен Еркебайдың ауылын сорап биледи. Ауылға

жақынлап, дем алып отырғанда бір қыздың ата-анасынан, Жийеннен айрылғанын айтып зарлаған дауысын есентеді. Булар шыдай алмай қыздың қасына барады. Қыз алды менен буларды танымайды, соңынан танып, есінен танып қалады. Жийен болған ауқалды Мунайымға бирим-бирим айтады. Мунайым буларды усы жерде қалдырып, өзі түнде үш ат, қарыу-жарақ алып келеді. Үшеуі атланып, душпаннан өш алып, жетім қыз мұрадына жетеді.

Поэмада Мунайым азап-ақырет көрген көптин біреуі ретінде көрінеді. Поэманың сюжет линиясы — мазмұны ауыр, жол, посқыншылықтың азабын көрген халық көпшилигинің қайғылы ауқалына бағышланған.

Жийен Тағай улының „Посқан ел“ поэмасы тарихый болған хәдийселердің тийкарында жазылған. 1743-жылы „Төменгі“ қарақалпақларды Абылхайыр хан шабады. Бұл шабыу қарақалпақларға сондай ауыр тийеді, мийнеткеш халық мал-мүликтен, жер суудан, ата-баладан айырылып қатты әбигершиликке ұшырайды. Тум-тусқа шубырып посады. Бир қатары 1723—жылғы қалмақлардың шабыуылынан кейін Зарафшан дәрьясы, Миянкөл бетке көшіп кеткен „жоқарғы“ қарақалпақларға қарап шубырады. Көпшилиги Қызыл қумның иши менен арқаланып Хорезмдеги қарақалпақларға қарап посады. Тарихый материаллардан бұл шубырып көшіудің 1754—жылы болғаны белгилі¹.

Жийен Тағай улы „Посқан ел“ поэмасын усы Хорезмге қарап шубырып көшкен қарақалпақлардың ауыр ауқалынан алып жазған.

¹ Қараңыз. Материалы по истории каракалпаков. изд. АН СССР, М, 1935. стр. 69.

Поэма:

„Ата журты Туркстан —
Ол да паян етпеди..
Жаўгершилик көп болды.
Сансыз адам қырылып,
Ғарға жеген өлікке.
Жылға сайлар топ болды.
Залымға дады жетпеди:
Адам өлди, қан төгілди,
Бийгүна гелде кесилди..
Атаға бала қарамай,
Балаға ата қарамай,
Ишерине тамақ жоқ,
Кийерине кийім жоқ,
Жолда қалды биразы“.

деп басланады. Оннан кейін Жийен поэмада буның-
дай аўыр қайғылы аўхалдың себеплерін:

„Алды менен басшысы,
Еки ийнин жалмады,
Бузық болды ийшаны,
Әдилсиз болды қазысы,
Гүнасыздан биразды —
Гүналы деп қыйнады.
Еки жақлап, үш жақлап —
Күннің жүзин көрсетпей,
Кеўилге қайғы жамады“¹.

деп халықты опатқа ушыратқан ийшан, қазы, молла
бийлерге залымларға лағнет айтады. Жийен Тағай улы
„Посқан ел“ поэмасының мазмұнын биреулерден еси-
тип жазған емес, өзі сол аўыр аўхалдың ишінде бо-
лып, өз көзі менен көргендерін жазған. Поэманың

¹ Ж. Тағай улы. „Посқан ел“ — Қарақалпақ халық твор-
чествосы. Төрткүл, 1940, беті 5.

басынан ақырына дейінгі хәдійселерге Жийеннің өзі
қадорманлардың биреуін ретінде қатнасып отырады.

Поэмада аўыр жолдың азабынан хәр күні аштан
өлген адамлардың санын, бұл көшіудің қыйыншылық-
тарын, халықтың көрген азаптарын айтып Жийен шы-
дай алмай:

„Бұл дүньяға шыққанға,
Пушаймайлар қыласаң.
Қылтыйып қуры жүргеннен,
Өлімге ырза боласаң.
Усы дәртке шыдамай,
Қобызды қолға аласаң.
Далада қалған даңдырып,
Туұсқанды ойға алып,
Өксип-өксип жылдайсаң,
Зарлы нама саласаң, —

деп халықтың басындағы аўыр қайғыға қабырғасы
қайысады. Буннан кейін шайыр:

„Айып көрмен ағалар,
Сөзімнің болса қәтесі,
Өйткені дүнья көрмедім,
Жаслар турды көзімде,
Қайғы менен сарғайып,
Қан қалмады, жүзімде,
Айтқанларым болмады,
Көп душпан жүрді изімде.
Енді міне сөз қылып,
Айтаман деген дәстаным,
Усы ашлықта атадан,
Хәм айрылып анадан,
Жетім қалды Мунайым,“¹

деп хәдійсени тәрийплеўге кириседи.

¹ Жийен Тағай улы, Посқан ел, Қарақалпақ халық твор-
чествосы, Төрткүл, 1940, 9—бет.

Поэманың ишинде:

„Хай ағалар-ағалар,
Постық сонда сандалып,
Арқаланы арбаалап,
Ақырет көрдик өлимлик.

Жалаң аяқ, жалаң бас,
Киятырмыз қалжырап.

Ах, жигитлер, жигитлер,
Ах, досларым, досларым,
Қайсы бирин айтайын...
Жолдағы көрген хорлықтың... —

дегенге қусаған Жийеннің хәдийсеңи өз көзи менен көргенлигин билдиретуғын қатарлар көп гезлесе-седи. Оның үстине халық шайырларының әдетте өз көзи менен көргенлерин көргендей дурыс шебер жазатуғын қасиетлерин нәзерге алсақ, бул хәдийсеңи ишинде Жийеннің өзи болғанлығына хешқандай шек келтириўге болмайды.

Оннан кейин Жийен поэмада ғарры бабалардың, балалы аналардың, емизиўли жас нәрестелердин аш-жалаңаш қыя шөл, қызыл қумның ишинде жүре алмай, өлип атырғанларын көргенде:

„Балалы хаял көп еди,
Бирге шыққан биз бенен,
Қыйын болды аў бәринен,
Емизиўли балларға...
Шырқырайды, жылайды,
Оны еситип мениң де,
Төбе шашым жуўлайды.

Анасы өлген көп баллар,
Қундағында ингалап,
Жол бойында көп қалды,
Ғарға-қузғын семирди,
Жас жанлардың қанына.

.....

Ўай, пақыр, жас нете йин,
Сени алып жүриўге,
Өзимде де дәрман жоқ,
Усынып саған бериўге,
Қолымда шерек наным жоқ,
Болғанда наным жас жанлар,
Бермес пе едим сизлерге“¹

деп жаны ашыйды, қабырғасы қайысады. Туўып өскен жери, ата журты Туркстанды илажсыздан таслап, көрпе-төсек, қазан-ошақ арқалап, ата-балаға, бала атаға қарай алмай, шөлистан, қызыл қумда аш-жалаңаш, апатқа ушырап шубырған халықтың аянышлы ауыр ауҳалын Жийен адамның денесин түршиктирип сүүретлейди.

XVIII-әсирдин ишинде оғада қайғылы тарийхый ауҳаллар, әсиресе Қызыл Қум-шөлистанның иши менен аш-жалаңаш, жолда қырылып Хорезмге қарап посып көшкендеги адам баласының ети туршигерлик трагедиялық ауҳал қарақалпақ халқының қиялында ұмытылмайтуғын из қалдырды.

Поэманың тийкарғы сюжети, мақсети, қарақалпақ халқының тарийхындағы ең ауыр, ең қайғылы күнлериниң бир көринисин көрсетиў болған. Сонлықтан да поэма халық арасына кең таралған. Усы күнге дейин Қурбанбай, Есемурат, Қияс, Өгиз жыраўлар қарақалпақ халқының ата-бабаларының көрген азап-ақыретлериниң шынлық сүүретлерин көрсететуғын Жийен Тағай улының „Посқан ел“ поэмасын муңлы нама менен айтып „ылақтай маңырағанда“, көп ғана тыңлаушылар ата-бабаларының мақсетине жете алмай, бахытлы турмыс көре алмай өткизген өмирине өкинип, шыдай алмай жылап жибереді.

¹ Жийен. Тағай улы. Посқан ел, Қарақалпақ халық чествосы, Төрткул, 1940, 6-бет.

Поэманың тийкаргы қахарманы — аўыр, азап, қайғылы аўхалға дуушакер болған, аш-әптадасы шығып бүлінген халық көпшилиги. Поэманың шешиўши түйини-оның баслы қахарманы жетим қыз Мунайымның басынан өткерген аўыр аўхалына байланысly. Өз халқын шын сүйген, аўыр азапты өз халқы менен бирге көрген патриот шайыр Жийен. Тағай улы жарлы халықтың усындай азабына, қайғысына ортақласып, жаны ашыйды, халық ғамын ойлайды. Посқан елдин ишинде қобызды қолына алып, қайғылы нама шалады. Халықтың бунындай апатқа ушыраўына себепши болған, өз басының ғамын ойлайтуғын, жетим-жесирге зорлық еткен Еркебай қусаған байларға „еки ийнин жалмаған басшы“, „бузық ийшан“, „әдилсиз қазы“ хәм басқада езиўшилердин сырын, бет пердесин ашып таслайды, оларға лагнет айтады.

Қаншама аўыр аўхалда жүрсе де, қаншама қайғылы азаптарды көрсе де, шайыр өмирден түңилмейди, келешектен үмит үзбейди. Аўыр қайғы—азап пенен мунайған адамларға Жийен:

„Көздин жасын буламаң,
Тәуекел етип хәр иске,
Мәрт болыңлар хәр иске.
Қарсы келген жаўлардан,
Аттын басын тартпастан“ —

деп нәсийхат береди. Турмыс ушын гүреседи, жалаң аяқ, жалаң бас марданды арқалап көл жағалап, қыстын қыраўлы күнлери музлы суў кешип, балық аўлап, тоңды аўдарып, ат шоқай қазып, азап-ақырет көрген аш халықты асыраў ушын көпшиликти ҳадал мийнет, қахарманлық иске шақырады. Көз алдына өлим келип атырған адамлардын балыққа тойынғанын көргенде шайыр:

„Енди өлимнен қутылдық,
Аўыл болдық, халық болдық,
Ешки алдық саўынға,
Кетпен урдық қаўынға,
Усылай күн кеширдик...“

деп марапатланады. Азап-ақырет гүңликте жүрген поэманың бас қахарманы жетим қыз Мунайым қыйыншылықлардың барлығын жеңип, мақсетине жетеди.

Поэма ен ески әдебий форма—толғау менен жазылған. Онда турақлы рифма, ритм аз гезлеседи. Поэманың тили таза, жалпақ халық тили, хәммеге түсиникли. Поэмада аўыз әдебиятының шығармаларында аз гезлесетуғын:

„Жулдызлар тур жымыллап,
Қара булттың қасында.
Ат тур тағы бозарып,
Үркерлердин қасында“.
„Түнгі қуслар оянып,
Жапалақлар жатқанда,
Танда атты сарғайып“.
„Қызыл, жасыл доланып,
Алмадай болып сарғайып,
Күн шықпады уядан...“
„Жазлар өтип, бир күн,
Қылышын сүйреп қыс келди,
Қара бултлар тиркесип,
Ушқын қарлар бурқырап,
Жаз жайлаған үйреклер —
Жайыққа ушты шыңырап“.
„Жүктің көрки аршады,
Байдың көрки мал менен,
Құндыз тутқан паршады.
Адамның көрки жыйында“,
„Үркердин шықты жұлдызы,
Көринди хаўа құндызы“ —

дегенге қусаған тенеў, аўыстырыў, сүүретлеўлер гезлеседи.

Жуўмақ. Жийен Тағай улы XVIII-әсирдің ортала-рында жасаған қарақалпақ халқының атақлы шайыры хәм жырауы. Ол қарақалпақ халқының жаугершили-ли, атыс-шабыслы, аўыр күнлеринде өмир өкерди хәм сол аўыр аўхаллардың азапларын мийнеткеш ха-лық пенен бирге көрди. Қарақалпақ халқы 1754—жылы ата журты Туркстаннан Хорезмге қарап шубырып пос-қанда, Жийен сол посқан елдің ишинде бирге болды. Оның „Посқан ел“ поэмасы усы шубырып көшиўдин ишинде болып, аўыр азаптардың зардабын халық пе-нен бирге татып, ол көзи менен көрген тарийхый ҳә-дийселерге тийкарлап жазылған. Оның мазмуны азап шеккен халықтың муңлы әрманы, тилеклери, келешек-тен күткен үмитлери менен толы.

Поэмада Жийен бәрхәма мийнеткеш халық жағын-да болады, соның жырын жырлайды. Мийнеткеш ха-лықтың шадлығына қуўанып, қайғысына муңаяды. Ха-лықтың көрген азап ақыретлерине қабырғасы қайыса-ды, қыйланады. Халықтың азап-ақырет көрип, бүлинип посыўына себепши болған бийлерге, ийшанларға, қа-зыларға, байларға лағнет айтады.

Поэма оғада ерте заманларға характерли болған толғау формасында жазылған. Онда қосықтың өлшеуи, уйқасықлары еркин, турақлы емес. Тили көпшиликке түсиникли, халық тили менен жазылған. Поэма жаўгер-шилиқ, түрли әдилсизликтиң себебинен халықтың бү-линип посқаны, аўыр жолда ашаршылықтың себебинен Мунайымның әкеси өлип, Еркебайдың қолына түсиуи, көшкен елдің Хорезмге келгендеги аўыр аўхалы, Жийеннің Мунайымды излеп барыўы, жетим қыз Му-найымның мақсетине жетиуи қусаған бирине-бири бай-ланысып атырған композициялардан қуралған. Поэма-ның әдебий көркемлик мәниси күшли; поэма қарақал-пақ тарийхын изертлегенде де үлкен әҳмийетке ийе.

КҮНХОЖА

Өзигиң терең мазмунлы көркем шығармалары ме-нен халыққа танылған хәм көпшиликтиң оғада жақсы көрип, ҳұрметлейтуғын XIX әсирдин шайырларының биреуи Күнхожа болып саналады. Күнхожа—оның әде-бий лақабы. Ырас аты Жийемурат, ол 1799-жылы туў-ылып, 1880-жылы, сексен бир жасында қаза тапқан.

Күнхожаның өмири жөнинде бизиң қолымызда жаз-ба түрде толық мағлыўмат жоқ. Ҳәзирги қолда бар, толық емес мағлыўматларға қарағанда, Күнхожаны көрген ғаррылардын айтыўына хәм шайырдың гейпара шығармаларында өзиниң өмири туўралы жазғанларына қарағанда, Күнхожа бардамлы адамның баласы емес, оның әкеси жарлы болған. Әкеси жаслай өлип Күнхо-жа жетим қалған. Ол өзиниң „Не болдым“ деген қо-сығында:

„Анадан жетим қалыппан,
Қаңғырған жетим болыппан“¹.

деп жазады. Буған қарағанда әкеси өлгенде Күн-хожа оғада жас болған болыўы тийис. Ол ўақларда жетимниң көрген күни бар-ма? Күнхожаның жаслық күнлеринен баслап, тап қартайып өлгенге дейинги өми-ри кемтарлық, жоқшылық, азаплы ақырет пенен өт-кен. Ол өзиниң „Жарымадым“ деген қосығында:

„Бул дүньяға шыққалы мен,
Қарным тойып жалшымадым.
Бул дүньяға шыққалы мен,
Жарымадым, жалшымадым“²

¹ Күнхожа. Таңлаўлы қосықлар топламы. Нөкис, 1949, 29-бет.

² Сол китап, 26-бет.

деп жазады. Жоқшылық, кемтарлық ержеткенде де Күнхожаның басынан арылмаған. Ол өзінің турмысы жөнінде:

„Балаларым отыр жалаңаш,
Күйік пенен ағарды шаш,
Атамнан қалған жүн шанаш,
Шанашқа да жарымадым.
Қыппа жалаңаш сүйгеним,
Дүниядан сөйтіп күйгеним,
Болмады мениң дегеним,
Бір жутымға жарымадым“.¹

деп өзінің аұыр турмысын жазады. Әсиресе Күнхожа „Мениң балам“ деген қосығында:

Инғалайды шырқырайды,
Жубанбайды жылса,
Анасынан сүт шықпайды,
Қанша ықлас қылсада,
Анасы аш, бала жатыр,
Жубанбастан шырқырап,
Анасы да қайғыда отыр,
Қапталында зар жылап,
Балам мениң шарға болды,
Анасынан сүт шықпай,
Ашлық болып, гүлдей солды,
Адым атып жүре алмай“.²

деп өзінің қайғылы турмысының аянышлы сұўретлерін жазады. Күнхожаның шығармаларында көп гезлесетуғын усындай мағлыұматларға қарағанда оның өмири басынан ақырына дейін кемтарлық пенен өткені анық.

Күнхожаның жаслық ұақлары хәзирги Қарақалпақстанның арқа тәрәпи, Арал теңизиниң бойлары, Терис-

¹ Күнхожа. Таңлаұлы қосықлар топламы, Нөкис, 1949, 27-бет.

² Сол китап, 40-бет.

төбе, Узын-Қайыр, Ержан атаұ, Тоқтас, Мантық бойларында өткен. Бул жерлер қарақалпақлардың ата журты Туркстаннан көшип келгениен кейинги биринши қоныслары еди. Жийен Тағай улының „Посқан ел“ поэмасының соңғы бөлиминдеги хәдийселер де усы этирапта болған. Бул ұақлары сол жерлерди жайлаған қарақалпақлардың тийкаргы кәсиби балықшылық болған. Күнхожаның „Жайлаұым“, „Сазан аұ“, „Ақ қамыс“, „Өлген балық“ дегенге қусаған қосықларында усы жерлердиң келбети сұўретленген еди.

Күнхожа бала гезинде аұыллық мектепте оқып хат таныған. Сонынан Қарақум ийшанның медиресесинде оқыған. Оның шайырлық таланты усы ұақытлардан басланған болса керек. Бирақ, Күнхожа Қарақум ийшанның медиресесин питкермей кетип қалған. Оның не себептен кетип қалғаны жөнинде толық мағлыұмат жоқ, Күнхожаның гейпара шығармаларындағы сөзлерине қарағанда, медиресеге сыйыса алмаған, түртки көрген, қуұғынға ушыраған болыұы мүмкин. Ол Өзиниң „Ким билер“ деген қосығында:

Мениң ишим болды түтин,
Түтин екенин ким билер,
Бузылсада жана пүтин,
Пүтин екенин ким билер,
Хожа шайыр қолбаңлайды,
Бираз адам анламайды,
Айтқан сөзимди тыңламайды,
Тыңламағанын ким билсин“.¹

деп жазады. Ол „Ярым қош енди“ деген қосығында қуұғынға ушырағанын, азап көргенин, сол себептен өзелін таслап басқа жақларға кеткенин жазады. Усы-

¹ Күнхожа. Таңлаұлы қосықлар топламы, Нөкис, 1949, 55-бет.

ларға қарағанда Күнхожа жоқшылық, кемтарлық, қуў-ғынның себебинен хәм оқыўын даўам еттире алмай, хәм өз елинде тура алмай, күн көриўдин сүргинине ушырап, басқа жақларға кетиўге мәжбүр болған. Мине Күнхожаның творчествосының раўажланған ўақты усы дәўирден, басқа жақларға талап излеп кеткен ўақларынан басланады. Бул дәўирде шайыр алды менен Қызыл Қумның ишинде көшип жүрген қазақлардың арасында болды. Онда да турақлай алмай, пүткил Хорезмди айланып шықты. Шайыр жер көрди, ел көрди, турмыстың түрли қысқыларын басынан өткерди. Бул жағдайлар шайырды халықтың аўыр аўхалының шынлық сүүретлерин, бул аўыр аўхалдың болып отырған себеплерин дурыс көрсеткен көп санлы шығармалар дөретип, алдағы қатарлы шайырлардың дәрежесине жеткерди. Күнхожаның тематикасы аўыр азапта, езилген халықтың аянышлы турмысы, байларға жалланып аўыр мийнетте жүрген шопанлар, орақшылар, балықшылар, халыққа қысыўмет көрсетип жүрген мийримсиз бай, ийшан, молла, хан, ҳәким, бийлердин жинаятлы ислерин әшкаралаўдан ибарат. Улыўма айтқанда, Күнхожа—халық қайғысының жыршысы.

Күнхожаның шығармаларын өзиниң тематикасына, мазмунына, ол шығармаларда сүүретленетуғын турмыстың түрлерине қарап бирнеше топқа бөлиўге болады. Ең алды менен оның турмыстың қысқысына ушырап, байларға жалланып жүрген жалшылардың аўыр аўхалын сүүретлейтуғын „Шопанлар“, „Орақшылар“, „Күн қайда“ дегенге қусаған қосықларын көрсетиўге болады.

Күнхожа бул қусаған қосықларында ериксиз аўыр мийнет астында, аш-жалаңаш, қулларша хызмет ислеп жүрген мийнет адамларының аянышлы турмысының шынлық сүүретин береді. Бунындай шығармаларында Күнхожа бир жағынан халықты аяўсыз езип отырған

жоқарғы қатламның ўәкиллериниң мийримсиз ислерин, екінши жақтан эксплуататорлардың қол астында илажсыздан, ериксиз езилиўде жүрген мийнеткешлердин аўыр турмысын, олардың арасындағы класслық айырмашылықты, теңсизликти ашық жырлайды. Өзи бәрҳама езилиўши мийнеткешлер тәрәпинде болды, солардың жырын жырлайды. Ол өзиниң „Балам“ деген қосығында аштан шырқырап өлейин деп атырған жарлының жас баласына жаны ашыса, „Бай баласы“ деген қосығында байдың „ақылсыз, пасық, жасық, бели бүкир, аўзы қыйсық, қара пикирли“ баласының „Хеш нәрсени ойламай“ жорға минип шалқалап жүргенине жийиркенип қарайды. Оңы масқаралап күлки қылады. Ол өзиниң „Сөксанар“ деген қосығында жарлыға мийримсиз, сықмар байларды күлки етеди.

„Анаў қойың өрис-өрис,
Сыйырын жүр гирес-гирес,
Түйе деген ол бир ырыс,
Хәммеси буйырмас саған.
Анаў атларын, үйирде,
Жылайсаң ылақ өлгенде,
Қос өгизлерің егинде,
Пейилин тар екен сенин.
Қарыз сорап келдим саған,
„Не исин бар“ дедиң маған,
Ант иштиң сөйлеп жалған,
Ахырында жоқ боларсаң“¹

деп жазады.

Күнхожа өзиниң „Орақшылар“ деген қосығында жерсиз, суўсыз, малсыз мийнеткеш қарақалпақлардың аўыр турмыстың қысқысына шыдай алмай, талап из-

¹ Күнхожа. Таңлаўлы қосықлар топламы, Нөкис, 1949 42-бет.

леп „күнликшилик“ етип басқа жақларда жүргенлер-
дің ауыр аухалын сүўретлейди:

Ийинде күнлик шапаны,
Пақалға тырылып саны,
Барқулла қыйланып жаны,
Атызда жүр орақшылар.

Таңқаны жетпей тыйынға,
Ислери айланып қыйынға,
Келе алмай тойға, жыйынға.
Қыйланып жүр орақшылар¹.

Күнхожа қарақалпақ халқының басынан өткерген
ең ауыр күнлерін өз көзі менен көрді хәм сол азап-
лы ауыр күнлерди халық пенен бирге өзи де басынан
өткерди. Ауыр азапқа шыдай алмай өз азатлығы үшін
гүрескен халық көтерилисинин ишинде болды. Бул
аухаллардың барлығы Күнхожанын творчествосына
үлкен тәсирин тийгизди. Оны халықтың ғамын ойла-
ған, ауыр турмысына қабырғасы қайысқан, халық жыр-
шысы етип шығарды.

Ол өзинин „Күн қайда“ деген қосығында талап из-
леп жүрген мийнеткеш жарлының турмысын сүўрет-
теп:

„Ордық орақ, шаптық отын, қаздық жап,
Тердик масақ, ийинимизге салдық қап,
Жас өмирлер гүлдей солды, болдық сап,
Бул жүристен енди бизге күн қайда.

Орақ ордық, өмир бойы болдық қул,
Жұмыс қылдық ала алмадық қара пул.
Не жананлар байы өлип, қалды тул,
Енди бұған жайнап жаснар күн қайда“¹.

¹ Күнхожа. Таңлаулы қосықлар топламы, Нөкис, 1949, 19—
20-бет.

¹ Әдебий альманах, II-кітап, Төрткүл, 1938, 62-бет.

деп ауыр азапта жалланып жұмыс илеп жүрген
адамлардың қанша ислесе де, қарнының бир тоймаға-
ның, сонша мийнет етсе де, бес тийин де ауыстыра
алмағанын, бул ауыр мийнетлердің салдарынан талай
жананлардың тул қалғанын жазады.

Әсиресе Күнхожаның „Шопанлар“ деген қосығы
қула дүзде қой бағып жүрген қойшылардың аянышлы
турмысын оғада шеберлік пенен сүўретлейди. Күнхо-
жаның „Шопанлар“ деген қосығын оқып отырғанда,
еспе қызыл қумлардың, тоғайлардың арасында, қула
дүзде күни-түни байдың қойының изине ерип, үстинде
жаман шапан, аяғында шарық, жасы жетпей беллери
бүгилип, қызыл жүзлери сарғайған, ийинде жұмыры,
меслерин арқалап, беллери бүгилип, көзлери тынып,
қайнаған ысыда төслери қайқайып, асқар қумды ара-
лап, илажсыздан байлардың қойын бағып жүрген шо-
панлардың ауыр турмысының сүўрети көз алдынан
бирим-бирим өтип отырады.

Ийинде жұмыры салынған торға,
Меслерин арқалап, қозғалып зорға,
Төслери қайқайып, шығалмай қырға,
Асқар қумды аралаған шопанлар,
Шарыққа шырмалып еки аяғы,
Ауыр болып талдан кескен таяғы,
Ауыр сөзге сарсылып хәм қулағы
Қула дүзде қайғыда жүр шопанлар.
Жетим болып шарға болған бойлары,
Артық хәммелерден ақыл ойлары,
Қайысып баққаны байдың қойлары,
Бир ылаққа үш жыл жүрген шопанлар“¹

деп шопанлардың ауыр азабына жаны ашыды, қый-
ланды.

¹ Күнхожа. Таңлаулы қосықлар топламы. Нөкис, 1949. 20—
21-беттер.

„Байға жүрсө жарлы хақы ала алмас,
Ойнап-күлип жаслар шалқып жүрө алмас,—

деп аш-жалаңаш, азап шегип жүрген жарлылардың аўыр турмысының сүүретлерин оғада шеберлик пенен жазады. Күнхожаның буындай шығармаларын оқып отырғаныңда қуйқан жуулайды, төбе шашың тик турады, ериксіз көкирегінди кек кернейди.

Күнхожа мийнеткеш халықтың аўыр турмысын, көрип отырған азаптарын ғана жазып қоймайды, соның менен қатар бул аўыр жағдайдың себебин, халықты буындай аўыр азап-ақыретке гириптар қылып отырған ханлар, байлар, молла, ийшан, бийлердің бег пердесин ашып таслайды, жауызлық ислерин әшқара қылады.

Күнхожаның шығармаларындағы екінші көрнекли тема—усы езиушилердің жауызлық ислерин әшқаралауға бағышланған.

Күнхожа өзинің „Ел менен“ деген қосығында „жер, суу, бағы-бақша, хәули, хәрем—барлығының көркі, кеуілдің шадлығы, барлығы ел менен, халық пенен, мийнеткеш жарлылар менен, сонлықтан дүньяның рә-хәти, шадлығы, жақсылығының барлығы халық үшін, ел үшін, мийнет адамлары үшін болса екен“² — деп әрман етеди.

Күнхожаның езиушилерге ашықтан-ашық қарсы пикирлері әсиресе Хийұа ханының алдына барып келгеннен кейін оғада гүжиди. Ол хәдийсе былай болған: Хийұаның ханы Мәдемін—Хорезмдеги барлық шайырларды жыйнап өзін хәм Хийұа ханлығын мақтап қосық шығартпақ болыпты. Сонда Күнхожаны да шақыртыпты. Күнхожа ханның шақырғанына бармапты.

² Сол китап, 30—32 бетлер.

Хан нөкер жиберип Күнхожаны айдатып алдырыпты. Күнхожа усы айдалып баратырғанда өз елин таслап Хийұаға барғысы келмегенін айтып ел-журты менен қошласады, жол бойында көргенлерін қайғы менен жазады. Келгеннен кейін Күнхожа Хийұа ханлығының пайтахтын „Умытпаспан“ деген қосығында былай сүүретлейди:

„Көз жас төгиліп далаға,
Қарамай бала-шағаға,
Келдик атақлы қалаға,
Буны хеш бир умытпаспан,
Үш ағашы тур майданда,
Орналасып қызыл қанға,
Қыйланып хәм шыбын жан да,
Турғанларды умытпаспан.
Бул дар еди көринген,
Көп адамлар илдирилген,
Табанлары тилдирилген,
Буларды хеш умытпаспан.
Адам өлген жайып қушақ,
Көздің жасы моншақ-моншақ,
Қолларында өткір пышақ,
Жәлладларды умытпаспан!¹

деп жазады. Мине бул үзиндиден Күнхожаның Хорезмдеги халықлардың аш-әптада болуына, азап-ақырет көриуіне, олардың бийгүна төгилген қанларына рейини келмеген Хийұа ханларына хәм оның пайтахты Хийұаға қалай қарағандығы көринип тур.

Күнхожаны ханның алдына алып барған. Басқа шайырлар ханды мақтап қосық жазған. Бирақ, Күнхожа ханды мақтамаған. Қайта Хийұа ханының зулымлығын әшқаралайтуғын қосық айтқан. Хан—басқаларды көп хәсыл затлар менен сыйлықлаған, ал Күнхожаға масқа-

¹ Күнхожа. Танлаулы қосықтар топламы, Нөкис, 1949, 13—14-беттер.

ралап бир көзи соқыр, қотыр түйе берген. Күнхожа түйени жетелеп турып ханның алдында өзинің „Түйе екенсең“ деген қосығын айтқан. Бұл қосығында Күнхожа: „Сулейман, Шыңғыс, Тоқтамыс, Мадрейим ханларды көріп Мәдемин ханға мийрас болып қалған бир мал екенсең. Көпті көрген екенсең, хан сени „жақсылап“ баққан екен, сонлықтан бир көзің соқыр, етиң арық, қотыр болыпсаң“, — деп ханды күлкі қылады. Түйени алмай, ханның алдына таслап кетип қалады. Күнхожа бұл жерде қорықтастан, тартынбастан ханды күлкі қылады, масқаралайды. Әлбетте, Күнхожа бұнан кейін Хийұада тура алмайды. Сол күни Хийұадан шығып кетип қалады. Күнхожаның бұл қосығы тезлік пенен аұыздан-аұызға өтип, ел арасына кең жайылады. Күнхожа елине келиу менен өзинің белгилі „Ел менен“ деген қосығын жазады. Бұл қосығында „жұрт сораған патшаның, сүриу-сүриу мал айдаған байлардың, ел бийлеген хәмәлдарлардың, қазы-калан, ийшан, моллардың, аталықлардың—барлығының күни ел менен, халық пенен, жер, суу, бағ, бақша, хәули, хәрем-барлығы халық пенен, халықсыз булардың күни де жоқ, кереги де жоқ“¹—дейди. Сонлықтан барлық исти халық пенен бирге ислеу керек, деген жууға келеди.

„Ғәзийне толысы алтын ақшаның,
Хәули, хәрем және бағы-бақшаның,
Халық сораған ханлар менен патшаның,
Шалқығаны ғәрип-қәсер, ел менен.
Аспанға ушарсаң болса қанатың,
Шад боларсаң шадлы болса елатың,
Халқың менен болса мақсет-мурадың,
Өмир сүрсен удайына халық пенен“¹

¹ Күнхожа. Таңлаулы қосықтар топلامы, Нөкис, 1949, 31-бет.

дейди Күнхожа. Бұнындай қосығынан Күнхожаның үлкен демократлық, өз заманы үшін философиялық пикирге ие болған адам екенін көреміз.

Соның менен қатар Күнхожа: „Егерде халықты сораптуғын хан, бий, аталықлар жауыз болса, халықты жәбірлесе, ямаса таласа, азап берсе, халықтың күни қайғы менен өтеди“,—дейди.

„Бир нешшелер кийип қамқа паршалар,
Алтын менен толтырса да аршалар,
Халқыңды сораса залым патшалар,
Қассап яңлы күни кешер дар менен“¹

деп залым ханды қассапқа теңейди. Халықтың ғамын ойламайтуғынын айтады. Ол өзинің „Неге керек“ деген қосығында:

„Халықтың арын арламаса,
Бары-жоқты барламаса,
Аш хәм тоққа қарамаса,
Ауан басшы неге керек.
Халыққа әдил болмаса,
Жылағанды жубатпаса,
Халық татқанды татпаса,
Тахт ийеси неге керек.
Еки жақты тең көрмесе,
Туұры әдиллик бермесе,
Халық пенен ойнап күлмесе,
Кәтқудалар неге керек“²,—

деп, халық ғамын ойламайтуғынлардың кереги жоқ дейди. Ол өзинің „Әрманда“ деген қосығында:

„Әрмансыз адам жоқ, патша болмаса,
Байлар, молла, кәтқудалар болмаса,
Яки дәулеті асқан Султан болмаса,
Әрман менен бұл дүниядан өтерсең“,—

¹ Күнхожа. Таңлаулы қосықтар топلامы, Нөкис, 1949, 23-бет.
² Сол кітап, 44-бет.

деп мийнеткеш халықтың өмиринің көп әрманлар менен өтіп отырғанын жазады.

Жылай-жылай шырақларым өшеди,
Бұл истің тәғдірін кимдер шешеди.
Жылай-жылай сорлы күні кешеди,
Не қыламан бұған енді яранлар.
Қайсы елдер, қайсы шахлар абатты,
Қулақ салың бұл сөзіме, агалар",—

деп аұыр турмыстан қутылуың жолын ізлейди. Халықтың бахытлы, шадлы турмыс көріуіне тилеклес болады. „Хаслым адамзат болып дүньяға шыққаныма әрманым жоқ. Халқым менен бирге ишим қайғыға толғанына қапаман“,— дейди.

„Халықтың халық болып адам болмағы,
Қараңғы түнектің жарық болмағы,
Көкірегінің шадлыққа толмағы,
Талап етсе, хұжим етсе ел менен“,¹—

дейди. Қараңғы түнектен шадлы жарыққа шығыуы үшін талап етіу керек, хұжим етіу керек, деп халықты гүреске шақырады. Күнхожаның буындай қосықтарында терең мазмунлы, үлкен сиясий мәни бар. Күнхожа өзінің буындай шығармалары менен, буындай идеялары менен уллы гуманист, демократ адамлардың дәрежесіне жетиседи. Сонлықтан да байлар, ийшан, моллалар, бийлер Күнхожаны бәрхама қууғынға алған, оны „диннен шыққан“, „оның сөзіне пәтиуа басылмаған“ деп айыптаған. Сонын үшін да ол қосықтарын „Күнхожа“ деген жасырын ат пенен жазуға мәжбүр болған.

¹ Күнхожа. Таңлаулы қосықтар топламы, Нөкис, 1949, 44-бет.

Күнхожаның сиясий темадағы, терең мәнилі толып отырған шығармалары менен қатар „Ақ қамыс“, „Өлген балық“, „Арба“, „Қызыл кум“, „Қара тас“, „Ешкім бар“ дегенге қусаған тәбияттың көриніслерін, сулы пейзаждарын, түрлі заттарды халықтың басындағы аұыр аұхалға мысал етіп алған, үлкен, сиясий мәнісі бар сатиралық, юморлық шығармалары бар. Бұл шығармаларының барлығында да Күнхожа әдебий сүуретлеу техникасын—усылын халықтың қайғылы турмысына бағындырады. Ол өзінің „Арба“ деген қосығында жарлының арбасын:

„Бергенегің бирикпеген,
Дегершигін дирилдеген,
Өгіз жексе зорға жүрген,
Арысың да жаман арба.
Өгіз қоспай айланбайсаң,
Ойланып хәм уялмайсаң,
Май жақпаса ұай-ұайлайсаң,
Дауысың жаман өгіз арба.
Тарбайып жерді аласаң,
Өзің билип қозғалмайсаң,
Сынсаң, жолда да қаласаң,
Хаслың ағаш сениң арба“¹

деп сүуретлейди. Ямаса ол „Ақ қамыс“ деген қосығында „тереңнен тамыр урып, айдын шалқар суың ишінде тұрса да, шөлlep, жапырақтары сарғайып, қалы болып, қалтырап тұрғанын:

„Жапырағың сарғышланып,
Көрінеди көзіме
Қайғы менен көп қийланып,
Уқсатаман өзіме.
Көп шөллейсең суу ишінде,
Батып-шүмип тұрсаң да,

¹ Күнхожа. Таңлаулы қосықтар топламы. Нөкис, 1949, 37-бет.

Қалтырайсаң желпінсе де,
 Соңша тамыр урсаң да,
 Тамырдың пайдасы аз,
 Беркіспеген ылайға,
 Тоқсан түсіп, болмады жаз,
 Биз не қылдық құдайға,
 Қара бермаң, қамыс сен де,
 Қуұрама суу ишінде,
 Сендей болып турман мен де—
 Көк тайғақтың үстінде¹

деп өзінің аұыр турмысына мысал етеді.

Күнхожа халықтың басындағы қайғылы аұыр турмыстың шынлық сүұреттерін жазса да, езиұшилердің жинаятлы сырларын әшкараласа да, халықтық хәк нести жырлап бахытлы, шадлы турмысты күтседе, гуманистлик, демократиялық, патриотлық пикирлерге ийе болса да, бул пикирлерін ақырына дейін жеткере алмайды. Теңлик-бахытлы турмыс алыұдың жолын толық, дурыс түсине алмайды. Көп орынларда езиұшилерге бул ислерди ислетип атырған құдай, егерде құдай-ақ кеұил, жақсы нийет, дурыс пикир берсе, ханлар, бийлер, байлар, кәтқудалар бундай залымлық ислемес еди. Егерде әдил пағша, турақлы бий, мийримли бай болса, буныңдай аұыр аұҳал болмаған болар еди деп, бир жағынан құдайға жалбарыұын тасламайды. Усының себебинен Күнхожа өмиринин ақырғы жылларында гейде қайғыға, уұайымға да бериледи. „Алла бизди еңиретти, жылатты“, „тыңла пирим мениң арзы ҳалымды, өзиң жеткергейсен ырысқалымды“, „ядымда сақлайын бәрҳама хәкты, ашқайлар бириұбар ақыры бахты“—деп тилек етеди. Бирақ Күнхожаның бул тилеклери болмайды. Сонда Күнхожа:

¹ Күнхожа. Таялаұлы қосықлар топдамы, Нөкис, 1949, 34—35-бетлер.

„Күндей күлип жайнамаса,
 Бұлбил болып сайрамаса,
 Қууанысып ойнамаса,
 Қуу өмирлер неге керек“ —

деп жазып, сол уақыттағы жәмийетлик дүзимге қарсылық билдиреди, буныңдай өмирдің кереги жоқ, дейди шайыр.

„Махтумқулы, Мағруптай алдынды болжа,
 Өлген соң аларсаң тилиңнен олжа,
 Қысқарт сөзди соры қайнаған Күнхожа, —
 Өлгеннеше қосласып кет ел менен“, —

деп жуумақлайды.

Әлбетте, өндириллик күш раұажланып, өндириллик, класслық қатнас, класслық гүрес өршип, халық көпчилигинин сиясий сана-сезими артпаған, төмен жағдайда, Күнхожаны езиұшилердің хұкимлигин қулағып таслап, оның орнына мийнеткешлер үстемлигин орнаттуға шақырған революционерлер қатарына жетисе алмадың, деп айыплаұға болмайды. Сонлықтан өзинин творчестволық жолындағы барлық қарама-қарсылықлары менен Күнхожа қарақалпақ халқының сүйикли шайыры, әдиұли улларының қатарында қалады. Себеби Күнхожа өзинин өмиринин барлық даұамында кемтарлықты, жоқшылықты, аұыр азаптарды, езилиұшиликти қалық пенен бирге көрди. Ол өзинин шығармаларында халықтың басындағы аұыр азап, мусаллатты, халықтың езилиұшилерге қарсы нарийзалықларын, бахытлы, шадлы, өршип турмысты күткен әдиұли әрманларын, келешекте күткен үмитлерин, идеяларын жырлады, өзи де соны тиледи. Күнхожаның идеясы ла, көркемлик тили де, мақсети де халыққа жақын, түсиникли. Сонлықтан да қарақалпақ халқы Күнхожаны хұрметледи хәм хұрметлейди. Күнхожа—революцияға дейинги қарақалпақ ақынның ири уәкиллеринин биреұи.

ӘЖИНІЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ

Әжинияз Қосыбай улы 1824—жылы туғылып, 1878—жылы 54 жасында дүниядан қайтқан. Әжинияздың әкесі Қосыбайдың күн көрерлігі өзіне мол жететұғын адам болған. Ол қарақалпақтың қият ашамайлы урыуының Сақыұ тийресінен, Әжинияз жас ұақыттарында ауыллық жерлердегі мектептерде оқыған. Оннан кейін Хийұадағы Шерғазы ханның медиресесін питкеріп аұхын (ахун) атағын алған. Әжинияз хош хат, өз заманының талып илим, яғнай илимли адамларының биреуі болған. Әжиниязды көрген қандекли Яхия молланың Теристамғалы Қутлымурат беглер беги хәм басқалардың айтыуына қарағанда, Әжинияз ат жақлы, ұзын бойлы, сулыұ, сазенде, хош хаұаз адам болған. Атақлы „Өз атаұ“ поэмасының намасын Әжинияздың өзі шығарыпты-мыш деген де сөз бар. Яхия молланың айтыуына қарағанда, Әжиниязға әкесі жас ұағында қыз айттырып, қалың беріп қойған. Әжинияз медиресені питкеріп Хийұадан келгеннен кейін қалың беріп қойған қызына үйлене қоймаған. „Әжинияз қалыңлығының құрдасына ашық, соған үйленеди“, — деген ел арасына сөз тараған. Қалыңлығы бул сөзге шыдай алмай, түнде өзін өзі суұға таслап өлген. Өлиги табылмаған. Қыздың аға-инилери бул исти Әжинияздан көріп қун талап еткен. Әжинияз қыз өлген жоқ, тири, излеп табаман, деп ел аралап кеткен. Усы сапары Әжинияз Үстүрттиң үстин, Батыс Қазақстанды аралайды. Ойыл, Қобда, Елек, Жайық, Орынбор, — дашти қыпшақта, қазақлардың, ноғайлардың, руслардың, естеклердің арасында болады. Әжинияз өзінің „Шықты жан“ деген қосығында:

„Гездим ол ноғай, орыс, дашти қыпшақ хәм естек“,
„Ашшы Ойыл, Киши Ойыл, Қобда, Елек гездим Жайық“,
„Мен аралап көрмишам Орынбор деген қаланы“ —

деп жазады. Буған қарағанда Әжинияз көп жерлерди аралап көрген, көп халықлардың арасында болған. Усы ол аралап жүргенде Әжинияз „Еллерим барды“, „Шықты жан“ хәм „Қыз Меңеш пенен айтысыұ“ қусаған шығармаларын жазады. Бул ұақларда Әжинияз отыз жасларының шамасында, тек қарақалпақлардың арасында ғана емес, Үстүртти жайлайтуғын қазақлардың арасында да атағы шыққан шайыр болады. Әжинияз „Еллерим барды“ деген қосығында:

„Көрген-билгенлерін айтып сөйлеген,
Қарақалпақтың әдиұли зийұары¹ „барды“ —

деп жазады. Қыз Меңеш пенен айтысқанда өзінің шабар ақпа шайыр екенін айтады. „Қызыл тилге кем өмеспен Шернияздан“ дейди. Әжинияз сол заманда өмір сүрген қазақтың атақлы шайыры Шерниязды да өзі білген. Қазақтың хепкімнен жеңілмеген шайыр ағасы Меңешти бурыннан да билетугының, оның айтыс, деп мырза Қожбанның алып келгенін айтады. Әжинияздың шайырлық жумысы жас ұақытларынан, яғнай ауыллық мектепте оқып жүрген ұақларында басланған болатын керек. Себеби „Яранлар“ деген қосығын Хийұаға кетіп-баратырғанда жазғаны белгилі. Әжинияз „Ай Алин“, „Бу саҳар“ дегенге қусаған шығармаларын Хийұада медиреседі оқып жүргенде жазған болыуы мүмкін. Әжинияздың басылып шықпаған қол жазбаларын қарап шыққанымызда, оның творчестволық жумысы екіге бөлиұге болады. Биринши бөлімге оның таслық ұағында жазған „Дүйсен Қандекли“, „Мегзер“, „Салаға“, „Бир пери“, „Сәудигим“, „Яранлар“, „Ай Алин“, „Бу саҳар“, „Қырмызы“ қусаған шығармаларын киретініне болады. Әжинияз бунындай шығармаларын:

¹ Зийұар — шайырдың әдебий лақабы.

да жас жигитлерди, сулуу қызларды, олардың жақсы дәстүрлерін мақтайды, гейпара адамдардың жарамсыз ислерін күлкі қылады.

Әжинияздың бундай қосықтары оғада сулуу, көркем келеді. Олар жақсы метафора, ауыстырыу, кейіплеу, теңеулер менен бай эпитеттері дым ғана нәзік, Әжинияз лирикалық қосықтың шебері. Оның лирикалық қосықтарында шадлық, әдиллік, азатлық, еркін ашықтық, турақтылық, мотивтері көтеріңкілік пенен жырланады, онда қайғы, уайым, дүниядан түңилиу гезлеспейді. Усыларға қарамастан Әжинияздың лирикалық қосықтарының мазмұны халықтың қиялында идеал болған азатлық, бахытты, еркін турмыс, гүлленген жаслық өмір, гуманисттік үміттері менен толы. Хәттеки, Әжинияздың ашықтық жөніндегі лирикалық қосықтары да халық пенен, халықтың әдиулі үміттері менен байланыссы. Сонлықтан да халық оны жақсы көрді, халықтың сүйген шайыры болып қалды. Мәселен, Әжинияз қарақалпақтың сулуу қызларын:

Ышқы зимистаным мисли жаз етип,
Жүрисин мысалы ғұба ғаз етип,
Бир қайрылып, ашығына наз етип,
Арзы-эрман менен кеткен сәудигим,
Тауыс киби жылға менен бақарсаң,
Ашықлардың жүректерін жақарсаң,
Тилла хәйкел ақ көксине тақарсаң,
Әл қаусырып қушақ ашқан сәудигим¹

деп, ямаса:

„Қасы көзине миңасып,
Шашбауы менен шоласып,
Жол жүргенде қөдем басып,
Бағ ишінде гүлге мегзер.

¹ Әжинияз Қосыбайұлы. Таңлаулы қосықтар топламы
Нөкіс, 1949. 27—бет.

Зулыптары шың қашы қалам,
Бийуапасы айтар салам.
Бұрынғы өткен Шахсенем,
Ғарип-ашық яғға мегзер¹

деп қанша мақтаса да, олардың басында ерік жоқ-
тығын, бир күні сүймесе де мал бергени алып кете-
туғындығын ұмытпайды.

„Бий опадаң ири болса,
Зулыптарың тары болса,
Ата-анасы жибермесе,
Дозаққа дүшкене мегзер,
Бир күні күйеуі келсе,
Узатып әлине алса,
Бийуапасы нзде қалса,
Тақтынан түшкене мегзер²

деп жазады. Әжинияз қарақалпақтың жигиттерін
тәрбиілегенде, олардың сулуу қызларға ашық болған-
дарын жазғанда, оларға әдепті, икрамлы, билимлі
болу кереклігін бәрхама ескертип отырады. Жақсы
жигит болу үшін ең алды менен өз елинің ғамын
ойлау керек, өз елинде сүйіу керек дейді. Ол жас
жигиттерге:

„Қош жигиттің дәулеті бар басында
Хәм ағасы, хәм иниси қасында,
Хәр ким өз елинде тәңи-түсында,
Жигит қәдири болмас елден айрылса,
Елинен айрылған дийуана болар,
Ярымнан айрылған бийғана болар,
Хәррелер ушыбан паруана болар,
Уясы бузылып палдан айрылса³

¹ Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы. Төрткүл, 1939. № 3,
87—бет.

² Әжинияз Қосыбайұлы. Таңлаулы қосықтар топламы
Нөкіс, 1949. 19—бет.

³ Сол кітап, 17—бет.

деп туған жер, өз халқының қандай қадирли екенін айтады, оны сыйлау керек деп нәсийхат береді. Әжинияз өзінің „Керек“ деген қосығында халық ғамын ойлайтуғын батыр, мәрт жигитлерге жанажан жолдасы, жигитті сауашқа баслайтуғын сардары кереклигін, малы көп байларға қул керек, жұрт сораған аталыққа пара керек, патшаларға урыс керек, жарлы пухара халыққа киім-кешек, тамақ, жай кереклигін айтып:

Шад болып дәуран сүріуге,
Паянлы дүнья көріуге,
Қатар құрбы менен жүріуге,
Әжиниязға заман керек¹

деп өзінің тилегін, мақсетін халық тилегі менен қосады. Жаслық, жигиттік, ашықтық-хәммеси өз елінде болса, ол елін бахытлы абадан болса, сонда ғана жақсы болады, ал өз елінің басында мусаллат, қайғы-уайым тұрса, елін айдауда болса, сен де дийуана боласаң, дейді. Сондықтан өз елінді сыйла, оның қадирін билиу керек, дейді.

Әжинияз қарақалпақ поэзиясының майда қосықтар жазған шебер лирик шайыры болып ғана қойған жоқ. Соның менен қатар ол сиясий, тарихый мәнісі күшті, салалы, көркем ири шығармалар да дәретті.

Әжинияздың өмір сүрген хәм творчестволық жұмысының рауажланған уақыты XIX — әсирдің орталарына туура келеді. Бул уақыттар қарақалпақ халқының басындағы ауыр азапты, езиушіликтің күшейіп, халықтың турмысының оғада ауырлаған жыллары еді. Халық өз азатлығы үшін езиушілерге қарсы изли-изинен көтеріліс жасап атырған боранлы дәуір еді. Ха-

лықтың басындағы бул ауыр ауқаллар, тарихый жағдайлар Әжиниязды тек лирик шайыр қатарында қалдырмады, оны халықтың басындағы қайғылы ауқалларды жазуға мәжбүр етті. Бул гезде Әжинияз „Айрылса“, „Боз атау“ қусаған шығармаларын жазды. Бул шығармаларының барлығы да тарихый болған хәдийселерге тийкарланған.

XIX — әсирдің басында қарақалпақ халқы Хийуа ханлығының қол астына биротала өтип болды. Бурынғы ата журты — Сырдарьяның бойындағы жер-сууынан, меканынан айрылды. Жаңа қоныстағы суу бармаған партау жерлерді ашып, көп қыйыншылықтар менен каналлар қазып, суу апарып дийханшылық ететугын жерлерге иіе болды. Жоқ жеринен бар қылып, мийнетін шегіп, камалға келтиріп хәули, хәрем, бағы-бақшалар орнатты. Бирақ Хийуа ханлығы — қарақалпақтарға күш пенен жеңіп бағындырылған халық деп қарады. Халықтың басында хеш қандай теңлік, сиясий ерк болмады. Хийуа ханлығының хәмелдарлары қарақалпақтардың өзіндегі эксплуататорлар менен қосылып халықты ашықтан-ашық талауға киристи. Халық бұған шыдай алмады, езиушілерге қарсы изли-изинен көтеріліс жасады. 1807 — жылы Төремурат супы баслаған, 1827 — жылғы Айдос баслаған көтерілістер Хийуа ханы тәрәпинен қан төгіу менен бастырылды. Буннан кейін қарақалпақ халқы бирнеше жылға дейін тынышланса да, күшін жыйнап 1858 — 1859 — жыллары тағы көтерілді. Бул көтеріліс кең көлемге жайылған халық көтерілісине айланды. Бул уақыттарда Хийуа ханлығында үлкен сиясий өзгерістер болып отырған гез еді. 1855 — жыл менен 1858 — жылдың арасында Хийуаның үш ханы (Мадемин, Абдулла, Қутлымурат) өлтирилді: Хожели, Гөне Ургенчтің әтирапындағы түркменлер көтерілді. Хийуаның ханы Сейдмухаммед бул

¹ Әжинияз Қосыбай улы. Таңлаулы қосықтар топламы. ҚҚБ, Некис, 1949, 13 — бет.

көтерілісдерді басыу үшін әскер жиберді. Ханның бұл әскерлерінің ішінде қарақалпақтан, түркменнен ханның хызметіне апарып қойған нөкерлер де болады. Хожелиге келгеннен кейін көтеріліс жасап атырған хабарды еситіп қарақалпақ, түркмен нөкерлері көтерілісшілерге қосылып кетті. Көтеріліс кең көлемге жайылады.

Қоңыраттың әтирапындағы көтерілісті Мухаммед-пана — Панахан басқарады. Қоңыраттың қамалына тығылып қахарманларша гүрес алып барады. Көк-өзек бойындағы қарақалпақтардың көтерілісін Зарлық төре басқарады. Бірақ, Қенегес Ерназар бийдің әтирапындағы қарақалпақ бийлері Хийуа ханына сатылып, көтерілісті басты. Зарлықты тутқынға алды. Таллықтың бойындағы қарақалпақтардың қамалы Қоңыраттың арқа тәрепінде, Қыйсық-порқан атаудағы Молла — Пирим деген жерде болды.

Бұл уақытлардағы Хорезмде болып атырған сиясий аўхалға рус патшалығы ешейін ғана қараған жоқ, бұған үлкен сиясий әхмийет берді. 1858 — жылы Сыр-дәрьяның тәменги жағындағы флотилияға. „Перовский“, „Обручев“ деген еки флот пенен биринши ранг — капитан Бутаковқа Арал теңизи арқалы Хийуаға қарап жүриўге буйрық береді¹. Мине, бұл жағдайлар Хийуа ханлығына тынышлық бермейди. Көтерілісшілер рус-ларға қосылып кетип, үлкен жаў болар, деп қатты қәўипсинеди. Көтерілісті тез сапластырыўға барлық күшин жумсайды.

Көп әскер менен Сейтмухаммед ханның өзи атланады. Бирнеше сапар топылыс жасаса да Қоңыраттың

¹ А. Бутаков. Плавание Аральской флотилий, см. Морской сборник за 1861 г., стр. 235 — 137.

қамалын ала алмағаннан кейін, Сүўенлиний тусынан өтип, Молла Пирим қамалына топылады. Көтерілісшілер қахарманларша қарсыласады. Бірақ, ханның сансыз әскерлеріне қарсы төтепки берип тура алмайды. Ханның әскерлері қамалды алып, халықты талап, ат алдына салып айдап кетеди.

А. Бутаков кешигип келеди. Қамалда қалған адамдар аш-әптада болып Бутаковтын алдынан шығады.

Мине, Әжинияздың „Боз атаў“ поэмасы усы тарийый аўхалдан, ат алдына түсип айдалып баратырған беделдердин турмысынан алынып жазылған. Әлбетте, поэма ҳәдийсесиниң толық баяны емес, шайырдың шығармасы. Поэмадың гейпара сөзлерине қарағанда, Әжинияз ҳәдийсеге өзи тиккелей қатнасқан болып көринеди.

„Боз атаў“ поэмасы қарақалпақ халқының арасында кең таралған. „Боз атаў“ поэмасын ямаса оның бирер бөлимин еситпеген адам қарақалпақ халқының арасында аз гезлеседи. Поэма өзиниң терең мазмуны, көркемлиги, тарийхый шынлықты сүўретлеўи, оптимистлик, философиялық көз қараласлары, музыкасы менен көпшиликке оғада жағады. „Боз атаў“ поэмасының негизги қол жазбасы бизиң қолымызға түскен жоқ. Ҳәзиргиси — басылып шыққаны толық емес, қысқа түри. Поэма:

„Кетер болдық енди бизлер бас алып,
Хошласалы қара көзге жас алып“, —

деп, басланады. Буннан кейін шайыр „елдин күни ол менен, елсиз жердин кереги жоқ, жерсиз елдин күни жоқ. Көп мийнетлер сиңирип, қамалға келтирип елди, енди илажсыздан кетип баратырмыз:

„Жоқ едим, бар болдым, камалға келдим,
Миндим араби атлар, дәуранлар сүрдим,
Наныңды көп жедим, рәхәтін көрдім,
Хош аман бол, бизден қалдың, Боз атау“¹

деп туўған жери менен жылап хошласады. Буның-
дай аўыр қайғылы аўхалдың болуына себепши болған
бий, аталық хәмелдарларға лағнет айтады. Ат алдына
түсіп айдалып баратырған адамларды:

Кимсениң анасы, кимнің әммеси,
Кимсениң ағасы, кимнің иинси,
Кимсениң қыз, уғыл, кимнің синлиси,
„Атрек, Гүрген, Хажар асты, Боз атау.
Атадан айрылды ғұлақлы уғлан,
Сатылды хұр басын әйледі ғұлам,
Кимлер Ирак кетти, кимлер кетти Шам,
Кимсе Гүржи, Тигран асты, Боз атау“²

деп ат алдына түсіп, қул болып сатылуға айдалып
кетип баратырғанлардың аянышлы көринисин аўыр қай-
ғы менен жазады. Халықтың басына түскен азап-ақы-
ретке қабырғасы қайысып:

„Көзім жаслы, мен кетермен, шарам жоқ,
Бир өзіннен басқа пушту панам жоқ,
Хәмме кетти сенде турар адам жоқ,
Хош аман бол, бизден қалдың, Боз атау“ —

деп жылап жазады. Бирақ та соны айтыў керек,
қаншама аўыр азапта, айдауда кетип баратырса да,
шайыр келешектен үмит үзбейди. Ол өзінің поэмасын:

¹ Әжинияз Қосыбай улы. Таңлаулы қосықтар топламы,
ҚКМБ, Нөкис, 1949, 9 — бет.

² Әжинияз Қосыбай улы. Таңлаулы қосықтар топламы,
ҚКМБ, Нөкис, 1949, 10 — бет.

„Зийуарың хошласар, қәдиринди билип,
Көзіңи жасартып, бағрыны тилип,
Аман болса хал сорасар бир келип,
Хош аман бол, бизден қалдың, Боз атау“¹

деп питкереди. Әжинияз өз халқын, тууып өскен
жерин шексиз сүйген, патриот шайыр. Әжинияздың
қайсы қосығынан болса да, өз елін, өз журтын жақсы
көретуғынлығы көриниш турады. Әсиресе ол басқа ел-
дің адамларының алдында өз елинің, өз журтының
атағын, абыройын жоқары улайды. Әжинияз қырдағы
қазақтардың арасында жүргенде мырза Қожбанға қа-
рақалпақ елинің жерин, сууын, бағы-бақшаларын түр-
ли егіндерин, жигит, қызларын айтып, олардың жақсы
ислерин тәрипледи:

„Өтирикти рас етип айтпаған,
„Тууры жолдан бас кетсе де қайтпаған,
Намәхрамды жолдас хасла тутпаған,
Аты қарақалпақ елдерим барды“²

деп мақтайды. „Болмаса“ деген қосығында:

Жигит нәсип шеғип жат елге барса,
Анда барып шекер менен пал ишсе,
Ағайын-қарындас ядына түссе,
Гезе алмайды теңи, досы болмаса“³

деп жат елде қанша дәуран сүрсен де, өз еліндей
болмайды, дейди. Әжинияз айтысқанда қыз Менеш
„Қарақалпақ деген де халық болып па“ — деп сын тақ-
қанда:

¹ Сол кітап, 11 — бет.

² Әжинияз Қосыбай улы. Таңлаулы қосықтар топламы,
Нөкис, 1949, 14 — бет.

³ Сол кітап, 24 — бет.

„Қарақалпақ — қазақ пенен теңбе-тең журт,
Көрмей, билмей сыртынан қылма мазақ“¹

дейди. Шайыр бунда өзинің әдеплигін көрсетеді. Басқа халықты қарақалпақтан кем санамайды, тең көреді.

Әжинияз өз елінің адамдарын, жигит-қыздарын оғада жақсы көреді. Олардың жақсы істерін оғада шеберлік пенен асыра мақтайды. Оларды тағы да жақсы болыуға шақырады. Шайыр өзинің „Керек“ деген қосығында:

„Тентекке жудырық, мажгүнге урыс,
Жинлиге төбелес, палұанға тутыс,
Бедеуге жууырыс, буданға жүрис,
Ябыға хәм күйрық билан жал керек“ —

деп насихат береді. Өз елінің жасларының еркін, шадлы жасауына бәрхама тилеклес болады. Әжинияздың қосықтарынан Жийен, Күнхожа хәм басқа да шайырларда гезлесетуғын қайғырыу, уғайым шегіу, дүньядан түңилиу жоқ. Қандай жағдайда болса да шайыр келешектен үміт үзбейді, онда оптимистік пикир күшли.

Әжинияз Хийұада медиреседе оқып ақун атағын алыуына қарамастан, оның шығармаларында диншил-лік көрнекли орын алмады. Әлбетте, буннан Әжиниязды динге қарсы, динсиз демекши емеспіз.

Әжинияздың шығармаларында дурыс ақыл айтыу, нәсийхат бериу философиялық көз қараслар көп гезлесе-седи. Әжинияздың пикири бойынша дүньадағы хәмме нәрсе халық ушын, адам баласының ийгилиги ушын жумсалады, адам хәммесинен қәдирли. Ол:

„Тахт үстинде турған әдил султанлар,
Жерменен тең болар халқы болмаса“²

¹ — Сол китап, 48 — бет.

² Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы, 1929, № 3, 58 — бет.

ақп жазады. „Бул дүньяның көрки адам баласы“ —

Әжинияз жер, суу, мал-мүлик хәммеси адам менен, өл менен жақсы, адамсыз, елсиз олардын кереги жоқ: адамның күни жер менен, суу менен, онысыз күн көру мүмкин емес, деген пикирди айтады:

„Дийханға жер керек, тухыму — өгиз,
Бұлбилге гүл керек, назбайу — капрус,
Балықшыға дәрья ишира я теңиз, —
Кеме керек, йоқса жекен сал керек“, —

ақп жазады. Әлбетте, дийханның жерсиз, тухымсыз, балықшының кемесиз күни қыйын.

Әжинияз XIX — әсирдин басқа шайырларындай жай ақунлы адам емес. Ол оқыған, медиресе пикерген, өз заманының билимди адамы. Ол араб, парсы тилин, өз елінің ески әдебий тилин жақсы билген. Шығыс әде-бияты, оның классиклери Фирдауси, Саади, Хафиз, Науаи хәм басқалардың шығармалары менен жақсы таныс болған. Әсиресе түркменнің уллы шайыры Мах-тумқулының шығармаларын жақсы билген. Олардан көп нәрселерди үйренген. Бул жағдайлар Әжинияздың шайырлық жумысына үлкен тәсийирин тийгизген. Олар-дың стилінен, әдебий усылынан пайдаланған Олардың жақсы традицияларын қарақалпақ поэзиясына киргизиу-ға тырысқан. Мақтумқулының бир қатар шығармаларын қарақалпақ тилине аударған. Мақтумқулы өзинің „Бол-маса“ деген қосығын:

„Хәрким сулув мен дийр, ыгтыбар олмаз,
Сунбұл сачы, ғылча били болмаса;
Түреклері ат башы дек батырлар,
Хатынча ёк, ат-ярағы болмаса“, —

деп басласа, Эжинияз усы шуўмақты — усы қосықғы:

„Тахт үстінде турған әдил султанлар,
Жер менен тең болар халқы болмаса,
Жүректері ат басындай батырлар,
Балаша жоқ жау-жарағы болмаса“ —

деп баслайды. Мақтумқұлының екінші куплеті, былайынша келеді:

„Нелер горежекдир бул шум көңүлдер,
Хазан урса, солар ачылан гүлдер,
Бағ ичра сайрашан шейда билбиллер,
Торғайча ёқ, гонар гүли болмаса“

Бул куплетти Эжинияз былай аўдарған:

„Нелер болгусидур бу шын кеўиллер,
Қазан урса солар гуншалы гүлдер,
Шаменлерде сайрап турған булбиллер,
Торғайша жоқ қонар гүли болмаса“.

Бунда Эжинияз „нәлер горежекдир“ деген сөзди¹ нелер болгусидур, деп, „ачылан гөлдер“ — деген сөзди, „гуншалы гүлдер“ деп, „бағ ичре“ деген сөзди „шәменлерде“ деп өзгерткен. Үшінші куплетте Мақтумқұлы:

„Гушлар уша билмез гурук — ганатсыз,
Ашық яра етмез дады-перятсыз,
Бир бедев ханазат болар сияқсыз,
Гуругы, кекилли, ялы болмаса“.

деп жазса, Эжинияз:

Куслар уша алмас, қуйрық — қанатсыз,
Ашық ярға жетпес аху-фарядсыз,
Алма көз, әреби ат болар сияқсыз,
Қуйрығы төгилип, жалы болмаса“, —

деп аўдарған. Бунда „уша билмез“ деген сөзди „уша алмас“ деп; „дады“ деген сөзди „аху“ деп, „бир бедев ханазат“ деген сөзди „алма көз, әреби ат“ деп, „гуругы, қәкили“ деген сөзди „қуйрығы төгилип“ деп аўдарған.

Мақтумқұлы бул қосығын:

Мағтымғұлы, билиң шундағ замандыр,
Шинди хайыр болса, соңра зыяндыр,
Эр ийгидиң ичи долы армандыр, —
Гара гөз, инче бил яры болмаса“, —

деп питкерсе, бул куплетти Эжинияз:

„Дүнъяда Зийўардай мунлы киши жоқ,
Бийдәртлердиң оның менен иси жоқ,
Ялғаншыда зәрре көңил қошы жоқ,
Мәзи тықыр-тықыр тили болмаса“¹

деп питкереди. Мине бул келтирген мысаллардан Мақтумқұлының шығармасының оғада шеберлик пенен иударылғанын көреміз. Бул аўдармада Эжинияз оригиналдың мазмунын да, стилин де, көркемлігін де, формасын да жақсы сақлай билген, ушқыр сөз эквиваленттерін шеберлік пенен таба билген. Қайта оған керекли өзгерістер киргизген, биринші хәм соңғы куплеттерди терең мәңили етип өзи жазған. Мақтумқұлының усындай шығармалары Эжинияздың творчестволық жұмысына үлкен тәсир еткен.

Эжинияз өзбектің классик поэзиясы менен жақсы таныс болған. Өзбектің әдебий тилин жақсы билгенлігінің арқасында ески өзбек тилинде хәм улыўма түрки китабий сөзи деп аталған формада оғада сулыў, көркем лирикалық қосықлар жазды. Эжинияздың „Шық-

1. Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы, 1939, № 3, 58 — бет.

ты жан“, „Бу сәхәр шағында“, „Ай алип“ дегенге қусаған қосықтары өзбек классик поэзиясының тәсири астында жарыққа шыққаны беп-белгили болып тур. Әжинияз шығыстың атақлы шайырларынан, әсиресе Науайы, Мақгумқұлыдан көп үйренген, олардың тәсири Әжинияздың шығыстың атақлы шайырларының шығармалары менен жақсы таныс болуы менен қатар, олардың жақсы традициялары, тил, стиль, әдебий форма жақларынан да қарақалпақ поэзиясын байытты. Әжиниязға дейінгі қарақалпақ шайырларының шығармаларында қосықтың көбинесе төрт түрі гезлеседи. Мәселен, 1, 2, 4 қатарлары бир уйқасып, 3 — қатары бөлек туратуғын 11 бууынлы, ямаса усы өлшеудеги 8 бууынлы қосық, 1, 2, 3 — қатарлары бир уйқасып, 4 — қатар бөлек туратуғын 11 бууынлы ямаса 8 бууынлы қосықтың түрі, 14, 15 қатарлы 7, 8 бууынлы терме түрі. Әжинияз қарақалпақ поэзиясына булардан басқа да бир талай жаңа түрлер қосты. 1, 2, 3, 4, 5 — қатарлары бир уйқасып келетуғын 15 бууынлы қосықты биринши мәртебе қарақалпақ поэзиясында Әжинияз қолланды. Мысалы:

Ай — алип ким ақ юзүндүр, айи алам ануари
 Бе — белин қыпша дилбар көзганаң шахла уали,
 Те — тисиндүр дана-дана, лабкенеңнің паллари,
 Се — сорып ширин лабин жанадурман, ой, пари.
 Жим — жамалиң көрмегенше заригириян бузийари“.

Болмаса 1, 2, 3, 4 қатарлары бир уйқасып, 5 — қатары өз алдына бөлек келетуғын 15 бууынлы қосықтың түрі. Мысалы:

„Тарк етип ол халқы аламин мен еттим сапар,
 Тапмадим мен ярымды, гезипа жәхәнди хеш хабар,
 Шарқ урып гездим жәхәнди, жутубан ғаму-зәхәр.
 Көзиме уйқы алмайын зарийглап шаму-саҳар.
 Ах, дариға, уах дариғ, мың санлы әрман шықты жан,

Мине биз бул үзиндилерден Әжинияздың тек форма жағынан да қарақалпақ поэзиясына көп жаңалық ийргизгенин көреміз. Әжинияздың бул қосықтары өзнен кейінгі көп ғана шайырлардың шығармаларына тәсири тийгизгени хәммеге белгили. Хәтте совет заманындағы Аяпберген, Аббаз, Маулик қусаған шайырларда да елге дейін Әжинияздың тәсири күшли.

Әжинияздың шығармаларының көркемлик тили де XIX әсирде жасаған басқа шайырлардың шығармаларынан бөлек турады. Ең алды менен оның шығармаларында басқа шайырларда гезлеспейтуғын турли теңеулер ауыстыруы, сыпатлау, кейиплеулер, образлы сөйлемлер көп гезлеседи. Оның эпитетлери оғада сулуы хәм нәзик келеди. Онда турпайы теңеулер, эпитетлер гезлеспейди. Әжинияздың шығармаларынан: „Қара көз, Қыпша бел юзлери гүл киби көзлери — мәстан, кирпиги — оқ, қашлары — қаман, юзлари — қырмызы, алмадек пискен, мисли мәуиж урған дәрйадай, қәлем қас, жүзи он төрт күнлик маху — ануари, тислери хинжиу — маржан, ақ жүзи кешени айлар минаууар, бағ ишинде қызыл гүлдей доланып, жүриси мысалы ғуба ғаз, тауыс киби жылұа менен, хош сүүрет, писте даҳанлым, кийген кийимлери мисли запыран, юпқа додақ, қырмызы бәден, шашы сүмбил киби, тислери хинжи, алма киби буғақлары қырмызы, айдан арыу, аппақ қуұдай, жауырыны қақпақтай маллары семиз, бәхәри тойдырар еки көзинди, алыстан қарасан, мисли ақ терек, бир нешени сусты менен өлтирген, жылұа әйлеп өткенлерди күлдирген, салланып жүргенде жолды толтырған, қәдем басқан аяқлары қырмызы“ — дегенге қусаған небир тамаша сүүретлеулерди табыуға болады.

XIX — әсирде жасаған бир қатар шайырлар басқа тиллерден алған сөзлерди көп орынларда келисимсиз, орынсыз қолланса, Әжинияз сол тиллерди жақсы бил-

генликтен ол сөзлерди өз орыңларына шеберлик пенен пайдаланады.

Эжинияздың шығармаларында, оған дейінгі поэзияда гезлеспейтуғын мынадай сөзлер, сөз дизбеклери, грамматикалық категориялар қолланылады: кетер болдық, кететуғын болдық: гах, гахи, гаде, гейде: қошласалы, қошласайық, кимлер, кимсэ, кимсэнин — гейбиреулердин: хур басын — азат басын, билан — бенен, өтерлер, дерлер, бардылар — барды, паридек, дак дей перидей, айра — айрылыу, көзини — көзин, өтеди; етеди, кетели (ди), өтейик, кетейик (ик), мисли — мысалы, нала — қайғы, харьяна — ҳар жаққа, тәнха — жекке, гайры — басқа, молла Зийұар айтар — айтады, камала келсе, бийпаян, бийхисап (би) паянсыз, есапсыз (сыз), текене, шашқана — түскенге, сасқанға (қана — қанға), тукуму — туқым менен, дэрья ишира-ишинде, юкса — болмаса, дийип — деп, гинетек, найлейин — неғылайын, истер — тилер, субхат — гүррин хэм басқалар. Буындай сөзлер, сөз дизбеклери бәрқама өз мәнісінде, өз орнына қолланылады.

Эжинияз XIX — әсирде қарақалпақ поэзиясына мазмун жағынан, тил, стиль әдебий техника жағынан да жаңа жол, жаңа из салды. Эжинияздың әдебий жолы өзинен кейінгі көп шайырларға үлгі болды.

Эжинияз Қосыбай улы XIX — әсирдегі қарақалпақ поэзиясының көрнекті ўәкиллеринин биреуи. Ол оқыған, билимди шайыр. Араб, парсы, ески өзбек әдебий тилин жақсы билиўинин арқасында, шығыстың классик поэзиясы менен жақсы таныс болған, олардан көп нәрселерди үйренген. Ол революцияға дейінгі қарақалпақ поэзиясын жаңа мазмун, жаңа түр, жаңа сөзлер менен байытты.

Эжинияз шебер лирик. Оның лирикалық шығармалары оғада сулыў, эпитетлери нәзик. Эжинияздың шы-

ғармалары қайғы, уўайым, налыў, турмыстан түңилиў, дүньядан үмит үзиў дегенди билмейди. Оптимистлик көз қараслар менен толы. Сонлықтан оның шығармаларының мазмуны көтеринки келеди. Эжинияз өз елин, өз халқын оғада жақсы көрген патриот шайыр. Эжинияз өз елинин, өз халқының абройын, ар-намысын оғада жоқары услайды. Эжинияз жас жигитлердин, қызлардың — улыўма жаслардың еркин бахытлы жасаўына тилеклес. Жасларға әдепли, икрамлы, билимди болыўға, халыққа хызмет етиўге ақыл айтады, нәсийхат береді. Сонлықтан да Эжинияз қарақалпақ халқының, сүйикли, әдиўли шайыры болды хэм болады да.

БЕРДАҚ ҚАРҒАБАЙ УЛЫ

Уллы Октябрь социалистик революциясына дейін қарақалпақ халқы патша Россиясының ең артта қалған, шеттегі колонияларының биреуи болып келди. Орта Азиядағы басқа да халықларға усап, теңликке ийе болалған жоқ. Патша колонизаторлары, Хийўа хәмелдарлары жергиликли эксплуататорлар менен қосылып, мийнеткеш халықты ашықтан-ашық аяўсыз езил келди. Талаўшылық характерге ийе болған капиталистлик формацияға шекемги эксплуатацияның түрлери шектен асып кетти. Мийнеткешлердин тийкарғы көншилиги аш-жалаңаш, оғада аянышлы түрде жасады. Патриархал-урыўлық қатнастың қалдығы күшли жағдайында, патша ҳүкиметинин колониялық езиўшилиги астында жасаған қарақалпақ халқы өзинин экономикалық, мәдени турмысын раўажландырыўға ҳешқандай мүмкиншилик ала алмады. Хәзирги Қарақалпақстанның жеринде Октябрь революциясына дейін айтарлықтай санат орны болған жоқ. Аўыл хожалығы жарлы, аўыр жағдайда болды. Дийқаншылық ислери артта қалған,

орта әсирдің құраллары менен бежерилетуғын еді. Мийнеткеш дийқанлар қаншама мийнет сандирсе де, күн көриуге жетерлік өнім ала алмайтуғын еді. Миңе усындай ауыр жағдайда қарақалпақ халқы тутас сауағсыз қалды. Езиўши класслар мийнеткеш халықты усылып атырған мешит, медресе, молла, ийшанлар мәдениеттиң өсиўине бәрхама тосқынлық жасап келди.

Мийнеткеш халық ауыр езиўшиликке, сиясий теңсизликке шыдап тура алмады. Өз азатлығы ушын тынбай гүрес алып барды. Халықтың азатлық ушын алып барған гүреслери езиўшилер тәрәпинен избе из қантегиўлер менен бастырылды. Бирақ, мийнеткеш халық еркин заман, бахытлы турмыстан үмитин үзбеди. Әлбетте, ол ўақытларда қарақалпақ халқы хешқандай теңлик ала алмады.

Текте Уллы Октябрь социалистик революциясы халықлардың басындағы қара думанды серпип таслап, адам баласының өмиринде жаңа заман, жаңа дәўирдің жолын ашты. Уллы Октябрь социалистик революциясының жеңиси арқалы патшалық Россияның бурынғы езилген халықлары миллий теңсизликтен, сиясий ҳуқықсызлықтан бәрқулла қутылды. Мәдений сиясий, экономикалық өсиўдің кең жолы ашылды. Бахытлы, шадлы, азат турмыс басланды.

Коммунисттик партия ҳәм Совет ҳукуметиниң басшылығы астында, басқа халықлар менен қатар қарақалпақ халқы да теңлик алды. Өз мәмлекетине ийе болды. Қарақалпақ Автономиялы Совет Социалистик Республикасы шөлкемлестирилди. Совет ҳукумети жылларында қарақалпақ Автономиялы Совет Социалистик Республикасы, патшалық Россияның ең артта қалған, шеттеги колониясынан гүлленген Автономиялы республикаға айланды. Коммунистлер партиясының ленинлик

миллет сиясатын дурыс әмелге асырыўының нәтийжесинде уллы рус халқының туўысқанлық жәрдеми менен қайта туўылған қарақалпақ халқы социалистик құрылыстың барлық тараўларында тарийхта болмаған тамаша-табысларға жетисти. Жаңа қалалар, жаңа өндирислик орыналары, кәрханалар пайда болды. Техниканың жаңа табыслары менен құралланған социалистик ауыл хожалығы раўажланды. Қарақалпақ ауыллары тапымаслық дәрежеде өзгерди. халқымыздың мәдений материаллық турмысы жақсарды. Социализм құрылысының тамаша-табыслары мәдениеттиң өсиўине барлық жағдайларды туўдырды. Қарақалпақ халқының мазмұны бойынша социалистик, формасы бойынша миллетлик мәдениаты ғаўлап өсип кетти.

Қарақалпақ халқының коммунизм рухында тәрбияланып, совет ҳукумети тусында илим алған миллий кадрлары, илим хызмеркерлери жетисти. Қарақалпақ совет әдебияты өзиниң барлық түрлери менен ғаўлап өсти, жетисти. Кең тараўлы бай ауыз әдебияты, революцияға шекемги әдебият жыйналып изертлене баслады.

Марксизм-ленинизм тәлийматы қандай ғана халық болса да, оның уллы ямаса кишкенелигине қарамастан, өзиниң тарийхый, жәмийетлик сиясий дәрежесине ылайық мәдениатының, соның, ишинде әдебиятның да болатуғынын үйрегеди. Әлбетте, қарақалпақ халқы хешқандай сиясий ҳуқыққа ийе бола алмай, миллет қатарында саналмай жүрген заманларда буржуазияшыл ойымыслылар мындалы миллетшилер қарақалпақ халқының өзине ылайықлы мәдениатының, әдебиятының барлығын итибарға алған жоқ. Совет илимпазларының фидәкерлик мийнетлериниң нәтийжесинде буржуазияшыл илимпазлардың мындалы миллетшилердің қәте пикирлериниң күли көкке ушырылды. Хәр терепле

бай ауыз әдебиатымыздың кең нұсқалары жазып алынды, бастырылып шығарылды. Революцияға шекемгі жоғалуға тақалған қарақалпақ әдебиаты қайта тікленді.

Қарақалпақ халқының сауатлылығы төмен дәрежеде болуына қарамастан, революцияға шекемгі қарақалпақ шайырларының барлығы дерлік сауатлы болған. Олар шығармаларын, хaqықат бүгінгі күнгі жазыушылардай ақ қағазға жазып түсирген, қайта-қайта дүзетіп көришип жазған. Биреуі оқып беріп, биреуінен биреуі үйренген. Булардың шығармалары қолжазба, түпденген дәптер түрінде таралған. Оларды көширіп, жазып таратып отыратуғын адамлар — „катиблер“ болған.

Революцияға шекемгі қарақалпақ шайырларын таза фольклордың үәкилі деп қарауға болмайды. Булардың шығармаларының тематикасының кеңлігі, қақарманаларды, типлерді характерлеуі, сыпатлаулары, тил, стиль, әдебиеттік техниканы қолланыу жағынан фольклордан бөлек айырылып турады. Бердақ, Әжиниязлар өз заманының билимлі адамлары болған. Олар Орта Азияның бир қатар халықтарының тилин, тарийхын, әдебиетін жақсы билген. Бул жағдайлар олардың творчествосына үлкен тәсирин тийгизген. Олар Науайы, Физули, Саади, Фирдауси, Мақтумқулылардың шығармаларын жақсы билген. Олардан үйренген, Әжинияз өзбек, қазақ тиллеринде көп керкем шығармалар дөреткен, Науайы, Мақтумқулының бирқанша шығармалары, „Ғарип-ашық“, „Саятхан-Хамра“, „Ғөр-оғлы“, „Шахнама“, қусаған бир талай шығармалар XIX әсирдин басларында ақ қарақалпақ тилине аударылған. Мине усылардың барлығы „революцияға шекем қарақалпақларда жазба әдебиет болған жоқ“. „қарақалпақ совет әдебиеті негизсиз, қурғақ орыннан келип шықты“.

дегенге қусаған пикирдин дурыс емес екенлигин дәлеллейди.

Хәзирги үақытта қарақалпақ совет әдебиеті усы күнге шекем өзиниң мазмуның, керкемлик қәсийетин жоғалтпаған „Қырық қыз“, „Посқан ел“, „Шопанлар“, „Орақшылар“, „Айырылса“, „Бсз атау“, „Еллерим барды“, „Келин“, „Салық“, „Ахмақ пагша“ қусаған көлемди шығармалар дөреткен, өз заманындағы мийнеткеш халықтың ауыр турмысының шынлық сүүретлерин керкем образ арқалы шеберлик пенен керсете билген Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Өтеш, Омар, Гүлмурат, Бердақлар менен мақтана алады. Енди булардың шығармалары басылып шығып, бахығлы қарақалпақ халқының қолынан тасламайтуғын сүйикли китабына айланды. Бул шығармалар көп миллетли совет әдебиетінің алтын фондына қосылып, совет халықларының ортақ мүлкине айланды.

Дурыс, халқымыз тутас сауатсыз. баспа сөзи жоқ үақытларда шайырлар өзлериниң қосықларын көпшилик жыйланған жерлерде дауыслап, намаға салып, оқып беретугын болған. Оның ушын арнаулы „Қоңырат намағы“, „Ғәззел“, „Баяз“ қусаған намалар исленген, Соның менен қатар шайырлар өзлериниң шығармаларын сазға қосып, намаға салып беретугын болған. Буны тыңлаушылар жақсы қабыл ететугын болған. Соның ушын революцияға шекемгі қарақалпақ шайырлары „бақсы“, жырау“ деген атақты алған. Шайырдың шығармаларын көпшилик жыйланған жерде оқып беретугын болған. Оларды халық „Қыссахан“ деп атаған. Хәзирги қарақалпақ халық шайыры Аяпберген, Аббаз, Садықлардың өз шығармаларын дауыслап оқытуғын намасы революциядан бурынғы шайырлардан қалған дәстүр. Әлбетте, халық тутас сауатсыз, газетга, журнал, китап бастыруы жоқ заманларда революцияға шекемгі шайырлардың

шығармалары халық арасына тийкарында ауызеки түрде таралған. Олар таза фольклорлық шығармалардай атадан балаға көбінесе ауыз еки түрде жетип келди.

Қарақалпақ халқы өзиниң әдиўли уллары Жийеи, Әжинияз, Күнхожа, Өтеш, Омар, Бердақлардың көп шығармаларын атадан балаға же керип, бизиң заманымызға жеткерди, Себеби, әсирлер бойы булардың шығармалары таза фольклорлық материаллар менен қосылып, халықтың бирден бир мәдений азығы болып келди. Себеби, булардың шығармаларының көпшилиги ауыз әдебияты менен қосылып, халықтың қыялында әсирлер бойы идеал болған азағлық мотивлери менен толы. Усылардың шығармаларының тәсири астында қарақалпақ халқының алдыңғы қатар адамларының сана-сезими өсти, жақсы турмыс ушын эксплуататорларға қарсы гүреске шықты хәм сол гүресге шынықты. Сонлықтан да молла, ийшанлар, бийлер, байлар, Әжинияз, Бердақ, Күнхожаларды қуўғынға алды: олардың шығармаларын „патиўасыз“, „патиўа басылмаған“ деп көпшилик арасына таратыўға, көпшилик жыйланған жерлерде айтыўға гыйым салды. Олар жасырын ат пенен жазыўға мәжбүр болды.

Мине усы жағдайлардың себебинен бизиң жас илимпазларымызға, жазыўшы, шайырларымызға тек бай фольклорды ғана еме, соның менен қатар революцияға шекемги шайырлардың шығармаларында излеўге, жыйнаўға, жазып алыўға, анықлаўға туўра келди. Бул жөнинде бизиң жас илимпазларымыз жазыўшыларымыз көп ғана бағалы мийнетлер иследи. Толып атырған фольклорлық материалларды, революцияға шекемги шайырлардың шығармаларын бастырып шығарды.

Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң биреўи-Бердақ Фарғабай улы, Бердақ шайыр өзиниң тематикасы кең, мазмуну терең,

халықлық, демократиялық идеяларға толы көркем шығармалары менен өз заманындағы шайырлардың барлығынан да алда турады.

Октябрь революциясына дейин Бердақтың шығармалары баспа сөз бетине шыққан жоқ. Текте, 1903 жылы Петербург университетиниң студенти И. А. Беллев Қоңырағта болғанда „Шежире“ нин бир бөлимин жазып алады. 1917 жылы Ашхабадта „Қарақалпақ халқының тарийх етип шығарған ҳикаяты“ — дегег ат пенен қарақалпақ тилинде бастырып шығырады¹. Бирақ, бунда кимнен жазып алғаны, Бердақтың аты айтылмайды. Бул басылғанында Бердақтың шығармалар топламындағы Шынғыстың туўылыўын тәриплейтуғын бөлими жоқ. Қалған жерлери Бердақтың „Шежире“ синен ҳешқандай айырмаға ийе емес.

Бердақтың атағы хәм шығармалары шайырдың өз заманында халық арасында белгили болса да, кең таралса да, оның шығармаларын жыйнаў, жазып алыў жұмысы Уллы Октябрь социалистик революциясынан кейин басланды. Бердақтың шығармаларының негизги қол жазбалары, оның өмир баяны хәм әдебий хызмет жөниндеги мағлұматлар бизиң қолымызға жазба нұсқа түринде келип түскен жоқ. Оның шығармаларының ҳәр түрли көширмелери ҳәр түрли адамлардың жазып алған нұсқалары ғана жетисти. Оның өмир баяны, әдебий хызмет жөниндеги мағлұматлар шайырды көрген, ол жөнинде еситкен адамлардан жазып алынды. Әлбетте, бул мағлұматлар көп тексерийди, анықлаўды керек қылады. 1932—жылы қарақалпақ илимий изертлеў Институты шелкемлестирилген экспедицияға қатнасқан жолдас Қалли Айымбетов Бердақтың бир талай

¹ Қараныз; Протоколы засед. и сооб. членов Закасп. круж. любителей археологии и истории Востока. вып. 4 Ашхабад. 1917.

шығармаларын жазып алды. Буинан кейинги жылларда шөлкемлестірілген экспедициялар Бердақтың көп ғана шығармаларын жыйнады. Дәслепки ұақытларда мындағы миллетшилер Бердақ супы болған, ол феодализмнің жыршысы деген сылтау менен оның шығармаларын бастырып шығаруға көп тосқындықлар жасады. Оның шығармаларын бурмалауға тырысты. Қарақалпақ халқының жас әдебиетшілеріне бұл миллетшилерге қарсы гүрес алып баруға тууры келді.

1938 жылдан бастап Бердақтың шығармалары журналдарда, түрлі топтамаларда басыла бастады. Сонынан ала айырым кітап болып шықты. 1940—жылдан бастап бір қатар қосықтары рус тилине аударылды. 1938—жылдан бастап Бердақтың өмір баяны, творчествосы жөнінде газета, журналдарда изертлеулер шыға бастады. Бұл изертлеулердің баслылары ретінде усы мийнетти жазып отырған автордың „Қарақалпақ поэзиясы“ халқында¹, „Қарақалпақ поэзиясы“², „Қарақалпақ әдебиетінің тарихы жөнінде“³, „Революцияға шекемгі қарақалпақ әдебиеті“⁴, „Бердақтың қосықтары“⁵, „XIX әсирдегі қарақалпақ әдебиеті“⁶, Қ. Айымбетов хәм Кожуровтың „Қарақалпақ әдебиетінің түрлері“⁷, У. Кожуровтың „Бердақ“⁸, М. Дәрибаевтың „Бердақ қосықтары халқында“⁹, Мамыраевтың „Бердақтың шы-

¹ „Қызыл Қарақалпақстан“, 1936 № 301, 302

² „Қарақалпақ әдебиеті хәм искусствосы“, 1939, № 5 „Дружба народов СССР“, кн. 3, 1939 „Литература и искусство Узбекистана“, 1939, № 7—8.

³ „Қызыл Қарақалпақстан“, 1940 № 298.

⁴ „Бюллетень АН УзССР“, 1945, № 9—10.

⁵ „ҚК әдебиеті хәм искусствосы“ 1939, № 3.

⁶ „Қол жазба“, Қарақалпақ экономика хәм мәдениет Институтында сақланады.

⁷ „ҚК әдебиеті хәм искусствосы“, 1939, № 4, 5, 6, 7.

⁸ „Қызыл Қарақалпақстан“, 1939, № 208, 209, 211.

⁹ „Қызыл Қарақалпақстан“, 1940, № 287, 290, 291.

ғармаларындағы демократиялық идеялар“¹, И. Сағитов „Бердақ-уллы патриот шайыр“², С. Бассиннің „Бердақ шайыр великий поэт-патриот“³, С. Бекмуратов „Қарақалпақ әдебиетінің тамырлары хәм бизің ұазыйпамыз“⁴ Исмайловтың „Наўайы хәм қарақалпақ әдебиеті“⁵ Е. Қарабайдың „Бердақ Қарғабаев“⁶ С. Бекмуратовтың „Қарақалпақ әдебиетінің мектеби кимнің айланасында болды“ деген мәселеге⁷ Х. Сейтовтың „Қарақалпақ әдебиетінің мектеби Бердақтың айланасында болды“⁸ Б. Асаннның „Бердақ-қарақалпақ әдебиетінің классиги“⁹ қусаған газета, журналдарда басылып шыққан жумысларын көрсетіуге болады. Автор бұл мийнетлерден көп пайдаланды. Тағыда соны айтыу керек, бұл жумыслардың өз ұақында үлкен әхмийетке ийе болуына қарамастан, толып атырған кемшиликлери бар. Ең алды менен бұл мийнетлерди халқықат мәнісинде жүргизилген терең изертлеудің жуўмағы деуге болмайды. Булардың хеш қайсысы Бердақтың өмір баяны, творчествосы жөнінде жыйнақлы, толық мағлыұмат бере алмайды. Әсиресе Қарабай, Мамыраев С. Бекмуратов, Х. Сейтовтың мақаларында көп кемшиликлер, қәтеликлер бар. Ең алды менен булар алған темасын Бердақтың творчествосына тәсійрин тийгизген қарақалпақ халқының басынан өткерген тарихый, сиясий, мәдени-экономикалық жағдайлар менен жетерлик дәрежеде байланыстырмай, үстиртин, бір беткей, тар келем-

¹ „Қызыл Қарақалпақстан“, 1940, № 273.

² „Қарақалпақ Мәмлекетлик Баспасы, Нөкис 1943—жыл

³ „Қарақалпақ Мәмлекетлик Баспасы, Нөкис 1943—жыл

⁴ „Қызыл Қарақалпақстан“, № 4 V. 1946.

⁵ „Совет оқытушысы“, 1948. май.

⁶ „Қызыл Қарақалпақстан“, 1948. № 28.

⁷ „Қызыл Қарақалпақстан“, 1943, № 28.

⁸ „Қызыл Қарақалпақстан“, 1948, № 94.

⁹ Бердақ. Толық жыйнақ, 1941—, 3—10 бетлер.

де изертлейди. Бердақты асыра мақтайды, кемшилик жақтарын бүркеп кетеді. Әлбетте, бұл материалдарды дыққат пенен қарап шығыуға, сынау жолы менен пайдаланыуға туура келеді. Оннан кейін Бердақтың шығармаларын жазып алғанда, баспаға таярлағанда бір қанша өзгертілгені белгилі.

Сондай-ақ қарақалпақ әдебиаты хеш уақытта да қарақалпақ халқының басында болған тарихый, саясий, экономикалық, жәмийеттік-мәдени жағдайлардан сыртта тұрған жоқ хәм тұрыуыда мүмкін емес. Бердақтың шығармаларында гезлесетуғын революциялық демократиялық, гуманисттик мотивтин элементтери шайырды қоршап алған деп ғана қарауымыз керек. Бердақтың шығармаларын усы көз қарас пенен ғана изертлегенде тарихый шынлықты дурыс көрсеге аламыз.

Соның менен қатар марксизм-ленинизм классиклери хәр бир миллет мәдениатының ишинде еки түрли мәдениаттың болатуғынын, класслық жәмийетке улыўма мәдениат, соның ишинде әдебиат та класслық характерге, класслық мазмунға ийе болатуғынын, сонлықтан да мәдени, әдебий мийрасларды сынау жолы менен пайдаланыудың кереклигин, миллет мәдениатының ишинен бизиң заманымыз ушын, социализм қурылысы ушын кереклерин алып пайдаланыудың кереклигин үйрегеди. Бердақтың әдебий творчестволық жолын, көз қарасларын изертлегенде, оның бизге қалдырған мийрасларын пайдаланғанда марксизм-ленинизм классиклериниң бул үйретиулерин методологиялық қурал ретинде пайдаланамыз.

II. Бердақтың өмир баяны жөнинде

Бердақтан қалған мийрасларды изертлегенде оның творчествосына тәсирин тийгизген тарихый саясий жағдайлар менен қатар шайырдың өмир баяны да үл-

кен әҳмийетке ийе. Бердақтың өмир баяны жөнинде бизиң қолымызда жазба-нұсқалар оғада аз. Бар материаллардың көпшилиги басқа адамлардан жазып алынған мағлұматлар. Усы материалларға қарағанда Бердақты көрген, Бердақ жөнинде, оның творчествосы тууралы көп мағлұматларды билетуғын қәндекли Яхья молла (1941 жылы 86 жасында өлди). Қутлымурат бәгдер бегі (1942 жылы 93 жасында өлди) хәм Мойынқоң районының Қазақдәрья аўыл советинде жасайтуғын гаррылардан жазып алынған мағлұматлардан басқа шайырдың өмир баяны жөнинде өз шығармаларының да көп нәрселерди табыуға болады. Шайыр „Өмирим“ деген қосығында өзиниң өмир баяны жөнинде, қалып күн көрип жасағаны ҳаққында бирталай мағлұматлар береді.

Бердақ Қарғабай улы 1827 жылы тууылып, 1900 жылы 73 жасында өлген. Бердақтың рас аты-Бердимурат. Бердақ оның әдебиаттағы лақабы. Бердақ қарақалпақ халқының қоңырат арысының қолдаулы урыўынан. Ол өзиниң өмириниң көпшилигин Қарақалпақстанның арқа тәрепин Арал теңизиниң түслик жақларында өткерген.

Бердақ жаслығында аўыллық мектепти питкерип, медиресеге оқуға кирген. Бирақ, жоқшылықтын салдарынан медиресени питкере алмай, күн көриудин сүрғиниңе түсип, талап излеп, басқа жақларға кетиўге мәжбүр болған. Буннан кейинги Бердақтың барлық өмири кемтарлық, жоқшылық пенен өткен. Шайыр өзиниң аўыр турмыслары жөнинде көп нәрселер жазды. Ол „Жаз келерме“ деген қосығында өзиниң турмыс аўдағы жөнинде:

1. Бердақ. Толық жыйнақ. Төрткүл, 1941, 93 — 99 — беттер.

„Тамағым жоқ ишерге,
Көлигим жоқ көшерге,
Төсегім жоқ төсерге,
Биз сорлыға жаз келерме?

Көсиліп жатар үйім жоқ,
Ийінге тартар кийім жоқ,
Тоқтардан бизге бұйым жоқ.
Мен сорлыға жаз келерме?“¹

деп жазады. Мине бұл үзіндилерден Бердақтың турмысының қандай ауыр болғанын көреміз. Шайыр өзінің „Дәуран“ деген қосығында „Дүньяға келип көп жапа шектім, басымнан қайғы кетпеди, бир жутым аўқат маған қайғы болды, төсегім-топырақ, дастығым-кесек болды. Мал дүнья болмады. Өмирим қайғы-ууайым менен өтті“² деп өзінің заманына налыйды. Шайыр „Билмедим“ деген қосығында:

„Үстимде жаман ылашық
Оның да бәрі—жери ашық.
Дүнья маған болды қашық,
Не боларымды билмедим“

деп жазды. Болмаса Бердақ „Көрдим“ деген қосығында:

„Атам болды мұдамы аң,
Кийимсиз қыппа жалаңаш,

деп жазады. Биз Бердақтың шығармаларынан да, шайырды билетуғын адамлардың сөзіннен де оның оғада жарлы болғанын, мийнеткеш халықтан шыққанын көреміз.

Бердақ жас ұақытларынан баслап саз шергіўди, қосық айтыўды үйренди. Нәтийжеде сазенде, қосық-

¹ Бердақ. Толық жыйнақ, Төрткүл, 1941, 93—99-беттер.

² Бердақ Толық жыйнақ, Төрткүл, 1941, 111—112-беттер.

ры болды. Соңынан атақлы шайыр болған да, халық тұтас сауатсыз жағдайда өзінің шығармаларын да сазға қосып айтатуғын болады. Сонлықтан да ол „Бердақ бидісі“ деп те аталған. Бердақтың қай ұақытлардан баслап жаза баслағаны бизге белгисіз. Солай да ол 25 жасында халыққа танылған белгилі шайыр болды. Бердақ өзінің „Өмирим“ деген қосығында, 25 жасында:

Белгилі халыққа нышаны,
Ялымда тұр хәр қашаны,
Қартайғанда Құнхожаны
Көрген күнлерім-күнлерім,

Айтып сөзимди тыңлатып,
Кеміс жерлерін оңлатып
Бир ярым ай бирге жатып.
Хәз етип өткен күнлерім“¹

деп жазды.

Соннан биз 25 жасларында Бердақтың шайырлықты алып етип алғанын көреміз. Атақлы шайыр Құнхожа өзінің шығармаларын оқып беріп, дүзеттиріп, жүргізіп көрінгіп тұр.

Бердақ медиресени питкере алмасада, бир талай сауатлы болыў керек. Себеби ол өзінің „Шар тәрепте күйім мениң“ деген қосығында:

„Қәлем ушлап сөзлер жаздым,
Тасийн етип, жүдеп аздым
Мыңнан емес, жүзден оздым,
Айтарым көп тыңла мени.

Өзимде жоқ асқан билим,
Емес едим талып илим.
Хәр ұақытта төгер тилим,
Қәте болса әфиў етип“²

¹ Бердақ. Толық жыйнақ, Төрткүл, 1941, 62—64-беттер.
² Бердақ. Толық жыйнақ, Төрткүл, 1941, 62—64-беттер.

деп жазды. Оннан кейін Бердақ „Шежире“ деген қосығында „көрдим шежирени нұсқадан“, „кітап көрдим мұсанниптен, сөз еситтим Андалиптен“ дейді. „Ақмақ патша“ поэмасының кіріс сөзінде көп нәрселерді оқығанын, көп ойланғанын, бұл поэманы бір жыл, он екі ай жазғанын айтады. Мине бұлардан Бердақтың билимлі болғанын көреміз. Бердақ сауатлы өз заманының билимлі адамы болуы менен қатар шығыс халықтарының әдебиаты менен жақсы таныс болған. Әсіресе Науайы, Махтұмқұлы, Физулий шығармалары менен жақсы таныс болған хәм олардан үйренген. „Ізлер едим“ деген қосығында:

„Шаркитаптан тура қаштым,
Науайыдан сауат аштым,
Физулийден дүрлер шаштым,
Дилуарларды ізлер едим,

Махтұмқұлыны оқығанда,
Кеміс бар ма, беглер онда“¹

дейді. Соның менен бір қатар Бердақ хәр тәрәп-леме бай ауыз әдебиатын жақсы билген хәм оны өзінің творчестволық исинде оғада шеберлік пенен пайдаланған. Оның ири, көлемлі шығармаларының көпшилигі усы ауыз әдебиатының тийкарында жазылған. Мәселен, Бердақтың „Шежире“, „Ақмақ патша“ қусанған поэмалары халық легендаларының тийкарында жазылған. Бұл жағынан Бердақтың творчествосын рус халқының уллы шайыры А. С. Пушкиннің творчествосына салыстыруға болады. Себеби А. С. Пушкин өзінің „Алтын балық хакқында ертеке“, „Поп хәм

¹ Бердақ. Толық жыйнақ. Төрткүл. 1941, 193—бет.

Палла хакқында“, „Салтан патша хакқында ергеке“, деген хәм басқада бир талай шығармаларын фольклорға тийкарлап жазғаны белгили.

III. Бердақтың дәуири

Бердақтың шығармаларында революцияшыл-демократиялық мотивлер оғада көп ушырасады. Бердақтың шығармаларындағы бундай революцияшыл-демократиялық идеялары басқа жақтан, басқа бир сиясий агымның, сиясий агымдағы әдебиаттың ямаса айырым адамдардың дара басындағы идеялардың тәсири астында жарыққа шыққан жоқ. Әлбетте, бундай халық-лық, демократиялық, пикирге, көз қарасқа ийе қылған еол Бердақ жасаған дәуирдеги қарақалпақ халқының сиясий, экономикалық, жәмийетлик жағдайы екенлигине хеш қандай шубха жоқ.

Қарақалпақ халқы XVII—XVIII әсирдің дәуамында Сырдарьяның төменги бойларында жасады. Түрлі тарихый-сиясий жағдайлардың себебинен XVIII әсирдің орталарынан бастап олар Хорезмге қарап көшги. Хийуа ханлығы қарақалпақларды өз қол астына бағындыру үшін барлық илажларды иследи. XIX әсирдің басында қарақалпақлар Хийуа ханлығының қол астына биротала өгип болды. Қарақалпақ халқының бунан кейінги сиясий-экономикалық турмысының тәғдири Хийуа ханлығының жүргизип отырған сиясатынан гә-рәззи болды. Хийуа ханлығы қарақалпақларға күш пенен бағындырылған халық деп қарады.

Қарақалпақлардың өз ишиндеги эксплуататорларының Хийуа феодаллары менен бирлесип қатты езиуінің астында мийнегкеш халық көпшилигинің хожалық турмысы оғада ауырлап кетти. Сырдарьяның хәм Жанадарьяның бойларындағы көп күшлер сарып өгип,

келеге келтирип, дийханшылық етип отырған жерлерінен айырылады. Жаңадан қоныс алған Амударьяның төменгі жағындағы суу алған батпақтықтарды келтиріп ямаса суу бармаған партау жерлерге жаңадан жаппар қазып, суу апарып, егин егіудің оғада қиындығы кең түрде дийханшылық етіуге мүмкіншілік бермеді. Көшіп-қонып шаруашылық пенен күнелтіуге сонша жылдар бойына жаугершіліктен көшіудің салдарынан мал басының кеміп қалғандығы жол бермеді. Нәтижеде қаншама қиыншылық болса да илажсыздан отырықшылыққа айланып, дийханшылық етіуге мәжбүр болды. Бир жағынан мал шаруашылығы да әхмийетли орын тутты. Тәбйғый жаратылыс жағдайға мууалық шаруашылықтың баслы түрі қара мал асырау болды.

Қарақалпақ халқы Хорезмге көшіп келгеннен кейін хожалық турмыста балық аулаушылық оғада әхмийетли орын тутты. Әсиресе малсыз, жерсиз жарлылар илажсыздан балықшылық етіуге мәжбүр болды.

Хийуа ханлығы қарақалпақтардың арасында өзінің үстемлігін беккемлеу үшін, бұрыннан халық арасында мәтибийлік жүргизіп киятырған қарақалпақ бийлерін өзине тартты, солар арқалы өзінің хукимін жүргизиуді қатты қолға алды. Қарақалпақтардың бийлерін ханның өзі тастыйықлайтуғын болды. Бул бийлерге халық үстінде хуким сүриуде, салғырт жыйнау да, жер хәм мүликтен пайдаланыуда өз еркинше ислеуге хукук берди. Нәтижеде усы бийлер арқалы өзінің үстемлігін жүргизе отырып Хийуа ханлығы қарақалпақ халқының сиясий еркин-хукуқын пүткіллей сапластырды. Хийуа ханлығы Орта Азиядағы басқа халықтар арасында әлле қашан сапластырылған урыу басы-феодалдардың абройын көтерип, урыулық қатнастың қалдықтарын беккемледі. Ханның салғырт

хәм түрлі алымларды жыйнау жөніндегі жарлықтарының өз уақтында орынланыу үшін тийкарғы өндіріс құралы: жер, мал, мүлк урыудың атына жазылды¹.

Быллай үстертін қарағанда мал, мүлк, жер, суу урыудың барлық ағзалары тең пайдаланып отырғандай болып көринеди, хакыйқатында егин егіуге жарамлы жерлер, мал, мүлк бай, бий ишан, хожа, молла, хәмелдерлердің қолында болып, тийкарғы мийнеткешлер көпшілігі олардан экономикалық жақтан ғәрезли болды.

XIX әсирдің ишинде қарақалпақтар арасында эксплуатацияның капиталисттик формаға шекемгі түрі оғада көп тәрептеме болғанын көреміз. Жери жоқ мийнеткешлер ири жер ийелерінен: жерди өниминин арынан, үштен бирине алып егеуғын болған, бундай адамдар „жарымшы“ деп аталған.

XIX әсирдің басларынан баслап ақ жери, малы жоқ жумиссыз адамлардың саны оғада көбейе баслады. Ол уақыттарда ири жер ийелеріне белгили бир уақытта жалланып ислеитуғын адамларды „дийхан“, „күнликши“ деп атаған. Жумиссыз жүрген жарлылар оғада көп болғанлықтан жалланып ислеитуғын дийқан, күнликшилердің мийнети оғада арзан болған.

XIX әсирдің ишинде түрлі салғыртлардың оғада көбейгенін көреміз. Ханның түрлі салғыртлары урыудың атына түсетуғын болған. Әлбетте, бул салғырттар урыуда, шаңыраққа түскенде қарақалпақ бийлері тәрепнен бирнешше мәртебе арттырылып өндирилип алынатуғын болған. Салғырттың ауырманлығы мийнеткеш халыққа түскен. Мине бул жағдайлардың барлығы көпшілік халықтың турмысын адам шыдап тура алмаслық дәрежеге жеткерди.

¹ „Советское Востоковедение“, АН СССР, 1945, кн. 3, стр. 69.

Қарақалпақ мийнеткешлери бул дәуірде аталық, бийлердің, молла, ийшанлардың адам айығысыз зулымлығының үстине Хийўа ханлығының, хан әмелдарларының шексиз қорлығын, азап-ақыретін көрді. Хәдден асқан салықтар, ханлардың, бийлердің, хәмелдарлардың, қалтасына түсті. Халық қоныстан, жерден, суудан, малдан айырылып, талан-таражға шыдай алмай, бет-бетине посты. Жер, су, пүткил байлық эксплуататорлардың қолларында болды. Зорлық, зомбылық, әдилсизликтің шегі болмады. Минне, бул ауырманлықтың зәхәри астында езилген, ашыуы тасып, кеги кернеген азатлықты әрман еткен қарақалпақ халқы шыдап тура алмады. Өз ишиндеги эксплуататорларына, Хийўа ханлығына қарсы тынбай көтерілис жасап келди.

Бирақ Хийўа ханлығы сатылған қарақалпақ бийлериниң жәрдеми менен бул көтерілислерди қураллы күш пенен бастырып, бийгүна қанларды төкти. Мийнеткеш халықтың бир қатары бет-бетине посты, бир қаншасы қолға түсип, жесир болып айдалды.

Минне, Бердақ шайыр усындай түрли тарийхый-сиясий хәдийселерге, азатлық ушын гүреске оғада бай XIX әсирдин боранлы жылларында өмир сүрди. Бердақ шайыр қарақалпақ халқының басындағы ауыр азаптарды өз көзи менен көрди, халық пенен бирге басынан өткерди. Минне, усы Бердақ жасаған дәуірдеги сиясий, тарийхый жағдайлар онын творчествосына үлкен тәсирин тийгизди, оны мийнеткеш халықтың жоғын жоқлайтуғын жоқшысы, жырын жылайтуғын жыршысы етти. Бердақты өмириниң ақырына дейин халық иси ушын, ханлардың, ағалық, бийлердің хеш қандай зулымлығынан тайсалмай өзиниң сүренли қосықлары менен көпшиликти азатлық ушын тынбай гүреске шақырыушы гүресшен шайыр қылып шығарды. Бердақ

өмірлериниң халық иси ушын, халықтың бахты, азатлығын ушын тайсалмай гүресийи менен дүньядан өтти.

IV. Бердақтың творчествосы

Бердақ-қарақалпақ халқының уллы шайыры. Оның шығармаларының түрлери оғада көп, тематикасы хәр түрлідеме бай. Егерде Бердаққа шекемги ямаса Бердақтың заманындағы қарақалпақ шайырларының барлығын дерлик шығармалары майда лирикалық қосықтардан ибарат болса, Бердақ шайырдың шығармаларында көп санлы майда қосықтар, көлемли, мазмунлы, тарихи шығармалар менен қатар „Ақмақ патша“, „Шекара“, „Хорезм“, „Ерназар бий“ кусаған тарийхый поэма-эпикаларды да көремиз. Бердақтың майда лирикалық қосықтарын оқысаң поэмаларын оқысаң да, мийнеткеш халықтың ауыр турмысын, сол ауыр турмысқа себепши болған түрли түстеги езиўшилердің хәдден тыс өмір жауызлық ислерин көресен халықтың қыялында болған азатлықтың жырын көресен, себеби, Бердақ талантлы бир шайыр болып қалмастан, өзи өмірдеги дәуірдің реалист критиги де болды. Оның поэзиясында пүткил бир әсир ишиндеги қарақалпақ халқының сиясий экономикалық хәм жәмийетлик турмысының ашық картинасы жатыр. Бердақтың поэзиясында тийкаргы мотиви-қарақалпақ халқының жәмийетлик өмирини жырлау, халықтың ауыр турмысын сүўретлеу, Бердақ қарақалпақ халқының қуўанышына да, өрлік болды, соны жырлаған сиясий жыршысы болды. Пүтіндей реалист, талантлы шайырдың шығармаларының баҳалығы өз заманындағы халық турмысын шынайы көрсетиўинен ибарат. Сонлықтан да оның шайырлардың аты әсирлер бойы халықтың ядынан шыдайды, халық оны бәрхәма қәдирлейди.

Бердақтың поэзиясын-қосықтарын оқып отырғанда көз алдына адамды, адамлардың дослығын сүйетугын үлкен бір гуманист шайыр елеслейді де отырады. Халықтардың дослығы, адамлардың бирин-бири сүйіуі бұрыннан ақ адамзатқа идеал болған нәрсе. Халықтар адамлар бәрхәма дос. Халықтардың, адамлардың дослығын тек эксплуататор класслар ғана бұзған. Адамды, дослықты сүйіу бұрынғы ұақытта да жәмийеттің алдыңғы қатардағы адамларының бойына питкен ең жақсы қасиетлерінің біреуі болып келді. Бердақтың кең тараулы шығармаларының қайсысын алып қарасаң да, адамды сүйіу ашықтан-ашық көрініп тұрады. Бердақтың қайсы қосығын алып қарасаң да оның геройлары дүниеде болған жақсы адамдарды сүйеді хәм соньндай болыұды әрман етеді, оның лирикалық қосықтарының мазмұны аұыр турмыстың дәртлері, қайғылары менен толы. Бирақ та, Бердақ хешұақытта аұыр турмыстың азабына, қайғысына берилип мунаймайды, түнелмейді, келешектен үміт үзбейді. Ол өзінің қаҳараманларына бұл аұыр қайғылы дәртті жеңип шығыу үшін тынбай гүресіу керек, умтылыу керек, талап етіу керек, қадал мийнет етіу керек деп кеңес береді. Усы қадал мийнеттің арқасында камалға келесей дейді. Мийнетсіз біреудің күші менен тауып жеген палдан, өз күшің менен маңлайыңды терлетіп жеген бір зағараң жақсы деп мийнетке үгіглейді.

„Тургелип ертеден жумыска шығып,
Қолыңды қабартып беліңди бүгіп,
Дизенди сызлатып, мийнетің шегіп,
Жеген бір зағараң палдан жақсырақ“¹.

¹ Бердақ. Толық жыйнақ. Төрткүл. 1941, 15-бет.

деп жазады, Бердақ. Бұныңдай халықты мийнет етіуге, мийнетті сүйіуіге шақырған қосықтар Бердақта оғада көп. Бердақ өзінің бұныңдай қосықтарын-ла қарақалпақ халқының мийнет сүйгіш қасиетінің бірі мәртебе дәлиллейді.

Бердақ бір адамның үстіннен екінші адам мәтибий-лик етіуін, бір адамның екінші адамның күшінен пайдаланыуын жек көреді. Эксплуататорлардың қол астында езилип, азап көріп жүрген бийшараларды айыды. Олардың аұыр турмысына, қайғысына қабырғасы қайысады, жаны ашыды, оныңдай адамларға өзінің ақылын айтады.

Бердақ өзінің көпшилик қосықтарында жарлы мийнеткеш халықтың турмысын, оның күн көріуіндегі аұыр азапты мийнетін жазады. Бұл аұыр турмысты оғада шеберлік пенен көз алдына елеслетеді. Себебі Бердақ жарлы мийнеткеш халықтың турмысын оғада жақсы біледі, өзі де сол мийнеткеш жарлылардың біреуі еді.

Бердақтың майда лирикалық қосықтарының идеясынан жақсы бір қасиеті оның гуманистлик пикирінде. Гуманистлик мазмұндағы қосықтар Бердақта бірін жарым емес, ал барлық қосықтары дерлік усы гуманистлик, оптимистлик пикирлерге толы.

Бердақтың жас ұақлардағы жазған қосықтарының көпшилігін де дерлік тәбияттың түрлі көрініслері күүретленеді, әдеттегі турмыстағы келісімсіз, жарамсыз іслерді күлкі қылады. Оныңдай іслерден көпшилікті жийрендирип, қашыратуғын пикирде болып келеді. Бұныңдай түрдегі қосықтарына „Мүйтен“, „Филессебе?“, „Өгизим“, „Шығырым“, „Алты қыз“, „Қус“, „Хожам“, „Тойда“ қусаған көп ғана лирикалық шығармалары жатады. Егерде Бердақтың усындай қосықтарын тексеріп отырсаңыз, барлығында да сиясий

класслық мәни барлығын көреміз. Мәселен, оның „Өгизим“ деген қосығын алып қарайық:

„Таяқ ұрсам ашыу менен дөндирип,
Жер айдайман қара күшке көндирип,
Гүнде ағашты еңсесіне миндирип,
Тартады тырбанып қара өгизим.

Бас жиби қоймайды, күнде үзеді,
Өзимнен басқаны көрсе сүзеді,
Күндегі жұмысын өзі сезеді,
Ауылға белгили қара өгизим“¹.

Ұсы қосық:

„Нелерди көрмеді яранлар басым,
Азаптаң ақтылар көзімнен жасым,
Өмірімше бирге жүрген жолдасым,
Атақлы, қарыулы қара өгизим“¹.

деп өзінің басындағы азапты ауыр мийетті, қара өгиздің мийнети менен салыстырады. Болмаса „Тойда“ деген қосығында тойға барған адамдарды жазып отырып, арасында байларға, бийлерге, аталықтарға ет, палау тартылып атырса, биз қусаған жарлыларға жарма да жетпей қалды деп күледі.

Болмаса Бердақ „Билесең бе“ деген қосығында әдеуір жасқа барған, мұртлы, сақаллы адамның малына, байлығына исенип жас қыздар менен ойнап, өз теңі емес жас қызлардан дәметкенін күлкі қылып жазады.

Өз теңі менен ойнамай, әдетте, турмыста келісімсіз иске қарсы, оны іслеуші адамды күлкі қылып жазып, қосықта:

¹ Бердақ. Толық жыйнақ. Төрткүл, 1941, 131—бет.

„Артық жерің-малың көпті,
Оныдағы маллы жепті.
Менің ушып салма епті,
Өз теңіңді билесең бе“¹

оны артық жерің малың көп шығар, бірақ оны жыйнағанда өзің емес, басқа адамлар, еп салып, басқа қорлапбай, өз теңіңді тапсаң болмай ма деп пикерелен. Минне, ұсындай сатиралық-күлкіли қосықтарында да сияси-класслық көз қарас бәрхәма көриніп отырады.

Бердақ өзінің „Быйыл“ деген қосығында мийнеткеш жарлылардың ауыр турмысын сүүреттейді. Аш-жалаңаш жарлылардың қандай ауыр азаптар менен қазыу қазғанын, суықта жалаң аяқ жүргенін, бір қатарының аштан өлгенін айтады. Бұл ауыр азапта жүрген жарлылардың турмысына Бердақтың жаны жетпейді, оларды аяйды. Бердақ халықтың басындағы ауыр ауқалды өзінің басындағы ауыр ауқал деп түсінеді. Өзінің жеке басының мақсетінен халықтың мақсетін жоқары қояды. Өз басындағы хәдийсін өзі, оны жарлы халықтың басындағы хәдийсе менен салыстырады. Ол өзінің „Жаз келер ме?“ деген қосығында қайғылы ауыр турмысты қысқа теңлейді. Бұл ауыр турмыстың қысқысында мийнеткеш жарлыларды көріп атырған азаптарын жазады. Аспан, жерді күлкі басқан, ирапыл дауылда үйі жоқ жарлылардың ақшыншылықтан хорлық көріп қиятырғанын жазады.

„Қараңдар қаслы затыма,
Фарьяд еткен шын дадыма,
Жүдеген бұл елатыма
Жайнап-күліп жаз келер ме?“²

¹ Бердақ. Толық жыйнақ. Төрткүл, 1941, 113-бет.
² „Қарақалпақ халық творчествосы“, 1940, 10-бет.

деп халық пенен бирге жайнаған, күлип қарап сәулесін шашатуғын жаз келер ме деп үміт етеді. Бердақ қарақалпақ халқының, оның ішіндегі мийнеткеш халықтың ауыр турмысын жазыу менен ғана тоқтап қалмайды. Мийнеткеш халықты ұсындай адамның еті түршигерлік ауыр жағдайға түсирген жәмийеттік дүзімнің оның басында отырған бай, ийшан, молла, аталық, бийлердің сырын ашып таслайды. Мийнеткеш халықтың ауыр турмысқа ушрауының тийкаргы себебі сол эксплуататорлардың мийримсиз езиушілік саясатында деп түсінеді. Бердақ өзінің „Болған емес“ деген қосығында:

„Бұл дүнья-дүнья болғалы,
Патша әдил болған емес.
Шайырлар қалем алғалы,
Хатқа туұры салған емес,
Инакуу, бектің балалары—
Бәрқулла жетті қоллары,
Қыйсық болса да жоллары,
Хеш ұақ қарып-талған емес“—

деп патшалардың әдил болмағанын, инақ, бектің балларының жоллары туұры болмаса да, хеш ұаққа қарып талмағанын айтады. „Быйыл“ деген қосығында:

„Адам қоймай усы қалға,
Көп адамды салып жолға,
Қазыұға айдайды бәрхә,
Сүргіншілік болды быйыл,
Барлық қазыұға азықсыз,
Жедик таяқты жазықсыз,
Байлаулы турдық қазықсыз,
Ауыр азап болды быйыл“¹

¹ „Қарапалпақ халық творчествосы“ 1940, 82-бет.

Ол байлардың, бийлердің қазыуын қазыу үшін халықтың ериксіз айдалғанын жазады, азап-ақырет көрсетіп айтады.

Бердақ бұл дәуірде қарақалпақ бий, аталық байларының адамды мал орнына қосқа қосқанын, залымның хәдден асқанын өзінің көп қосықтарында ашық жазады. Сол ұақыттағы хәмелдарлардың, аталық бийлердің халыққа көрсеткен қысыметін Бердақ:

„Қанлы қылышын қайрады,
Халықтың қолын байлады,
Адам қосып қос айдады,
Бийлер залым болған екен“—

Ол жазады.

Ол халқының садық перзенти Бердақ патшалықты, залым ханларды, улыұма езиушілерді жан-тәни менен жер көрді, оларға нәлет айтты. Халықты езиуші, өлген жәбириу-жапа көрсетіуші ханларды, аталықлардың халықтың нағыз жаулары, халықты шағатуғын зәріріні жылан-шаянлар деп билді. Ол „Көринді“ деген қосығында залым ханларды, аталықларды қатты ызалану менен былай деп сүўретлейді:

Адамға мийримсиз жаллатлар, жаулар
Халықты көп жылатқан аталық, ханлар,
Басқа ауыр қайғы салды залымлар,
Көзлеріме жылан-шаян көринді“—

Бердақ оларды халықтың басына қайғы салыушы мийримсиз жаулар деп атады.

„Адалат жоқ бегиу патша, ханларда,
Хеш кеуіл жоқ ғәрип, пақыр инсанда,
Бизлер шыққан бұл опасыз дүньяда,
Хәр бири көзиме шаян көринді“—

деп аталық, бек, ханларды әшкаралап жазды. Молла ийшанларды „иймансыз шошқалар“ деп жазды. Болыс ақсақаллардың жауызылығын Бердақ:

„Ерназар дәрьядай тасты,
Үш ағаш құрып кисі асты,
Арзы косқа адам қосты
Солардай зулымын сенин,
Әкең сенин Есет герең
Болыс болсаң адам жер ен.
Әбирей ақсақал болғаның“—

деп жазды. Елди зар қақсатып жүрген болыс, ақсақал, парахор шерменделерди Бердақ, ашшы тил, өткір сөз бенен аяусыз әшкаралады.

Бердақтың динге көз қарасы оның жалпы дүниеге көз қарасы менен белгиленеді. Бердақтың қосықтарына қарағанда ол диннен биротала безген-атеист болған емес, бірақ тап қартайған ұақтына дейін динге онша кеуіл қоймаған. Қайта диннен аұлақ болған, көбиіше билимге, мәдениетке ұмытылған адам. Әлбетте, буннан биз Бердақты динсиз еді, динге қарсы еді демекші емеспіз. Ол құдайға, динге инанғаны шығармаларындағы қосық қатарларынан көринеді.

Бердақ ушын түрлі типтегі езиўшилердин барлығы бир, ол бай ма, болыс па, бий ме, молла ма — бәрі бир езиўши. Олардың бир-биринен ҳешқандай айырмасы жоқ. Булардың барлығының мақсети бир, олар аш халықты жаўдай талаўды биледи. Сонлықтан Бердақ сөз жүзинде тақыўалық құрып, халықтың көзин бояп, ис жүзинде түрлі ҳарамы-бузықшылылар ислеитұғын дүмше-моллаларды, хожа-суўпыларды, ашшы өткір тил менен өлтире критикалайды. Мәселен, „Хожам“ деген

¹ Бердақ. Толық жыйнақ, Төрткүл, 1941, 116—117-беттер

қосығында ешектің құйрығын кесип, „жазықсыз ҳай-ишан азап берген есуас хожанын ҳарамылық қылығын“ Аталы: „Терис қайтқан“ деген қосығында „Айнанайын илем сеннен, ҳешким гүман етпес меннен“—деп, қартайғанда суўпылықты бетперде қылып түрлі ҳарам-биллик еткен молла Мәмбеттің сырын әшкаралайды.

„Бул заманның ийшан бийи
Жолдан жүрмейди ҳешбири,
Сумлық пенен өтер күни.

Молла болсан илимди тут.
Жалғыз өзін болмайсаң жұрт“—

деп жазды Бердақ.

Минне, Бердақтың молла ийшанларға көз қарасы ұсынадай болды. Сонлықтан Бердаққа байлар, бий, ата-аққалар қандай душпанлық пенен қарап, оған қандай қылық ислеген болса, Бердақ та молла ийшанларға оншадай душпанлық пенен қарады, қолынан келген душпанлықты қосық қатарлары арқалы иследи. Бул ушын ийшан моллалар Бердақты „диннен шықты“, „кафир болды“ деп өсеклер таратты, бірақ оның менен Бердақ қосық айтыўын қоймады.

Бердақ өзиниң шығармаларында бий, аталық, байлардың жауызылықтарын әдилсизлигин, халықты әби-решилликке алып барған хәдден асқан салғыртларын илалды;

„Биразлар аш, биразлар тоқ,
Тоқ адамның қайғысы жоқ,
Аш адамның уйқысы жоқ,
Оны тоқлар билген емес“—

деп жарлы менен байлардың, аш пенен тоқ адамның арасындағы қаслық жикти ашып таслайды. Тап ушын қосығында „залымлардың жәбири өтті“, „Ийшан-

ларда инсап жоқ“, „бийлерде әдиллик жоқ“ „молла,
ийшанлар зулым егер“, деп жазады.

Бердақ өзинин „Салық“ деген қосығында жарлы
халыққа түскен ауыр салықты жазады:

Былырғыдан быйыл жаман,
Қалай-қалай болды заман,
Ғәрип-қәсер қалмай аман,
Он тилладан келди салық“—

деп ғәрип қәсер қалмай хәммесине тегис он тилла-
дан салық келди, буны аш жарлылар қалай төлер деп
қыйланады, олардын ауыр ауқалына жаны ашып қый-
ғырады.

„Маған хеш гәп ешегем бар,
Сатып берермен бир базар,
Әттең сорлы аш Ерназар,
Оған қыйын болды салық.
Ол пақырдың нәрсесі жоқ,
Емес тағы қарыны тоқ,
Хадалға бир тауығы жоқ,
Оған қыйын болды салық.
Үйінде бар жетим баллар
Тамақ, нан деп зар жыларлар,
Көзден ағып қанлы жаслар,
Жүдә қыйын болды салық“.—

деп жазады. Уллы Бердақ „Мениң болса ешегем
бар, қысылсам сатаман да беремен“ үйінде бир де
тауығы жоқ, жалаң аяқ-жалаң бас, аш отырған баллар
көп сорлы Ерназар не қылады“—деп қыйланады. Соның
менен қатар, халық үстінде қамшы үйирип, халыққа
азап берип жүрген мийримсиз жауызларды:

„Анаў жүрген ол Елмурат,
Астында сары жорға ат,
Оған не деген салтанат,
Киси қаны болды салық.“

Анаў болыс муртын таулап,
Адамларды андай аулап,
Аш халықты бәрхә жаулап,
Димарымды құртты салық.

деп жазады. Өзлери күнин зорға көріп отырғанда
жарлы халықтың. Үстінде қамшы ойнатып малдай ай-
дап, жаудай шауып жүрген болыс бийлерге нәлет
айтты. Усы қосығында Бердақ:

„Өндиреди аш халықтан,
Жетим жылайды сонлықтан,
Бай аман қалды салықтан,
Дәхмет төлеу болды салық.“

Анаў отыр Құлымбет бай,
Таяр алдында аппақ май,
Аш халық жүр табалмай жай.
Дәхмет болды усы салық

Анаў мешит мунарланған,
Басларында шырақ жанған,
Қуран ашып, халықты алдаған,
Ийшанларға жоқдур салық.

Ақ үзикли үлкен отау,
Өз алдына болып атау,
Ерман ахун отыр анаў,
Оғандағы жоқты салық“¹

деп малы, дүньясы көп болса да байларға, ақун-
ларға салық жоқ екенін жазады. Бул салық аш халық-
қа дәхмет болды, буындай салықты төлемеу керек
деген пикирди айтады. Шығармаларындағы буындай
революциялық идеялары жағынан Бердақ Украин хал-
қының уллы шайыры Тарас Григорьевич Шевченкоға
үлес болып жақынласады.

¹ Бердақ. Толық жыйнақ. Төрткүл. 1941, 110-бет.

Болмаса шайыр:

„Анаў отырыпты Құлмурат Муса
Кеўли хеш ағармас, қырық шайып жуўса,
Жарлыларға бахыт нурлы күн туўса,
Өшимди алмасам өлген жақсырақ“²

дейди. Сонлықтан да аталықлар, бийлер, байлар, ийшанлар, моллалар Бердақты қуўғынға алды. Олар Бердақтың шығармалары „пәтиўасыз“, деп өсек таратты. Оның шығармаларының көпшилигі арасына таралыўына тыйым салды. Соның ушын да ол өзинин рас атын жасырып шығармаларын, әдебий лақап менен жазды. Ол өзиниң „Болған емес“ — деген шығармасында:

„Бердимурат-Бердақ болды,
Дағын хешким билген емес“ —

деп жазды. Ханлар, байлар, аталық, бийлер үстемлик сүрип турған қайғылы заманда Бердақ өзиниң барлық шайырлық талантын мейлинше пайдалана алмай жоқ, ол еркін шалқып-тасып жаза алмады. Ол өзиниң „Көринди“ деген қосығында:

„Дүнья десең қара жумбай көзинди,
Зулматлары отқа тартар зинди,
Пәтиўасыз етер залым сөзинди,
Заман маған зиндан киби көринди.

Дүньясы қурысын қазан урғандай,
Жасауыллар найза алып турғандай,
Қара басқа ақыр заман қурғандай,
Заман маған қара думан көринди“¹

деп жазды. Мине усындай тар заманда аталық, бийлер, молла, ийшанлар — эксплуататорлар оның шайыр-

¹ Сол кітап. 15-бет

² Бердақ. Толық жыйнақ, Төрткүл, 1941. 15-бет.

лығын шалқып тасыўына жол бермеді. Бердақ өзиниң сол кемтар заманы жөнінде „Болған емес“ деген қосығында былай дейди:

„Қарағай емес, сөкіт болдым,
Қартан емес, жигит болдым,
Таудан ушқан бүркіт болдым,
Қонар жерім болған емес

Сыбызғы болдым, саз болдым,
Уним шықпады аз болдым,
Палапан емес, ғаз болдым,
Қонарға көл болған емес

Гүл болдым, гүл жайнамадым,
Ойшыл болдым, ойламадым,
Бұлбил болдым, сайрамадым,
Хәдийсе аз болған емес

Қаршыға болдым, қарықтым,
Тумағам болып, тарықтым,
Тастай түнекте жабықтым,
Хешким қәдірім билген емес“¹

Минекей Бердақ усындай тар заманда жасады. Бұл заман Бердақ сыяқлы халықтың алдыңғы қатарлағы ойлы, пикирлі адамларына ерік бермей, олардың қол-аяғын байлап, өсірмеді. Сонлықтан, халықтың Бердақ сыяқлы данышпан ұллары өз еркінше жасай алмай, өзинин ойлаған мақсетіне жете алмай, хеш болмаса „бір жазылып айта алмадым заманда“ деп арман етіу менен кетті.

Бұл туұралы Бердақ өзиниң „Заманда“ деген қосығында:

„Байлаулыдур бұл заманда қолларын,
Бердимурат, қыйын сениң халларын,
Ашылмады сениң жүрген жолларын,
Әрман менен кетер болдың заманда“, —

¹ Бердақ. Толық жыйнақ Төрткүл, 1941, 85-бет.

деп жазады. Өз халқының шын улы болған Бердақ патшалықты, залым ханларды хәм улыұма эксплуататорларды пүткіл жан-тәни менен жек көрди, оларға өмиринше нәлет айтты.

Аталық, бийлер Бердақты қанша қууғынға алса да, оны туұра жолдан мийнеткеш халықтың аұыр турмысын жырлаудан, көпшиликти азатлық ушын гүреске шақырудан тоқтата алған жоқ. Халық ғамын ойлаған халыққа арқа сүйеген уллы шайыр Бердақты хан, аталық, бийлер жоқ етип жибере алған жоқ. Бердақ:

„Мен өлмеспен, сөзим жүрер бәрхәма,
Тууысқаны көп адам жаудан қорқама,
Залымлардан қорықпай сен хәм бир шагла,
Шағлауға жол болмаса да заманда“¹

деп өзиниң шығармаларының өлмейтуғынын, тууысқаны көп адамның жаудан қорықпайтуғынын айтып, „халық сени сүйеп отыр, сонлықтан, залымлар жол бермесе де бир шагла“—деп өзине-өзи нәсийхат берди. Бул жөнинде шайыр өзиниң көп ғана қосықларында жазды:

Тау басына шаруа малын жая ма?
Бердимурат айтқан сөзден тая ма?
Халықты қан жылатқан аталық бийлер,
Қолынан келгенин хәргиз аяма.

Бердимурат хәк сөзинди сөйледин,
Мудам өзиң туұры гүзар гөзледин.
Жауызлардан қорықпай сөзди сөзледин,
Қәне, буннан пайда бар ма халық ушын.

Көп жылама-өз бауырынды дағлама,
Сазды шертип жат-еллерде шағлама.
Душпаннан қәуип етип, жолынан қалма,
Өлгенинше хызмет исле халық ушын“²

¹ Бердақ. Толық жыйнақ, Төрткүл, 1941. 150-бет.

² Сол кітап, 162-бет

Минне Бердақ өле өлгенше усы алған бағытынан қайтпай, аталық, бий, ийшан, молла, бай ханларды ашкаралап, мийнеткеш халықты аұыр турмысқа түсіріп отырған усылар деп, көпшиликти азатлыққа шақыруы менен кетти.

Сонлықтан да халық Бердақты жақсы көрди. Халықтың жақсы көретуғынын Бердақтың өзи де билетугын еди. Ол өзиниң „Жақсырақ“ деген қосығында:

„Бердимурат айтар көре алмай жақты.
Өлип кетер болды ашылмай бахты,
Бердимурат халықты, халық Бердақты,
Жалғызындай көре жәннан жақсырақ“—

деп жазған еди. Бердақтың шығармаларының тағы бір характерли өзгешелиги, оның халықлық, демократиялық, оптимистлик идеяларында. Ол қанша аұыр, азапты турмыста жүрсе де, қууғынға ушыраса да, халықлық истен бас тартпады, келешектен үмит үзбеді.

Бердақ өзиниң барлық өмирин, барлық күш-қуатын халық ушын хызмет етиуге бағышлады. Бердақтың барлық әрманы халықтың бахытын тилеу, езилген халыққа азатлық, жақты күн туұарма екен деген тилек болды.

„Ашылған гүл ғұмшаланған,
Ишінде бүлбил сайраған,
Күнлердин нуры жайнаған,
Жақты дүнья маған керек.

Саясын салған пақырға,
Суұлар жеткерген тақырға.
Ақсақ, майып хәм пақырға,
Қайыр еткен маған керек“¹

¹ Бердақ. Толық жыйнақ, Төрткүл 1941, 71 — бет

„Асқар-асқар мунарланған қызыл қумларды басып
өтетұғын бауыры пүтін қызыл нар, қайшы қулақ по-
лат туяқ, шаршамайтуғын дал бедеулер болса, қалың
ел қатар қыслауға қонса, жаплар қазып, жағалатып
шел шапса, гүллірі түмшалап, ишінде бұлбил сайра-
ған бағлар болса, күннің нуры жайнағын жақты дүнья
болса“ деп тилейді. Мине, Бердақ ұсындай заманды
керек қылады. Бул әрман Бердақтың шығармаларында
көриніп тұрады.

Ол өзінің „Керек“ деген қосығында:

„Тақ тұрып белін байлаған,
Қолына жарақ сайлаған,
Халықтың ғамын ойлаған,
Ел ғамхоры маған керек“ —

дейді. Елдің — халықтың ғамын ойлайтуғын адам-
ды керек қылады. Халық ұшын хызмет етпеген, ха-
лықтың ғамын жемеген адамды адам емес дейді Бер-
дақ:

„Адамды адам демесе,
Адамзат қәдірін билмесе,
Жылағанларды көрмесе,
Оны әділ деп ким айтар?

Халыққа нәзер салмаса,
Бостанлық жайлық қылмаса,
Әділлік пенен турмаса,
Оны патша деп ким айтар?“

Жылағанды жубатпаса,
Бауырына оны тартпаса,
Халық татқанын татпаса,
Оны султан деп ким айтар?

Қара сууды тындырмаса,
Қара тасты сындырмаса,
Талып илим болмаса,
Оны молла деп ким айтар?“

Бердақ бұнындай халыққа пайдасы тиймейтуғын
адамдардың керегі жоқ дейді.

Бердақтың халық ғамын ойлаған демократиялық
пикирі оның „Халық ұшын“ деген поэмасында оғада
ашығырақ айтылады. Бул күшлі лирикалық, терең
әңгімелі сиясий поэма. Бердақтың бул сиясий — лирика-
лық поэмасы өзінің терең мазмұны, мийнеткеш ха-
лыққа өтетұғын тәсири жағынан күтә зор әхмийетли
шығарма саналады. Бердақ бул поэмасында дүньяның
барлық байлығы, шадлығы, жақсылықтары адам бала-
сы ұшын — халық ұшын деп биледи. Сонлықтанда
жақсы адамлар бәрқама халық ұшын хызмет етеді,
тек жаман адамлар өз басы ұшын, қара басының ғамы
ұшын истейді деген пикирди айтады. Дүньяның шад-
лығы халқың менен бирге болса, сол ўақта — ғана жақ-
сы дейді. Шайыр жигитлерге:

„Жигит болсаң арысландай тууылған,
Хызмет еткіл удайына халық ұшын,
Жигит болса арысландай тууылған,
Қашпас қызге қара бастың ғамы ұшын.

Жетерсең муратқа хызметлер етсең,
Елатын силтесе, ғайры елге кетсең,
Душпанның хәр қашан басына жатсең,
Аянбағыл хызметинди халық ұшын“ —

деп нәсихат береді. Бердақ өзінің шығармала-
рында халықты оғада қәдірлейді. Халық алдында
өшпейін бол дейді Шайыр:

„Ғош жигитке қостар болса елаты,
Күн-күннен артады оның қууаты.
Изінде қалады жигиттің аты,
Соның ұшын хызмет ислер халық ұшын.

Жаман адам билмес сөзинің парқын,
Бәрқұлла жаманлар ағайын-халқын,
Көтермекши болып өзинің даңқын,
Удайына зиян етер халық ушын.

Жақсы болсаң мұрадына жетерсең,
Неше манзил қәуіпті жайдан өтерсең,
Жаман болсаң ахыу-апаған етерсең,
Жолдас болғыл жақсы менен халық ушын“—

Усы поэмасында Бердақ халық ушын хызмет ете-
туғын адамларға: „Кишіпейіл, ақыллы, илимпаз бол.
Арлы, намысly бол. Душпанның сөзіне еріп, халқың-
ның абройын аяққа баспа. Халық ушын аянбай қадал
мийнет ет. Бул заманда душпаным зор, күшли деп
қорықпа, мақсетіме жете алмадым деп қайғырма“ деп
ақыл айтады. Усы қосығында:

Ойлан Бердимурат айтқыл сөзинди,
Көтермей лап етип қуры өзінди,
Қызартпағай биреу сениң жүзінди,
Қолдан келсе, хызмет исле халық ушын,

Дурыс айт, Бердимурат, сөйлеме жалған,
Бул дүнья узақ жол, атаннан қалған,
Жақсы жүр, қайтпағыл алған жолыңнан,
Хызмет исле, удайына халық ушын“ —

дейди шайыр өзіне өзі.

Бердақтың бул поэмасын рустың атақлы револю-
ционер — демократ шайыры Некрасовтың „Шайыр хәм
гражданин“ деген шығармасы менен бир қатарға қою-
ға болады. Бердақ бул поэмасында өзинің барлық
өмірін халық ушын бағышлаганын, барлық күшін
халық халық ушын сарып ететуғынын айтады хәм
өзинің тийкарғы гөзлеген мақсетін билдирип былай
дейди:

„Шайыр едим көзім көргенин жаздым,
Кеуилимнің биліп сезгенин жаздым,
Заман қыслетинен сарғайдым, аздым,
Болар ма деп жақты күнлер халық ушын.

Қууат бергей тағы нәзік белдерге,
Мәдет бергей таза ашылған гүлдерге,
Бахыт келермекен бизің елдерге,
Өлгенше айтарман сөзді халық ушын“.

Бердақ өзинің „Балам“ деген қосығында жаслар-
ға: „Алтақлама талтақлама, малым бар деп асып таспа.
Ширимбайдай менмен болма, жастан кишіпейіл бол
Малым жоқ деп хеш қыйланба, аш боламан деп ой-
лама, атым жоқ деп арсынба, тоным жоқ деп тартын
ба, Сенсең тондай сылбыр болма, белиңди буу, же-
лиңди түр, жастан жигерлі бол. Маңлайдан терінди
ағзып мийнет ет, қадал мийнет рәхәтке жеткереди.
Көпті қасыңнан қалдырма, халыққа хызмет ет. Халық
қадирінди билсин. Душпаннан өшинди ал, жақсылар
менен дос бол. Ойланбай ис етпе, орынсыз жерге ум-
тылма, өтирик айтпа, жетім жесирге қолынды бер,
ақылды айт. Ата-анаңды қәдирле, сонда мақсетіне
жетесең“, — деп нәсіихат береді. Бердақтың бул қо-
сығы тап усы күнге дейін өзинің маңызын жоғалтқан
жоқ. „Билгейсиз“ деген қосығында: „Биреу менен
жолдас болсаң, дос болсаң, оның, ишки сырын сынай
ола“ дейди:

„Биреулер бай, биреу жарлы,
Биреулер намысly, арлы,
Биреулер гийнели, зарлы,
Тезбе-тез сынай билгейсиз“.

„Надап болма“ деген қосығында Құлымбайдай сал-
ғарт жыйнап, жермен болып, халықты бұлдирип надан
болма. Жарманды иш, белиңди буу, бел ал, атызға

барып шел шап, хадал мийнет ет, сонда камал таба-
саң" — дейди. Ол жасларға:

„Жұмыс исле, тууылған сон ел ушын,
Жаныңды аяма елде ер ушын.
Киндиктен қан тамып тууған жер ушын,
Өлип кеткенінше хызмет жақсырақ" —

Бердақ халықтың басындағы ауыр азапты, теңсіз-
ликти, әдилсізликти жазса да, келешегінен үміт етсе
де, өз заманындағы сиясий дүзимге көз қарасында,
әлбетте, пролетар революционерлерінің дәрежесіне
шекем көгеріле алған жоқ. Ол ұақыттағы жағдайда,
еле рабочий классының аты-заты жоқ ұақытта, былай
болыуы мүмкін де емес еді.

Бердақтың хәр түрлі темаға жазған майда лирика-
лық қосықтарын оқығанда оның мазмұнынан соци-
аллық мотивлер, мийнеткеш халықтың турмысы, оның
тилеклери, ең алды менен көзіңе түседі.

Бердақтың шығармалары бастан аяқ муңлы келе-
шекті ансаған жақсы әрман менен толған. Бердақтың
өмирінше тилеген әрманы — Қарақалпақ халқының жай-
наған азат, бахытлы турмысқа жетісіуі еді. Ол
„Жаз келер ме" деген қосығында былай дейди.

„Қаранлар қаслы затыма,
Фарьяд еткен шын дадыма,
Жүдеген бул елатыма,
Жайнап күліп жаз келер ме?
Өмирінше көрген хорлық,
Пухараға бақ келер ме" —

Мине, Бердақтың өмир бойына жүрегі дәртке то-
лып, тилеген муңлы әрманы усы бахытлы, шадлы дәу-
ран болды.

Өткен, Бердақ бул мақсегине жете алмай өлип
кетті. Бердақ үміт еткен бахытлы, шадлы еркин гур-
мысқа Октябрь социалистлик революциясының арқа-
сында қайта тууған қарақалпақ халқы, Бердақтың
әуладлары ғана житисти.

V. Бердақ хаял-қызлар теңлиги жөнінде

Бердақтың бизге тағы бир бағалылығы — хаял-қыз-
лардың азатлығын, теңлигин жырлауы. Октябрь соци-
алисттик революциясына дейін қарақалпақ хаял-қыз-
лары хешқандай теңликке, хуқуққа ийе бола алған
жоқ. Хаял-қызлар тилсиз гүн, құл есабында жүрди.
Ериксиз малға сатылып, әлле кимнің артына мингесип
кете беретугын еди.

Бердақ өз заманындағы хаял-қызларды мал орнына
сатыу, оларды адам қатарына санамау, қорлау сыяқлы
шариаттың ширик заңына қарсы болды. Ол хаял-қыз-
лардың ерлер менен тең праволы болып, өз сүйгени
менен шадлықта жасауын тиледи. Хаял-қызлардың өз
теңи менен бас қоса алмай пүткіл өмир бойы хор-
лық та, күнликте көз жасын төгіп жүргеніне Бердақ-
тың жаны ашыды.

„Заманда" деген қосығында:

„Қыз жауандар сүйгеніне кетпеди,
Шағлап, күліп теңи менен жүрмеді,
„Шариат" деп оларға жол бермеді,
Қараңғы қаплаган қайғы заманда" ¹

деп жазды. Бердақ жасаған заманларда келин бо-
лау оғада қыйын еді. Келин тек өзіннің ерин күтиу

¹ Бердақ. Толық жыйнақ. Төрткүл, 1941, 191 бет.

былай тұрсын, қайын ата, қайын-ене, үлкен-кишкене-
нің барлығына хызмет ететұғын еді. Сол үйдің жу-
мысының барлық ауырманлығы келиннің мойнына түс-
ті. Таң ертеден жатарға шекем келинге тыным жоқ
еді. Хаял-қыздардың ол ұақтардағы ауыр ауқалы
Бердақты көп ойландырды, олар жөнінде жазыуға
мәжбүр етті.

Көпшилікке белгилі „Келин“, „Ойланба“ деген қо-
сықтарында Бердақ, малға сатылып, теңине қосыла
алмай, күңлікте, хорлықта жүрген хаял-қыздардың
аянышлы қалын сүңдетпейді. Оларға Теңине қосыл
деп ақыл береді. „Келин“ деген қосығында Бердақ
күңлікте жүрген келиннің аянышлы қалын былайын-
ша сүңдетпейді:

„Күни-түни азап шегіп,
Көзлерінен жасты төгіп,
Қабырғанды қайғы сөгіп,
Әрман менен жүрсең, келин.

Хорлық, азап көрген күнің,
Қапалықта өтті түнің,
Еркін шалқып шықпай үнің
Қапалықта тұрсаң, келин.

Сондай зарын келді маған,
Не айтайын барып саған,
Қайғыдаман мен де оған,
Күнің солай өтті, келин.

Теңине қосыла алмай хорлық—азапта жүрген хаял-
қыздардың қалын ұсылай сүңдетіп, Бердақ оларға
бул азаптан қутылыудың жолын сінтеді. „Матаулық-
та турма, теңинді тап“ — деп ақыл айтты.

„Усы бастан етіп талап,
Биреу үшін жүрме жылап,
Ертеректен теңинді тап,
Матаулықта турма, келин“¹

дейді. „Ойланба“ деген қосығында Бердақ кийеуге
шығатуғын бір қызға „Малы көп деп теңің емес адам-
ға барма, ол саған азап береді, әзелде ярым деп өзің
сүйген адамға бар, соған қосылып узақ өмір сүр“ —
дейді.

„Малы көп деп кетпе оған,
Азап берер ахмақ саған,
Опасыз ол, сөзі жалған,
Қосыл сүйгенине, ойланба.

Зәңгіңді өзін басайын,
Душпанның көзін жаслайын,
Дәрьядай болып тасайын,
Кел, қарындас, хеш ойланба“¹

деп кеңес береді. Өзі қолтығынан сүйеп, зәңгисін
басып жәрдемлесетұғынын айтады. Бердақ „Көрмедім“
деген қосығында бір сулы, ақыллы қыздың кийеуі—
байдың ақылсыз ахмақлығын, қыздың жаман адамға
көр болып баратырғанын жазады.

Бердақтың хаял-қыздарға көз қарасы ұсындай. Ол
ақылқат хаяллар азатлығын, олардың ерлер менен
тең праволы болуын көкседи. Бул анық гуманист-
тік—адамгершілік көз қарас, Бул да Бердақтың ұллы
гуманист шайыр екенін көрсетті.

Бердақ өз шығармаларында сүңдетлеген хаяллар-
дың образларын күтә ақыллы, батыр, мәрт, жигерлі,
душпаннан қорықпайтуғын қақарман қылып көрсете,

¹ Бердақ. Толық жыйнақ, Төрткүл, 1941, 103 бет.
¹ Бердақ. Толық жыйнақ. Төрткүл, 1941, 101—бет.

Мысалы, „Ақмақ патша“ поэмасындағы ҳаял-қызлар да усындай образлар.

Бердақтың „Ақмақ патша“ поэмасы да тийкарынан ҳаял-қызлар жөнінде жазылған. Бул Бердақтың ең көлемли, көркем шығармасы. Онда бир тәрәпте езилген халық, патшаның 41 қатыны, Гүлзар, Анар, деген қызлар, хызметкер Зәриү хәм еки бағыр көрсетиледи, екинши тәрәпте залым патша хәм оның әтирапындағы залым байлар көрсетиледи. Ҳаял-қызлар азатлығын жырлауда Бердақ тек өз заманындағы қарақалпақ шайырларынан ғана емес, Шығыстың көп ғана белгилі шайырларынан алда турады.

VI. Бердақтың поэмалары

Бердақ көп санлы майда лирикалық шығармалардан басқа бизге бирқанша көлемли, мазмунлы поэмалар қалдырды. Бердақтың майда қосықлары менен қатар әсиресе оның поэмаларының тарийхый әҳмийети үлкен. Себеби Бердақ қарақалпақ халқының өзи жасаған заманындағы сиясий — жәмийетлик турмыстың реал сүүретин басқа жазушыларға қарағанда толығырақ, кеңирек хәм дурыс көрсете билди.

Бердақтың тарийхый әҳмийети бар поэмаларының бириншиси „Шежире“. Бердақ бул поэмасын аўыз әдебиятындағы қарақалпақ халқының шығысы жөніндеги легендалардан алып жазған. Поэманың ишинде, көрдим шежирени нұсқадан“ деген жери бар. Буған қарағанда, Бердақтың қолында шежирениң жазба нұсқасы болған болуы керек. Бизің ойымызша, „Шежирениң“ биринши бөліминдеги Шыңғыс ханды тәрийплейтуғын жери өз алдына бөлек, қарақалпақ урыулары жөніндеги бөліми өз алдына бөлек шежире болып, Бердақ екеуін бирге қосып қайта ислеген болуы керек. Қан-

дай болғанда да Бердақ бул поэмасында қарақалпақ халқының тарийхын сөз қылады, соны жазбақшы болады. Әлбетте, „Шежирениң“ халық аўзынан жазып алынған вариантлары менен Бердақтың қайта ислеп шыққан варианты толық дәрежедеги тарийх емес, ал оларды әдебияттағы халықлық варианты деп қарау керек. Бул вариантларда кемшиликлер де бар. Ең алды менен қайсы халықтың болсада тарийхы сол халықтың, жәмийетлик, сиясий, экономикалық турмысының, түрли социал қатнастарының, класслық гүресиниң, тарийхы болып табылады. Бердақтың „Шежире“ синде бул жағдайлар тийкаргы орын алмайды. Әлбетте, Бердақ жасаған заман, ол замандағы қарақалпақ халқының тарийхый жағдайларын еске алғанда оны марксистдик позициядан жазбадың деп айыплайға болмайды. Екиншиден, Бердақ өзиниң, шежиресинде Шыңғыс ханның тууылыуын былай тәрийплейди: Алтын ханның Алмалы — Көрикли деген қызы болады. Патша қызын күн менен айды көрсетпестен алтын сарайда сақлайды. Алмалы он бес жасына келгенде күнди көреді. Күнге ашық болады. Күн нурынан жүкли болады. Хан қызының ерсиз жүкли болғанына ашыуы келеди, Қызын өлтириуге көзи қыймайды. Алтын сандыққа салып дәрьяға ылақтырады. Дәрья жағалап жүрген балықшы мерген Томаул менен Шбан сандықты шығарып алады. Томаул Алмалыға үйленеди. Айы күни толып Алмалы ул тууады, атын Шыңғыс қояды, Алмалы тағы еки ул тууады, биреуиниң атын Бүргилтай, екиншисиниң атын Бөденегай қояды. Томаулдың еки улы Шыңғыс пенен қас болады. Шыңғыс кеткен соң Томаулдың журты уайран болады. Алмалының кеңеси бойынша тауда аңшылық етип жүрген жеринен Шыңғысты алып келип хан көтереди. Шыңғыстың тусын да журт абад болады. Егерде шежирени тексерип қарасақ, тарий-

хый шынлыққа көп жерлері туұра келмейді. Мәселен, Алтын хан Шыңғыстың заманында емес, XI әсирде Хорезмге хан болған адам¹. Шыңғыс болса, 1155—жылы тууылып, 1227—жылы өледі. Оның әкесі Есугей батыр. Шыңғыстың рас аты Темучин. 1206—жылы монгол аристократлары өзлерінің құралтайында Темучинді пүткіл монголдың хақаны (ханлардың ханы) етіп көтереді. Сол құралтайда Темучиннің атын Шыңғыс хан деп өзгертеді². Олай болса шежиредегі Шыңғыстың анасы Алтын ханның қызы Алмалы Көрикли екені, Шыңғыстың күннен тууылуы надурыс Оннан кейін Шыңғыс ханның тусында шежиредегідей ел-жұрт хеш уақта абат болған жоқ. Монгол басқыншылары Орта Азия халықтарын талан-тараж етіп, аш-әптадасын шығарды. Бұрыннан қиятырған мәдениетін қыйратты, қалаларын жер менен жексен етті.

Бердақтың шежиресінің екінші бөліміндегі қарақалпақ халқының шығысы, урыұларға бөлінуі және ол урыұлардың атлары жөніндегі пікірлері толып атырған кемшиліктерін қарамастан көңіл бөліуді керек қылатуғын материал. Ең алды менен „Енес, Мәлік екі қисы, Енес қазақтың бабасы, соннан алаш болған екен. Мәліктің ұлы Разық, жаслығында қойды ғұлпақ, соннан қалпақ болған екен“ деп баслайды. Оннан кейін Бердақ:

„Сахра халқы көшіп гезбек,
Қантлы жерден ұатан дүзбек,
Қалпақтың ұлы дүр өзбек.
Өзбек жекке болған екен“³.

¹ См. „Советское Востоковедение“ АН, СССР, 1945, кн 111 стр 62

² Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. „Золотая орда и ее падение“, АН СССР 1950, 45—53 стр.

³ Бердақ. Толық жыйнақ, Төрткүл 1941, 17—18 беттер.

деп өзбекті қалпақтан шығарады. Бердақтың бұл пікірі дұрыспа, надурыс па, бұл екінші мәселе, өз алдына бөлек изертлеуді керек қылады. Бұл жерде бизді қызықтыратуғын нәрсе „қалпақ“ сөзі. Бердақтың шежиресіндегі „қалпақ“ сөзі рус летопислеріндегі „клубуки“ — „қалпақ“ Абул Фазлак Бейхақидің „қалпақ“ деген қәуімлері менен байланысы емес пе екен деген пікірді туғызады. Себебі печенеглер аұқамына бириккен қәуімлердің түрлі тарихый сийсий жағдайлардың себебінен күш-қуаты кетіп, қәуімлер урыұлар бірлеспесі ыдырап бөлеклене баслағанда печенег деген ұлыұмалық атағы жоғалып, бұрынғы печенеглер аұқамына бириккен урыұлар рус летопислерінде алды менен „клубуки“, яғни „қалпақ“ деп аталып соңынан қарапайымлықты, бағынғанлықты билдиретуғын „черный“, „қара“ деген сөз қосылып черные клубуки, яғни „қарақалпақ“ деп атанғаны белгили.¹ Оннан кейін Хорезм тарихшысы Абул Фазлак Бейхақи XI әсирде жасаған Хорезмнің патшасы Алтын Таштың ескерлерінің ішінде Каспий — Арал және Едил дәрәясының арасындағы далалықта жасайтуғын көшпелі түрк қәуімлерден жаллап алып келіп қойған 7500 атлы гвардиясының барлығын, оларды және олардың баслығын „қалпақ“ деп атайтуғынын жазады.² Оның үстінде Бердақ Әжиниязлардың шығармаларында және ауыз әдебиатында қарақалпақ сөзінің орнына „қалпақ“ сөзінің көп қолланылатуғынын еске алғанда бұлардың барлығы бір, ертедегі „қалпақ“ сөзінен шыққан деген жуұмаққа келіуге болады. Сонда шежиредегі „қалпақ“ сөзінің Шыңғыс ханның тусында

¹ қараңыз: Ипатьевская летопись СПб 1843, стр 25

² „Советское Востоковедение“ АН СССР, 1945, кн 111 стр 62—63

шықты, басына қарақалпақ кийгенликтен қалпақ атаныптымыс деген пикир де натуұры. „Қалпақ“ сөзі урыұлық қәуімнің атағы ретінде Шыңғыстан бұрын да белгилі. Бердақтың шежиресіндегі қарақалпақ халқының урыұға бөлиніуі жөніндегі:

„Мүйтеп, Қонырат, Қытай, Қыпшақ,
Кенегес, Маңғыт, Ақпышақ,
Бәрі алты урыұ қарақалпақ“¹

деген сөзі бизди тағы қызықтырады. Себеби тарихый деректерден XVI ғасырда ноғайлар аұқамының сиясий бирлигі ыдырап, бас-басына көшкенде 1557 жылы Жайық дәрйясынан өтіп, қазақ даласы арқалы Хорезмге қарап шұбырып көшкен ноғайлылар „Алты ула“, яғни алты урыұ деп атанғаны белгилі. Міне, Бердақтың жоқарыдағы сөзі усыған байланысты емес пе екен деген пикир тууады. Буннан кейін Бердақ шежиреде қарақалпақ урыұлары не себептен солай деп атанғанын, бийлерін, қарақалпақтардың түрлі жерлерге көшіулерін, Хиуаның ханларын, олардың жақсы, жаман істерін тариймлейди.

Бердақтың шежиресі көп кемшилуклеріне, қәтелуклеріне қарамастан, қарақалпақ тарихын изертлеуде материал ретінде пайдаланыу үшін үлкен әхмийетіне ийе. Бунда халықтың өз тарихы жөніндегі пикирлері көз қараслары айтылған. Бердақ бул шежире арқалы өз халқының тарихын іслеу үшін биринши қәлем алған қарақалпақ болып қалады.

Бердақтың тарихый әхмийеті бар поэмасының бирейі „Хорезм“. Бул поэмасын Бердақ 1900 — жылы, 73 жасында өлерінің алдында жазған. Поэманың кейнінде:

¹ Бердақ „Толық жыйнақ“, Төрткүл 1941, 36 бет

„Бердимурат дақтың қулы,
Сахрада өскен бүдбилі,
Жетмиш үште, сыйыр жылы,
Бул бир айтқан ҳикаяты.“ —

деп біткереди. Жыл есабы менен санағанда да 1900 жылға, яғни бул ўақытта Бердақтың жегпис үш жетмиш екені дурыс. Поэма Хорезмнің тарихын сөз қылады. Оның басынан өткерген тарихый жағдайларын, белгилі ханларын, олардың жақсы, жаман қәсеттерін айтады. Хорезм ханларының атланысларын айтады.

„Ақмешит, Ташкенту, Қоқан,
Қандахар, Қабул — Жабыстан,
Алдижану хәм Марғулан,
Соған жетти сиясаты.

Қызыл гүмбез Машхат барды,
Тау таслардан хәм жол салды,
Курды, Гүржистан қозғалды,
Иран, Туран Астрабады“ —

деп Хорезм ханларының бир ўақытларда күшлі екенінің, пүткил Орта Азияда үлкен орын тутқанын айтады. Бир ўақытларда бул патшалықтың абадан болғанын айтып келип:

„Ханқа, Ургенч, Хийўа, Шабад,
Неше жыллар болды абат.
Шекер шайнап, қанту набат,
Дин Хорезм ўалааты“ —

деп жазды. Буннан кейін шайыр Хорезмнің бахысты қайтып, ўайран болғанын айтады. Оның себептерін ең алды менен „Искендер“ (Александр Македонский), Султаны Махмуд (Султаны Санжар) журтты қалды. Шыңғыс келип қарап қылды деп, соннан көре-

ди. Бул жерде Бердақ шежиредеги „Шыңғыс хан болып журт абат болды“ деген өз пикирине өзи қарсы болады. Буннан кейін Хорезмді маңғыт алғанын (Алтын орданың соңғы дәуірін айтса керек), Надиіршаның алғанын айтады. Хорезм ханларында әдиллік болмағанын, байларда сахауат қалмағанын, молла-ийшан, қазы-қаланларының дин шариат жолын бузғанын тәрип-қәсердің хақын жегенин айтып келип, ұсынбай зулметлердің себебинен Хорезм ұайран болды,—деген жууға келеді.

Бердақтың „Хорезм“ поэмасы Хорезмнің тарихын көп қәте, надұрыс түсіндірсе де, тийкарынан Хорезмнің ұайран болуының себептерін дұрыс көрсетеді. Хорезмнің ханларын, патшаларын хронологиялық жақтан дұрыс көрсетеді. Әлбетте, Бердақтың „Хорезм“ поэмасын тарих деп қарауға болмайды.

Бердақтың тарихый мәнісі бар поэмаларының біреуі „Амангелди“. Бул қарақалпақтардың XVIII әсирдегі турмысынан алып жазылған. Поэманың толық варианты бизің қолымызда жоқ. XVIII әсирде хәм XIX әсирдің басларында қарақалпақтардың бір бөлегі Қоқан ханына бағынады. Тарихый дереклерден Қоқан ханлығының қарауындағы басқа да халықтарға қосылып, қарақалпақтардың да ханлыққа қарсы талай көтеріліс жасағаны мәлім¹.

Бір қатар қарақалпақтардың сол күндегі жол бастаушысы хәм батыры Асан жетім Құдайберген ұлы деген екен. Бір күні Қоқан патшасы өзінің көп қатынының үстине хаял қылып алу ұшын Асанға бір сулуы қарақалпақ қызын соратып адам жибереді. Асан оған: „Сабыр етип тұрсын, ойланып бір жууабын айттайық“—деп қайтарыпты. Бұған Қоқан ханы ашыула-

нып: „Адам көрмеген жас қарақалпақ қызларынан хәр күні бір қыз беріп тұрсын“—деген бұйрық береді.

Асанның Қоқан ханының бул бұйрығына ызасы келеді. Халық ол бұйрыққа пүткіллей көнбейді. Қарсы шығады. Бұйрығын орынламаған соң Асанды Қоқан ханы дарға астырып өлтиреді. Соннан соң қарақалпақтар бүлиніп, Қоқан ханының қарауынан көшіп, Жаңа-дәрәя бойына келеді.

Қарақалпақтар Асаннан айрылғанына көп қыйланады. Ол болса жақсы қоныс табар едик, деп қайғырады. „Асанның қанын алып келерлік ким бар?“ дегенде бәйбішліктің ишiнен „Минә биз бармыз“,—деп Амангелди деген бір жигит шығады. Сөйтип заманында қарақалпақ халқының ерки ұшын, намысы ұшын, теңдiгi ұшын Қоқан патшасының дарына астырылып өлтирилген Асан жетім Құдайберген ұлының қанын Қоқан ханынан Амангелди батыр алады. Минә, Бердақ ұсы жөнінде поэма жазады:

Астырды дарға Асанды,
Ел деп Асан берді жанды,
Оны құртқан залым ханды,
Гелле қылды Амангельди.

Амангелдидей болмаға,
Барып ханнан қан алмаға,
Гелле кесіп, жан алмаға,
Қай бириңнің шамаң келді?—

дейді. Жигитлердің намысына тийетұғын өткір сөзлер менен Амангелдидей болуға шақырады.

XIX әсирдің дәуамында қарақалпақ халқы өз азатлығы ұшын Хийұа хандарына өз ишiндегi аталық бийлерге, езиушилерге қарсы талай көтеріліс жасады. Бірақ, бул көтерілісдер Хийұа ханлығы төрелінен, қарақалпақтардың сатылған бийлерінің жәр-

¹ Қараңыз: П. П. Иванов „Восстания ктай-кипчаков“.

деми арқалы қан төгіулер менен бастырылып келінді. Усындай көтерілистің біреуі 1827—1828 жылдарда болды. Бул көтерілисті Айдос бий баслады. Бул көтеріліс жөнінде тарихый документтерде де көп мағлыұматтар бар¹. Мине, Бердақ усы көтерілісдердің біреуінің басшысы жөнінде бизге „Айдос бий“ деген поэма қалдырды.

Бердақ өзінің бул поэмасында қарақалпақ халқының тарихындағы азатлық үшін болған үлкен көтерілісдердің біреуін сүүреглеп жазыу менен қатар: „алма жеген алпыс бийдің“ хәм Айдос бийдің халық көтерілісін баслаудың орнына қара басының ғамы үшін Хийа ханлығына сатылып кеткенін жазады; Бегис, Мыржық, Ырза, Төре қусаған халық батырларының халық иси үшін қақарманларша қаза тапқандығын жазады.

XIX әсирдегі қарақалпақ халқының көтерілістерінің ең күшлісі 1855—1856 жылдардағы халық батыры Ерназар алакөз баслаған көтеріліс болды. Көтерілістің неден басланғаны туұралы толық мағлыұмат жоқ. Бірақ, көтерілістің шығуына Хийа ханының хәмелларларының халыққа көрсеткен зулымы, түрлі салғырт алымдардың ауырлығы себепші болғаны анық. Бул көтеріліс дәуіріндегі уақыялардың барысы мынадай болды: 1855 жылы Мадамин хан Иранды шабамаң деп барғанында өзі өледі. Оннан кейін Абдулла хан тахқа минеди. Оны тез арада түркменлер өлтиреді. Оннан соң Қутлымурат хан болады. Оны да түркменлер ханның ағайини арқалы өлтиреді. Сол дәуірде Хийа хандығы хәлсирей баслайды. Мине усы жағдай қарақалпақ халқының азат болуы үшін қолайлы екенін биледи де, Ерназар алакөз көтеріліс

¹ қараңыз: „Материалы по истории каракалпаков“.

басайды. Зарлық төрени хан көтереди. Өзи қусбеги-нің хәмелін алады. Зарлықты хан көтеріуінің себебін хәр жерде пытырап жүрген қарақалпақ урыуларының ұлыұма бир хұкимет қол астына бириктириу үшін артта қалған массаның көз алдында көтерілисті үлкен абрайлы қылып көрсетиу үшін исленген болса керек деген профессор П. П. Ивановтың пикирине қосылуға болады¹.

Ерназар алакөз пүткіл қарақалпақ халқын Хийа ханына қарсы бириктірмекши болады. Сол мақсет пенен ол барлық қарақалпақ бийлерін Хожелиге жыйынды маслақатлеседи, көтеріліс шығаруға қарар етеди.

Көтерілістің дәслепки гезинде қарақалпақтың барлық бий, аталықлары, хәтте Қара-Құмдағы Қутым ийшанды да, Ерназар алакөзден қорыққанынан хәм халықтың ағымынан шыға алмай, сол көтеріліске қосылады. Бірақ, соңынан 1856 жылы февральда Хийада Сейт-Мүкәммед хан тахқа минип, Хийа хандығы бираз беліткеннен кейін Кенегес Ерназар қусаған сатылған бийлер сатқындық қылып, Хийа ханының тәрәпине етеди. Ерназар алакөз Гөне—Үргенч жаққа атланысқа кеткенінде бул сатқынлар қәдени бузып, көтеріліске қарсы шығады. Өзлері Хийа ханына жаранбақшы етіп, Зарлықты Хийа ханына тутып береді.

Хийа ханы Мәмбетнияз жасауылбасы дегенди бас етіп, оған сатылған бийлерди қосып, Ерназар алакөзді көтерілісін басыуға әскер жибереди. Кенегес Ерназар сыяқлы халық душпанлары; Ерназар алакөз Хийа ханына бағынсын, көтерілісті тоқтатсын деп, Қутым ийшанды елши қылып жибереди. Ерназар алакөз оған бағынбайман, деп жууап береді. Оннан соң Ерназар алакөз Қазақ дәрьяның теңізге қуятуғын же-

¹ Материалы по истории каракалпаков, стр 86.

ринде Излим жол деген орынға беккем қорған салдырады, қаланың айнала дөгерегине шұңқыр етип ор қаздырады. Сөйтіп өзіне тән адамларды жыйнап алып, сол қорғанға бекинеді.

Мәмбетнияз жасауыл басы алып келген Хийұа ханының әскерлері хәм қарақалпақ бийлері менен бирге Ерназар алакөздің қорғанын қамайды. Ерназар алакөз көп уақыт қарсылық көрсетеді. „Ханға бағынсын, жарастырайық“ деген бийлердің, ийшанлардың бирнеше рет усынысларына қарамастан, ол душпанға берілмейді, жаўдың қолына түсіуден өліуді артық көреді. Ерназар алакөздің қорғанының ишіндегі гейпара сатылғыш бийлер менен сырттан жасауыл басы астыртын келіседі хәм бурын Ерназар тәрәпинде жүрген сатқынлар қайымын тауып, Ерназар алакөзді ғапылда артынан келип атып өлтиреді. Сөйтіп халықты азатлық гүреске баслаған батыр—халық душпанларының сатқынлығы арқасында өз мақсегине жете алмай өлип кетеді.

Мине усы көтеріліс туұралы Бердақ „Ерназар бий“ деген арнаулы поэма жазды. Ол поэмасында Ерназар алакөздің ислеген ерлик ислерин, оның қайтпас қайсар, мәрт батыр екенлигин сүүретлейді. Ерназар алакөзді хан гүнакар қылып, қолға түсирип, ақ үйли қылып айдамақшы болғанда, Ерназар хеш сескенбейді. Ол халыққа: „Егерде мен қолға түсе қойсам мени тилеп хешким бармасын“—дейді.

Хан гүнакар қылғанында,
Бийлигин алғанында,
Хәм ақ үйли қылғанында,
Мунаймады Ерназар бий.

„Мени хешким тилемесин,
Жалынын, сорап жүрмесин,
Мен өлгенде жыламасын“—
Деди арыслан Ерназар бий.

Ерназар алакөз шын батыр, қахарман еди. Ол қарақалпақтың жерине хәм қоныс жайлауына мұдамы ибауыл жасап, тынышлық бермеген ханларға, бийлерге, байларға қарсы бирнеше рет атланыс жасады.

Ерназар алакөздің образы—Хийұа ханын хәм оның үстемшилигин жек көрген, азатлық ушын гүрескен, ақсыйқат халық қахарманының образы.

Бердақ Ерназар алакөздің халық душпанларының қолынан өлгенлигине қатты қыйланып, былай деп жазды:

„Гөр оғлы бектей ер еди.
Қатарда қоса нар еди,
Толы журтқа дәркар еди.
Шейт болды Ерназар бий“.

Бердақтың бизин ушын оғада әхмийетли поэмасының биреуі „Ақмақ патша“, Бердақ бул поэманы дүньяға көз қарасы анық белгиленген, жасы еллиден асқанда, яғный 1877—жыллары жазған. Бердақ поэмаһып кирис сөзинде өткен күнлер де ханлардың залым болғанын, жарлы халықтың өмиринин хорлық, зорлықты, айдауда өткенин айтады. Оннан кейин шайыр көп адамдарды өзи де басынан өткергенлигин айтып, дуўтирип қолына алып, азап шегип жүрген жарлы халықтың муңына қосылып сөз баслайды. Ғаррылардан, кем ирлерден көп қайғылы әңгимелерди еситип едим, бир қыссаны қайта-қайта оқып едим, мәнисин тексерип, көп жыллар ойлап журип қартайғанда усы қыссаны жайыуға киристим дейди. Бул қыссаны: „жаздым бир жыл—он еки ай“, „жалғыз қойымды сойып жедим. Анығым қатқан қақпаш болды“—дейди Бердақ:

„Қәдиримди халық билер,
Халық билмесе балық билер,
Өлмеген сөзимди көрер,
Хәм қәдирлер қолына услап.

Қәте болса сөкпен, дослар,
Құрбы хәмде тең құрдаслар,
Бердимурат сөзин баслар,
Мәнісин көрің ойлап!¹

деп поэманың тийкарғы мазмұнына көшеди. Поэманың қысқаша мазмұны мыналардан ибарат:

Ийе болып алтын тахқа,
Зәхәрін жайып сонша халыққа,
Салып биразды құллыққа,
Неше ханлар өткен екен*.

деп баслайды. Бир залым хан сексен жасқа шығып өледі. Оның орнына баласы хан болады. Баласы залымлықты әкесінен де өткереди. Тахқа миниўден елден қырық жас сулыў қызды жыйнатып, солар менен айшыў-әйшет қурып жата береді. Бул қызларға қана атланбай тағы да қыз жыйнаўға бұйырады. Бир көлдің жағасында балықшылық пенен күн көріп отырған ғарры болады. Ғаррының Гүлим деген жалғыз қызы болады. Балықшы ғарры қартайып көзден қалады. Оның қызы Гүлим бағып отыра береді. Гүлим жүдә сулыў болады. Патшаның жаллатлары бул қыздың хабарын еситип келеді. Қыз ханға тиймеймен деп жаллатлар менен қарсыласады. Бир—екеўин балта менен урып өлтиреди. Ақырында жаллатлар қызды байлап, ханға алып келеді. Қызды хан зинданға таслайды, Зинданда тағы бир қыз жатқан болады. Ол да жарлының қызы екен. Қыз ханның айтқанын қылмаған соң оның әкешесін дарға астырыпты.

Гүлимди хан зинданнан алдырып, зорлық пенен әуерелеп, билгенин ислейди. Гүлим өшимди сен за-

лымнан бир аларман деп ойлайды да, илажсыздан ханға қатын болыўға көнген болады.

Бул ўақытларда халық ханның әдилсизлик, аўыр аябына қарсы көтерилис жасайды. Хан оны күш пенен хан төғиў арқалы басады.

Ханның жасы бирталайға барады. Хеш қандай перзенті болмайды. Патша 41 қатынымның биреуі туўса той беремен, туўған қатынымды ҳиллә менен пиллеге ортаман деп серт етеди. Гүлим жүкли болады. Гүлиминің айы, күни толып бир сулыў қыз туўады. Ханның қатынлары ойласып-ойласып ханға хабар беріў үшін Зәриў деген бир құлды сүйинши соратып жибереди. Зәриў ханға барса пайтахт қала-хиян кесті болып атыр екен. Себеби бир жигитти хан гүнасыз өлтирмекши болыпты, оның ғарры әкеси хәм шешеси баласын тилеп ханға келсе, патшаның хәмири менен жалладлар оларды урып өлтиреди. Буларды көріп тұрған баласы, енди мениң өлмеген нем қалды, деп аяқ қолындағы шынжырды ашыў менен жулып таслап, қасындағы бир жаллатың қылышын тартып алып, ханның ең жақын ўәзириниң басын кеседи. Дарға астырыў үшін алып келтирилип тұрған өзіндей биришеш гүнасыз айыпкерлерди босатып, изине ертип ұрыс ашады. Хан қашып кетсди. Жигитлер ханның әскерлери менен урысып, қолға түспей, қаладан шығып кетеди. Зәриў ханның ашыўлы отырғанынан бата алып қайтып кетеди. Қатынлар барып айт деп тағы жибереди. Зәриў ханға барып: „Тақсыр, қызлы болдыңыз, сүйинши бериңиз“ десе, хан оның еки қолын арқасына байлап сабатады, мурнын тилдирип бир қулағын кестиреди. „Қыз туўған қатынымды мында алып өлиң, қызын өлтирив“—деп жаллатларға бұйырады. Ханның қатынлары туратуғын сарайды хешким билмейтін екен. Жаллатлар сарайды излеп адасып кетеди.

¹ Бердақ. Толық жыйнақ Төрткүл 1941, 263 бет.

Қанға боялып Зәриұ қатынларға жетип келеди. Болған хәдийсени айтады Қатынлар Гүлим менен қызды аман алып қалыұ ушын хийле қылады, қызды жасырады. Жаллатларға:

„Биреұимизди жүкли еттик,
Ойнап соған толғат дедик,
Не қылсаңыз өзіннз билиң,
Азын аұлақ ойнап күлдик.

Инанбасаң қарап көрин,
Тапсаң бизге азап берин.
Қыз туғанды алып жүрин,
Деп қатынлар айтқан екен“—

дейди. Ханымыздың перзенти болармекен деп ырым етип едик, деп алдайды. Қатынлар ойласып, жер астынан сарай салдырады. Қыздың атын Гүлзар қояды. Гүлзарды жер астынан салдырған сарайда Зәриұ баға береді. Ханның тағы бир қатыны қыз туұады. Оның атын Анар қояды. Анарды да Зәриұ баға береді.

Қызлар ержетеди. Гүлзар онбес жасқа, Анар он үш жасқа шығады. Олар Зәриұден бизлерди неге далаға шығармайсаң, жер жүзин, айды, күнди, жұлдызларды бизлер неге көрмеймиз деп сораиды. Зәриұ барлық хәдийселерди қызларға айтып береді. Гүлзар: атама бараман, көринемен, сәлем беремен, деп келеди. Бирақ та хайуан атасы Гүлзарды көринп, өз қызына ашық болады. Қатынлыққа алмақшы болады.

„Атама хаял болғаннан,
Өлгеним жақсы азаптан“—

дейди Гүлзар. Патша ашыұланып, қыздың аяқ қолын байлатып ийтке таслатады. Ийтлерге тил питеди. Ийтлер ханға:

„Нәлет-нәлет, ақмақ патша,
Өз қызын алар бөләрма,
Гүнасыз жанды қыйнап бунша,
Мениң алдыма тасларма“—

дейди, ийт Гүлзарды жемейди. Қызды қәпеске салады. Онда да көнбейди. Қызды урып-урып шала жансар қылып тоғайға апарып таслайды. Зәриұ де бул ұақытларда ханнан қашып кетип тоғайда жүрген баяғы батыр жигитке қосылады. Бир аңшы ғарры Гүлзарды тауып алып Зәриұ менен тоғайда жүрген батырларға апарып тапсырады. Гүлзар батырлар менен мәслахат етип, қалаға атланады. Ханның сарайына барып ақмақ патшаны қарқыратып шалады. Хәммени ақмақ патшаның азабынан азат етеди.

„Бұлар тенликти алғаннан,
Аналар шықты қамаұдан,
Шәхәр де болды абадан,
Қызыл гүл көгерген екен.

деп поэма питеди. Әлбетте, бул поэмада толып жатқан басқа да эпизодлар, хәдийселер, халықтың турмысын, өлет-үрпін көрсететугын моментлер оғада көп.

Бердақтың бул поэмасын өзиниң терең мазмуны, идеясы жағынан жер жүзилик әдебиаттың ең қасыл-арының қатарына қойыұға болады. Өзиниң тили, көркемдиги, мазмуны, идеясының реал оптимистлиги бойынша революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында бұған тең келетугын шығарма жоқ. Ол ұақытларда Хийуа ханлығының зулымлығы хәдден асып, патша колонизаторларының жаңа алған жыллары еди. Бул жылларда усындай терең мәнили, өткир шығарма жаныу көп билимди, батырлықты керек қылатугын еди. Биз Бердақтың „Ақмақ патша“ поэмасынан — Бердақтың сондай терең ойлы, билимли, батыр болғанын көрип

отырмыз. Бердақтың заманындағы, яғни XIX ғасырдағы күн шығыс жазушыларының хешқайсысы да бұнындай шығармаға бел байлап, тәуекел етіп көрген емес. Бұған қусаған шығарма қалдырған емес. Бердақтың ұллылығы мине усында.

Бердақ бұл поэмасын Хорезм халықтарының турмысынан алып жазған. Залым патша образы да Хийуа ханларынан алынған. Себеби елден жас қызларды жыйнауды Хийуаның ең соңғы ханларына шекем қолданған. Оннан бұрынғылар—қызларды шауып тартып алған. Бағындырған елатларға қыз салып алатуғын болған.

Бердақтың „Алты қыз“ деген қосығындағы:

Мениң өзім патша болсам,
Пухараға жар урдырсам,
Қасыма қырық қыз алдырсам,
Хийуа хандай болмаспа едім!—

деген сөзлер ди „Ақмақ патша“ поэмасындағы кирису сөзіндегі:

„Көп жыллар ойлап жүрген соң,
Жақсы жаманды көрген соң,
Жасым елліге келген соң,
Бұл ертекке кеуіл бөлдім“.—

дегенлері усы пикирди дәлиллейди. Демек, Бердақ бұл поэманы 50 жасына келгенде, яғни дүнианың жақсы, жаманын айырып билген жылларында ертектен алып жаздым дейди. Бірақ, қандай ертектеу алып жазғаны белгисіз.

Бердақтың „Ақмақ патша“ поэмасының идеясы залым патшалардың асқан жауызлығына қарсы, езилген мийнеткеш халықтың теңлік, азатлық ушын күреси, әдиллік, теңлік, гуманистлик, оптимистлик пикирлер

менен толы. Бердақ бұл поэмасында Ақмақ патша образы арқалы эксплуататорлардың дара басының мәні ушын қандай да болса жеркенишли жауызлықтарға дейін баратуғынын тағы бір мәртебе көрсетеди. Бірақ поэмада адамларды, адамлардың дослығын оғада жоқары бағалайды. Бердақтың бұл пикирлері, әсіресе, патшаның қырық қатынының Гүлзарды өлімнен аман алып қалып, жер астындағы сарайда сақлаған жерінде, Гүлзардың тоғайда жүрген батырлар менен гезлескен жерлерінде ашық көринеди. Поэмада гуманистлик, оптимистлик пикирлер оғада күшли. Бул, әсіресе, Гүлзар менен Анардың жер астындағы сарайда жасаған уақытларында Зәриүден: „Ай деген не? Күн деген не? Жер, су, аспан, жұлдыз деген не? Неге биз соларды көрмейміз?“ деген сөзлерінде „залым патша жоқ болған соң, абадан турмыс басланған екен“ деген жерлерінде айқын сезиледи. Оның үстине усындай ушын поэмада дин, пайғамбар жөнінде бир де сөз жоқ, бир ғана жерінде залым патша перзент бер деп қулайға жалынады. Ал, азап шегіушілер, жәбір көріп, теңлік ала алмай жүргенлер, зарлылардың, мунлылардың қудай менен хеш иси жоқ. Олар тек өш алыуды биледи. Поэманың қахарманларында түңилиу, жабығу, уғайымға түсіу деген нәрсе жоқ. Бердақты қорытқан сол замандағы идеология диншиллердің, исламның зәхәрін жайып турған жағдайларында бундай пикирлерди прогресслик, революцияшыл идеядағы адамлар ғана айта алды.

Бердақтың бұл „Ақмақ патша“ поэмасы оның көп жылдық творчестволық исинин жууғағы деуге болады. Себеби бұл поэмада шайыр өзинин дүньяға көз қарасын, турмыстан үйренген билимлерин жууғамақластырып, Бул поэманы жазарда Бердақ басқа да тарийхий материалларды қарап шыққан.

Бердақтың поэмаларындағы әхмийетли бир нәрсе халықтың бахыты үшін, азатлығы үшін гүрескен батырларды жазғанлығы. Ол халықтың азатлығы үшін гүрескенин, халықтың батыр ұлларының образларын көтеринкилик пенен сүүретлейди. Хийұа ханына қарсы көтерилген қарақалпақ халқының азатлық гүресине басшылық еткен, халықтың душпанларына, сатылған бийлерге қарсы гүрескен Ерназар қолдаұлы, Амангелди, Гүлзар қусаған қақарманлардың исин, ерліклерин тәрийплейди. Бердақтың „Ақмақ патша“ поэмасы терең мазмунлы, көлемли, көркем шығарма. Ол қарақалпақ әдебиятында айрықша үлкен орын алады.

VII. Бердақтың көркем тили

Көркем әдебияттың ең баслы белгисиниң биреуи оның тили. Көркем тилсиз, көркем әдебият болмайды. Тилди жақсы билмей турып, көлемли, көркем шығарма дәретиу мүмкин емес. Сонлықтан жазыушы тилди үйренеди, оның сөз байлығын пайдаланады, оның үшін жазыушы халықтың сөйлеу тилин, көркем шығармалардың тилин үйренеди.

Бердақ жасаған дәуірде изертлеп, оқып көркем тилин үйренгендей қандай материаллар бар еди? Әлбетте, ол ұақытларда Европаның, рус халқының мәдениаты, әдебияты менен Бердақ тиккелей таныса алмады. Себеби, Бердақ рус тилин билмейтуғын еди, рус әдебиятының нұсқалары қарақалпақ тилине аударылған жоқ еди, рус мәдениаты менен таныс адамлар оғада аз еди. Бердақ билетуғын тиллерге аударылған рус әдебиятының айрым шығармалары еле қарақалпақлар арасында кең таралған жоқ еди. Әлбетте, буннан Бердақтың творчествосына улыұма рус халқының мәдениаты пүткіллей тәсия етпеди, деген жуұмақ шығарыуға бол-

майды, рус мәдениаты XIX әуірде жасаған қарақалпақ шайырларына улыұма сиясий, тарийхий жәмийетлик жағдайлар арқалы өзиниң тәсийрин тийгизди. Бул өз алдына бөлек изертлеуди керек қылады.

Бердақ жасаған дәуірде қарақалпақ халқының арасына күн шығыс халықтарының түрли дәстанлары, оның шайырларының шығармалары бир қанша таралды. Қарақалпақ шайырларының оқытуғын кітаптары усы шайырлардың шығармалары болды. Булардың шығармалары хәм оның көркем тили, қарақалпақ шайырларына, соның ишинде Бердаққа да тәсир етти, Бирақ та, булар Бердақтың шығармаларының тилиниң негизги белгиси бола алған жоқ. Бердақ мийнеткеш жарлы халықтың жырын жырлады. Шығыс халықтарының шығармаларының тили Бердақтың оқыушылары мийнеткешлер үшін жетерлик дәрежеде түсиникли емес еди. Сонлықтан Бердақ тил байлығын қарақалпақ халқының сөйлеу тилинен, ұзақ заманлардан баслап киятырған оғада бай ауыз әдебиятының тилинен жийнады. Оанның көркем шығармаларын усылардың тийкарында жазды. Бердақтың шығармаларының көркем тили көпшилик мийнеткеш халыққа жақын, оғада түсиникли. Бул Бердақтың көркем тилиниң тийкаргы қәсийети. Бердақтың шығармаларының тилин, оның заманласы Әжинияздың шығармаларының тили менен салыстырып қарағанда, халықтың сөйлеу тилине оғада жақын екенін көремиз. Бердақтың шығармаларында араб, парсы тиллериниң тәсири аз гезлеседи. Бул жағдай Бердақтың шығыс халықтарының тиллерин, араб, парсы тиллерин билмегенлигинен емес, шығармасын мийнеткеш халық көпшилигине арнап жазғанлығынан, соларға түсиникли болсын деп халықтың сөйлеу тили менен жазыллығынан. Бердақ халықтың сөйлеу тили менен жақын терең мазмунлы, көлемли, көркем шығармалар

дөрөтө алды. Бердақтың шығармаларында жай сөйлөр тилинің сөзлеринен қыйыннан қыйыстырған теңеулер, аұыстырыулар, сыпатлаулар, метафоралар, арттырыулар, қайталаулар оғада көп гезлеседи. Мәселен, ол келинди:

„Шашың қара, бетің аппақ,
Құндыз кирпич, жулқа додақ,
Писте мұрын, аұзың оймақ,
Келбет жағың келген, келин.

Жарқырайды бетің айдай,
Туған анаң сени қандай,
Сөзің шийрин, тилиң палдай,
Перийзаттан артық, келин“¹

деп сүүретлейди. Болмаса: „Сылбыр болма сеңсең тондай“. „Құлағың сыпырадай“, „аұзың урадай, сақалың сорадай“, муртың дырдай“, „шортанға мегзер, шайтанға мегзер, жыланға мегзер“³, „буға мойын“, „бултлы күнди жарық қылған, қара түнди жарқыратқан мисли гәўхар қыпша бел, пери киби“⁴ дегенге қусаған суўретлеулер көпшилик массаға жақын хәм түсиникли.

Көркем әдебияттың идеялық мазмұнын түсиндириу де, оның оқыўшыға тәсир етиўинде тема, сюжет, образ, композиция, көркемлеу системасы, форма оғада әҳмийетли нәрсе. Булар бири менен бири байланысып, шығарманың идеялық мазмұнының құралы болады. Бунындай бир ыңғай мазмұнда көрсететуғын көркемлеу системаның бирлиги әдебияттың стили деп агалады. Әдебияттың стили жәмийәтлик жағдайға қарап өзгерип отыратуғын нәрсе. Хәрбир тарийхый жәмийет-

лик жағдай әдебиятқа жаңа мазмұн, жаңа стиль киргизуи мүмкин. Бир түрли жәмийетлик жағдайда, бир тилекте, бир мақсетге болған жазыўшылардың стили де бир болыуы мүмкин. Бирақ, бул стиль бирлиги хәрбир жазыўшы шайырдың өзине тән өзгешеликлерин бийкарға шығармайды. Мине усындай өзине тән көркемлеу техникасындағы өзгешеликлерин де жазыўшының стили дейди. Өз заманындағы жазыўшылар менен салыстырғанда, әсиресе Әжинияз бенен салыстырғанда Бердақтың шығармаларының өзине тән толып атырған өзгешеликleri бар. Бул өзгешеликлер нелерден ибарат? Ең алды менен, Бердақтың тематикасы: мийнеткеш халықтың аұыр турмысы, аянышлы, муңлы, арману—әрманы, азатлық ушын гүресleri. Екиншиден, Бердақтың шығармаларының қаҳарманлары—мийнеткеш халық, сол мийнеткеш халықтан шығып азатлықты арман еткен адамлар. Үшиншиден, Бердақтың шығармаларының мазмұны әдиллик, ҳақлық, оптимистлик, гуманистлик, халықлық демократиялық идеялар менен толы. Төртиншиден, Бердақтың шығармаларының көпшинлиги бай аұыз әдебиятына тийкарланған. Мине, бул жағдайлардың барлығы қосылып, Бердақтың әдебий стилинің өзгешеликlerini туўдырды.

Бердаққа дейин қарақалпақ поэзиясында қосықтың толғау терме түри, онбир буўынлы төрт қатарлы, сегиз буўынлы төрт қатарлы түри болды. Мине, Бердақ усы тийкарғы үш түрдин үшеўинен де пайдаланды. Әсиресе Бердақ сегиз буўынлы төрт қатарлы қосық түрин көп қолланды, оны тағы да раўажландырды хәм жетилдирди. Бул түрлер көпшилик массаның оқыўына, айтыўына жеңил, түсиникли еди. Соның менен қатар Бердақ бул түрлердин рифма, ритмларына көп өзгертислер киргизди. Бердақтың өз көзи менен көрмей, биреулерден еситиуи бойынша жазған қосықларының

¹ Бердақ Толық жыйнақ Төрткүл 1941, 104-бет.

² Сол китап 130-бет.

³ Сонда 140-бет.

⁴ Сонда 216-бет.

„өртінші қатарының соңғы сөзі, яғни баянлаушы, текен“ деген көмекші фейил қосылуы менен жасалады. Мәселен, „барған екен“, „көрген екен“ болған қураған. Бердақтың көлемлі поэмаларының көпшілігі усы түр менен жазылған. Бердақтан кейінгі шайырлардың көпшілігі усы түрді көп қолланды. Оннан кейін Бердақтың қосықтарының көпшілігінде төртінші қатардың соңғы сөзі бәрхә қайталап отырады. Бердақ сиясый темаға жазылған майда лирикалық поэзияның шебері. Соның менен қатар ол ири көлемлі поэмалардың шебері. Әсиресе, оның „Ақмақ патша“ поэмасы оғада шебер құрастырылған композиция. Ол поэма логикалық жақтан бири менен бири тығыз байланысқан хәр түрлі бөлімлерден құралған. Бул бөлімлердегі хәдийселер биринен бири шығып, бири менен бири байланысып жүреді.

ЖУЌМАҚ

Бердақ қарақалпақ халқының уллы шайыры. Оның шығармаларының тематикасы оғада бай. Оның поэзиясында қарақалпақ халқының пүткіл бир әсир ишиндегі сиясый-экономикалық хәм жәмийетлик турмысының ашық картинасы жатыр. Ол талантлы бир шайыр болып қалмастан, соның менен қатар өзи жасаған дәуірдің реалист сыншысы болды. Бердақтың шығармаларының тийкаргы мотиви қарақалпақ халқының жәмийетлик өмирин, аянышлы аўыр турмысын жырлаўға бағышланған. Ол халықтың қуўанышына да, қайғысына да ортақ болған, соны жырлаған „сахраның бүлбили“ болды. Бердақ қарақалпақ халқының басындағы қайғылы-қара думанның, түнерген сиясый теңсизликтин, зулымлықтын, хәр тәреплеме езиўшиликтиң, әдилсизликтин хәдден асқан дәуиринде жасады. Ол өзиниң

сондай қара булт түнерген аўыр заманда жасағанына надыды. Халықты бунындай аўыр турмысқа гириптар қылған хан, аталық, молла, ийшан, байларға, улыўма езиўшилерге лагнет айтты, олардың жаўызлық ислериниң бет перделерин ашып таслады. Халықты жақсы турмыс ушын гүреске шақырды. Халыққа хызмет еткен, халық исине, хақлық әдиллик ислерге басшылық еткен халықтың әдиўли улларын ардақлады. Жасларды әдепли, икрамлы, билимли, кишипейил болыўға, халық ушын хызмет етиўге шақырды.

Халық иси ушын турақлы, сабырлы, мәрт, батыр болыўға, хадал мийнетти сүйиўге шақырды. Ол әдиўли ана, қадирли келин, жас қызлар еркин болса екен деп хаял-қызлар азатлығын жақлады. Бердақтың тили бай, халыққа түсиникли, сулыў майда лирикалық қосықларынан баслап, ири, көлемли көркем шығармаларына дейин мазмуны халықтың қиялында идеал болған еркин азат, бахытлы турмыс үмитлери менен толы. Сонлықтан да халық оны оғада жақсы көрди. Бул жөнинде шайыр:

„Бердимурат айтар көре алмай жақты,
Өлип кетер болды ашылмай бахты,
Бердимурат халықты, халық — Бердақты,
Жалғзындай керер жаннан жақсырақ“ —

деп жазған еди. Бердақ қаншама аўыр турмыста жасаса да, теңлик таппаса да, хеш ўақта қайғыға, уўайымға берилмеди, келешектен үмит үзбеди. Шайыр:

„Ашылған гүл ғұмшаланған,
Ишинде бүлбил сайраған.
Күнлердин нуры жайнаған,
Жақты дүнья маған керек“ —

деп өліп кетті. Әлбетте, ол ұақытта Бердақтың бұл тилеги, әрманы орындалған жоқ. Текте, Уллы Октябрь социалисттик революциясынан кейін, коммунисттик партияның басшылығы астында, совет хукиметі тусында ғана қарақалпақ халқы әсирлер бойы күткен әрманына жетті, сиясий тенсизликтен, миллий езиўшиликтен бәрқулла азат болды, күннің нуры жайнаған, бахытлы, азат, еркин турмысқа жетисги. Коммунисттик партияның күнбе-күн етип атырған аталық ғам-хорлығының арқасында, қайта туўылған қарақалпақ халқының социалисттик экономикасы миллий мәдения-ты тарийхта болмаған тамаша табысларға жетисти. Енди Бердақтың шығармалары бахытлы совет халқының алтын ғәзийнесине қосылды, халықтың сүйип-оқыту-ғын китабына айланды.

ӨТЕШ АЛШЫНБАЙ УЛЫ

Июль айының ыссы күнлериниң биреўи еди. Машина Көк өзекти жағалап, сексеўилдин арасындағы қум басқан жол менен Ақ Бөгетке келди де, солға бурылып, кең даланың ортасынан „Қабақлы“ ға қарап зымырады. Машинадағы жолаўшылар Қарақалпақстан Илим изертлеў институтының хызметкерлери, жазыўшылар, барлығы сегиз адам. Бизлер XVIII-әсирдин ақырларында, Хорезмге көшип келгеннен кейинги қарақалпақлардың биринши қонысы болған жерлерди ара-лап, атақды Өтеш шайырдың қәбирин көрип қайтпақ-ел жоқ. Бирақта, жолдың бойындағы ғөне қыслаўлар-дың орны, ғөне тамлар, бир жағы қулаған мынаў үлкен мешит, жийи гезлесетуғын қойымшылықлар, атыз, шел, салма, жаплардың қалдықлары бир ұақытларда бұл жерлерде аўыр мийнетли турмыстың қайнағанын айт-

пай ақ көрсетип тур. Бул жерлердеги ескиликтин қалдықлары бизин ушын оғада қызықлы, керекли. Машина „Қабақлы“ның етегиндеги ылайдан салынған ғөне жайдың алдына келип тоқтады. Жайдың алдындағы шергектин астында үш-төрт ғарры отыр. Биреўи шы-йық, қалғанлары „Қабақлы ата“ ға зияратқа келген ғаррылар екен. „Қабақлы“ жумалақ таўға усаған би-йикликтин басындағы үлкен қойымшылық — әўлийе. Шыйық бизлерди сол қойымшылықтың ортасындағы қәбирдин басына алып келди де, өзи саққа жүгинип, қәдесин иследи.

— Өтеш ағамның қәбири усы, — деди шыйық.

Бизлер шайырдың қәбириниң басында көп турдық. Алшынбай улы Өтеш шайырдың өмир баяны, жа-зыўшылық иси жөнинде бизиң қолымызда жазба ори-гинал мағлыўмат жоқ. Ол жөниндеги мағлыўматлар — Өтешти көрген адамлардан жазып алынған материал-лардан туралы. Усылардың ишинен бизин ушын бақа-лысы ҳәм тексергенде дурысырақ көрингени Есбамбет ғаррының гүррици. Бул ғарры Өтеш шайырдың аға-сының баласы. Ол 1940-жылы сексен үш жаста еди. Қарақалпақстанның Мойнақ районы, бурынғы „Қызыл әскер“ колхозында туратуғын еди. „Мениң он еки жа-сар гезим еди, ағам Өтеш сексен жети жасында қай-тыс болды. Денеси „Қабақлы әўлие“ деген жерге қо-йылды, мен ҳәзир сексен үш жастаман, Өтештин бей-неси еле есимде бар“¹, деп гүррин еткен еди Есбамбет ғарры. Өтештин қәбирин бизлер усы әнгиме бойынша излеп келген едик.

Есбамбеттин берген мағлыўматы бойынша ҳәм басқа да усы тақылеттеги мағлыўматларға қарағанда, Өтеш

¹ Қ. Бердимуратов. „Өтеш шайыр — азатлық жыршысы“. Қараныз: Қызыл Қарақалпақстан“ 1948-жыл. № 32, (4708)

1788-жылы тууылып, 1875 жылы 87 жасында қайтыс болған.

Өтеш өзинің „Көрдим“ деген қосығында өз өмірінің ишінде қарақалпақтың Ораз аталық қусаған залым бийлерін, Хийұа хаанын атланысларын өз көзі менен көргенін айтып келип:

„Бирнеше жыл буннан бұрын,
Ашлар ала алмай орын,
Көріп қапырдың дүбірін,
Хақ дийіп жүргенін көрдим.
Тиллери бар лалаұласқан,
Сонда да ұстаң парқын шешкен,
Урыс десе жаннан кешкен,
Бақадур палуанын көрдим.
Орыс келип халқымды алды,
Халықты қысып салық салды,

Мұсылман кийім киймеди,
Бұл қалай екен демеди,
Хасла динге тиймеди, —
Жол менен жүргенін көрдим.
Үйге барсаң сыпасы жоқ, —
Орыс халқыны көрдим.
Ескек, таяусыз жүрген —
Көлде қайықты көрдим“¹.

деп жазады. Бұған қарағанда Хорезмді орыс алғанда, яғни 1873-жылыда Өтеш еле шайырлықты тоқтатпаған болып көрінеді. Демек, Өтештің шайырлық еткен уақты ХІХ-әсирдің орталарына тура келеді.

Өтештің әкесі Алшынбай қарақалпақтың Мүйтен урыуының абыз тийресінен. Өтеш өзинің Бердаққа қайтарған жууабында:

„Хаслым Мүйтен тийреси, урыуым абыз,
Атым Өтеш, бабам аты Жийенди“²

¹ Қарақалпақ халық творчествосы, 149-бет.

² Сол кітап, 146-бет.

деп жазады. Бұған қарағанда Өтеш Мүйтен урыуынан шыққан Жийеннің ақлығы болады.

Өтеш шайырдың әкесі Алшынбай өз күнін өзі зорға көріп отырған жарлы адам болған. Өтештің туылған хәм жайлаған жері „Көк-Өзек“, „Теңге Шашқан“, „Тербенбес“ тиң әтирапы, Арал теңизінің түслик жағасы. Шайыр жас уақыттарында ауыллық жерлердегі мектептерде оқып, хат таныған. Өзинің зейинли, уқыпшылығының арқасында билим алып, шығыс әдебиятының нұсқалары менен таныс болған. Бұл жағдайлар Өтештің шығармаларынан да көрініп турады. Шайыр бәрхама сулыұ қызларды Злиха, Лайли, Шийрин, Шасенем, Гүландам, Зухра, Хұрлихаларға теңдейді.

„Шасенем-Ғәріпке беріп зейинди
Ядқа оқып отыр едим үйімде“¹

деп жазады.

„Алты сан алаштың көркі,
Көрсен Қызжибек яңлыды“²

деп жазады.

Усы қосығының тағы бир жерінде:

„Ашық-машуқ қыз мунайым,
Гүлзийба қыз шул яңлыды“³

дейді. Бұған қарағанда Өтеш қарақалпақ әдебиятының нұсқалары менен қатар қазақ әдебиятының нұсқалары менен де таныс болған. Оларды оқыған. Олардан үйренген.

¹ Өтеш шайыр. Танлаулы шығармалары. 1948, Нөкіс—Шымбай, 51-бет.

² Усы кітапта, 50-бет.

³ Усы кітапта, 50-бет.

Өтештин хәзирге дейинги жыйланған толық емес шығармаларын изертлеп қарағанымызда, оны екі топқа бөліуге болады. Бірінші тобына шайырдың жаслық ұақтарында жазған қосықтары кіреді. Бұл ұақыттағы қосықтарында шайыр жақсы қыз, жақсы жигиттерді мақтайды, олардың жақсы істерін тәріптейді, гей-пара адамлардың жарамсыз істерін күлкі қылады. Бірақ, шайырдың шығармаларында бұл тақылеттегі қосықтары басым орын алмайды, басым орынды оның жәмийетлик, халықтық пикирді, аұыр турмысты сүүретлейтуғын шығармалары алады. Бунындай шығармаларын шайыр ержетіп, үй—ийеси—хожалықтың басы болғаннан кейін жазған.

Өтеш шайыр өмириниң ақырына дейін дийханшылық етіп, қалал мийнет пенен күн көреді. XIX-әсирдин ишиндегі қарақалпақ халқының басындағы қайғылы аұыр турмысының зардабын Өтеш шайыр халық пенен бирге көрген. Түрлі түстеги езиўшилердің қысыўметине Өтеш шайыр да гириптар болған. Оның өмири де кемтарлық, жоқшылық пенен өткен. Өзиниң жарлы халықтан шығыўы, өз өмириниң де басқа жарлылардай болыўы хәм жарлы халықтың басындағы аұыр аўхаллар шайырдың творчествосына үлкен тәсир етеди. Оны халықтың аұыр турмысын жырлаўшы етип шығарды. Ол өзиниң „Дәркар“ деген қосығында:

„Адамның қудайым ашпаса бахтын,
Заманның қысметі хош қылмас ұақтың,
Халы қыйын болды бийшара халықтың“¹

деп езилген халықтың аұыр азаплы турмысына қайысады. Өтеш шайыр өз заманындағы жәмийетлик теңсизликти, езиўшиликти сезеди, түсинеди,

¹ Өтеш шайыр. Таңлаўлы шығармалары, [Нөкис—Шымбай, 1948-жыл. 9-бет.

оған нарийза болады. Ол өзиниң „Кердим“ деген шығармасында:

„Адамзат емес бирдей,
Баз биреўлер таза гүлдей,
Биразлар бай, бираз гедей,
Дуньяда бәршасын көрдим“¹

деп жазады. Дуньяның хәммеге бирдей емес екенін айтады. Мал ийеси байлардың, моллалардың, улыўма езиўшилердің мийримсизлигин, қарамағы істерін айтып, олардың бет перделерін ашып таслайды. Байлардың есигинде күни-түни жумысын іслеіп, сарылып, азап шегіп жүрген жалшылардың аұыр турмысын, көріп атырған азаптарын сүүретлейді.

Ол өзиниң „Яңлыды“ деген қосығында Ермекбайдың шопанларын:

„Үйіндегі екі шопан,
Жатақ жери гүди топан,
Өмиринше киймеди шапан“—
„Үстінде жақсы кийим жоқ,
Ол бийшараға тыным жоқ“—

деп сүүретлейді. Күни-түни тынбай аұыр мийнет астында Ермекбайдың хызметін іслеіп жүрсе де, дийханлардың рәхәт көре алмағанын айтады. Сонын менен қатар шайыр Ермекбайдың:

„Үйінде сонша малы көп,
Қатардан асқан халы көп,
Жеўге соншелли наны көп,
Сондадағы жоқ яңлыды.
Екі жетимди жылатқан,
Хақысын бермей қыйнаған,
Тек инсан қылып жаратқан,
Ермекбай доңыз яңлыды“²

¹ Сол кітап, 25-бет.

² Өтеш шайыр. Таңлаўлы шығармалары, Нөкис, Шымбай, 1948, 10—11-бет.

Шайыр өзинің „Шерменде“ деген қосығында Изимбет деген байдың есигінде бес жыл жүрген Оразбайдың ауыр турмысын, байдан көрген азаптарын жазады. Шайыр Изимбетке: „Өзің талып илим молла адамсан, өлейін деп отырған күнің жоқ, байлықтан қасла минің жоқ. Бес жыл бийдайыңды орды, бийшаралардың қақысын бермей зары-гириян етип қойыпсаң. Бұның уят емеспе, шерменде“¹ деп байға нәлет айталы.

„Дийханның қақын бермейсең,
Адам шенді көрмейсең,
Рахмет хызметкер демейсең“—
„Ядымнан кетпес ислерін,
Сындырдың ба тислерін,
Басым болған соң күшлерін,
Болдың ба хайуан шерменде“²,

деп Изимбеттің бет пердесін ашып таслайды. Өтеш шайыр өзинің „Нуратдийін“ деген қосығында халықтың көзін бояп, мұдамы өтирик айтып, „анқау елге қарамзада молла“ болып, халықты алдап жүрген Нуратдийін қусаған мақсым-моллардың жийренишли ислерін, қарамы сырын әшкаралайды.

„Ауылымызда даң молла,
Айтатуғыны бәрхә олла,
Жалған айтып, неше жола“.
„Өтирик ғана оқып қуран,
Хәр кимге айтып ийман,
Көзін көрсен көріктей,
Мұрнының иші түнектей,
Азыуы жаба гүректей,
Шөшқадай нағыз шерменде“.
„Адамға жараспас ойы,
Төмардай жыртыйып бойы,
Күн ара алар бир қойды,
Дан молламыз Нуратдийін“,—

¹ Қарақалпақ халық творчествосы, 146-бет.

² Келтирилген мысаллар сол шығармадан,

деп сүўретлейді шайыр. Минің усы үзіндилердің өзі Нуратдийін қусаған өтирик диншил, жәдигөйлердің жеркенишли ислерін, хайярлық сырларын келисимсиз пишинлерін ашып береді. Нуратдийін де Изимбет, Ермекбай қусап иштей-жемей мал жыйнап, жарлылардың қақысын жеп жүрген ашкөз, нәпсиқау, инсапсыз адам. Бұл жөнінде шайыр:

„Собырайған сопақ бойы бар,
Ойлаған бузық ойы бар,
Үш жүз отыз бес қойы бар,
Сонда да аш Нуратдийін“,—

дейді. Шайыр усындай жауыз эксплуататорлардың сырын әшкаралай келип:

„Бузықтың халық, жүзін көрме,
Усындайға семсер серме,
Баяғыдай сәлем берме,
Бузылыпты, Нуратдийін“,—

деп көпшиликти оныңдай бузықтардан қашыуға шақырады. Өтеш шайыр өзинің қосықтарында жарлының қақысын жеген сықмар, нәпсиқау байлардың зулымлығын, халықты алдап, өтирик қуран оқып, түрлі бузықлық, урлық ислеіп жүрген моллалардың сырын хеш нәрседен тартынбастан әшкаралап жазады. Ол өзинің қосығында:

„Шайыр сөзинен таяма,
Бузық өлгенше қояма,
Қолыңнан келсе аяма“¹

деп қарсы турды. Шайыр өзинің шығармаларында ел-жұртты, халықты сыйлайды. Өз халқының абыройын

¹ Өтеш шайыр. Таңлаулы шығармалары. Нөкіс—Шымбай, 1948. 16-бет.

сыйлайды. Халық иси үшін түрескен адамларды марапатлайды, оларды мақтайды, 1856-жылғы халық көтерілісін басқарған Ерназар қолдаулы жөнінде: „Ерназарға бермес едим бәринді“, деп жазады, хәмел үшін, бах үшін, өз басының ғамы үшін Хийўа ханына сатылып, көтерілистің басшыларын өлтирий, Хийўа ханына қол қаўсырып барған Айдос бий жөнінде:

„Не бәле бар халып билип турганда,
Патша емес не еки иниси болганда,
„Өлтирдим, деп Хийўа ханға барганда,
Қандай баға алып қайтты Қолдаулы“.¹

деп дурыс баҳалайды.

Өтеш шайыр өзинің шығармаларында жарлы халықтың ауыр турмысына жаны ашыды, қабырғасы қайысады. „Көп узамас, қыс кетер, жаз келер“². Бул дүнья хәм өтер, кетер, сорлыға да нәўбет жетер“ деп келешектен үмитленеди. Бирақ, ол ўақытларда шайырдың дегени болмайды. Езиўшилер үстемлик сүрип турганда хешқандай еркин шадлы турмыс болмайды. Сонда шайыр:

Гүресип, беллесип душпан жықпасаң,
Қара жерге қазық қылып қақпасаң,
Еркин жайнап азатлыққа шықпасаң,
Қара жер астына түспегин дәркар“.³

деп жазды. Шайыр әдилсизликти, езиўшиликти, халықтың адам шыдап тура алмаслық дәрежеге жеткен ауыр турмысын қанша шынлық пенен жазса да, оннан қутылыўдың жолын дурыс түсинбейди. Ол залым байларға, қарамы моллаға:

¹ Өтеш шайыр. Таңлаулы шығармалары. Нөкис—Шымбай, 1948, 16-бет.

² Қарақалпақ халық творчествосы, 147-бет.

³ Сол кітап, 8-бет.

„Сен өзін ойлап хәзірден,
Шықпасаң иним жәбірден,
Не шығар жетіл минезден“
„Мешкей деген жақсы ат емес,
Бийшараның хақысың бер“.¹—

инсаплы бол, деп нәсийхат береді.

Баб, молла, езиўшилердің азаптарын, халықтың азапты ауыр турмысын жазғанда да, келешектен үмитленгенде де шайыр қудайды бір жағынан қалдырмайды. Бақытты, еркин турмысты, азатлықты хеш ўақытта да езиўшилердің үгитлесу, нәсийхат беріу, қудайға жалбарынуы менен ала алмайтуғынын, азатлықты, теңликти мийнеткеш халық көтерилип, эксплуататорлардың үстемлігін қулатып таслау арқалы ғана алыўға болатынын Өтеш шайыр ол ўақытларда, әлбетте, түсинген жоқ, билген жоқ. Себеби қарақалпақ халқының сиясий, жәмийетлик жағдайы бул дәрежеге жеткен жоқ еди. Усыларға қарамастан мийнеткеш халықтан шыққан, барлық ауырманлықты халық пенен бирге көрген, халықтың басындағы ауыр аўхалды, халықтың келешектен күткен үмитін жырлаған Өтеш қарақалпақ халқының сүйикли шайыры болып қалды. Өтеш XIX-әсирдеги қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллерінің біреуі. Оның шығармалары қарақалпақ әдебиятынан үлкен орын алады.

XIX-ӘСИРДИҢ АҚЫРЫ, XX-ӘСИРДИҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

XIX-әсирдің екінши ярымларынан баслап қарақалпақ халқының сиясий-экономикалық, мәдений турмысында бирғалай өзгерислер басланды. Бурынғы эконо-

¹ Сол кітап, 12 бет.

микалық жағдайдың үстине қалалы турмыс, сауда-сатық, ақшалы-товар қатнасы бірқанша рауажлана бастады. Қоңырат, Шымбай, Хожели қусаған елатлы пункттер қалаға айланды.

Пүткіл Хорезм ойпатының сиясий, мәдени орайы болған Төрткүл қаласы салынды. Қалада тұратұғын адамлардың саны көбейді. Ири жер ийелеринин бир-қатары шаруашылық, дийханшылық пенен, бир қатары саудагершилик ете бастады. Қалаларда базар, шерши, баққал, қассап, алыпсатар, дәлдал-кәсиплери көбейді. Қол өнер кәсиби рауажлана бастады. Арнаулы кәрханаларға ийе болған гәрреклер гулаллар, ағаш усталары, темиршилер, зергерлер көбейді. Булар көбинесе ауылхожалығына керекли қуралларды, тутыныу үшін керекли затларды ислеи шығара бастады. Ауылхожалығының өниминен сауда ететугын адамлар пайда болды. Ауылма-ауыл қыдырып сауда ететугын хәтгершилер шықты. Майына көлик, өнимине туқым, жарыға жер, өсимине пул беретугын сутхорлар шыға бастады. Қоңырат қаласы ишки Хорезмнин Шалқар, Қарақамыс, Көкжар, Саратов, Оренбург базарлары, қазақ даласы менен еки арадағы сауданың дәрбентине айланды. Қазалы, Ташкент, Оренбург, Мәскеу, Макария (Нижний Новгород—Горький) менен Хорезмнин сауда байланысы Шымбай, Мойнақ, арқалы болды. Бул қалаларда үлкен сарайлар салынды. Қарақалпақлардан Ташкент, Оренбург, Саратов, Нижний Новгород ярмаркаларына, қазақлар арасына, Хийуа ханлығынын ишки базарларына қатнап саудагершилик ететугын адамлардың саны көбейе бастады. Бул жөнинде рус жазыушысы Г. Успенский өзинин „Бог грехам терпит“ деген очеркинде Нижегород ярмаркасындағы купецлерди жазып келип: „Люди жрут, пьют, врут, бог знает, что, как сумашедшие... в простоте сердечной, пожалуй, поду-

маешь, что и в самом деле люди эти только безобразничают, а посмотрели бы, как они обделывают дело, и тоже время. Посмотрели бы как они в тоже время „под гитару“ обрабатывают, каких-нибудь карманников на ситочек“¹— дейди. Бул тарийхый дурыс болған нәрсе.

Бул уақытларда балықшылық натуральный характер менен қатар базарларға апарып сататұғын товар ретинде де әхмийетке ийе бола бастайды². Буныңдай экономикалық жағдайлар XIX әсирдин ақыры XX әсирдин бастарында, яғный рус қоластына қарағаннан кейин көбирек рауажлана бастады.

1905-жыллардан бастап Төрткүльде, Хорезмде, Чимбайда, Қоңыратта майда түрде болса да, пахта тазалау, май, сабын заводлары, Мойнақта, Қызылжарда, Заирда балық дүзлайтуғын шоланлар хәм басқа да өндирис оринлары иске кирисе бастады³. Жалланып ислеитұғын адамлардың саны көбейди. Пахташылықтың әхмийети артты. Пахта егетугын жердин көлеми кеңейди. Әмиу-дәрьяда, Арал теңизинде пароходлар жүре бастады. Нөкис-Қоңырат, Нөкис-Шымбай, Нөкис-Төрткүл арасында „орыс жол“ деп аталған жоллар салынды. Мойнақ, Ақбөгетлер портқа айланды. Солайда қалалы турмыс, товарлы-ақшалай қатнас, капиталистлик өсиудин элементлери, ишки Россейдин хәм Орта Азияның басқа қалаларына қарағанда оғада төмен түрде өз өсиуинин бастанғыш дәрежесинде қалды. Экономикалық турмыстын тийкаргы түри орта әсирдин қураллары менен исленетугын, өними оғада төмен, артта қалған ауылхожалығы болып қалды.

¹ Г. Успенский, из произвед., Москва, 1938, стр. 418

² См. 25 лет ККАССР, „Нукус, 1950, стр. 58—60.

³ Сонда, 32—33-беттер.

Бул ўақытларда қарақалпақ халқының сиясий-жәмийетлик турмысына, ел бийлеў тәртибине үлкен өзгерислер кирди. XIX әсирдин ақырында рус патшалығының Орта Азияны өзине бағындырыў жөниндеги көптен бери талабы орынланды. Орта Азия Россия империясының қараўына етти. 1873-жылдан кейин Әмударьяның арқа бети, яғный қарақалпақлар отырған жердин тийкарғы бөлеги рус қоластына қарады. Әмударьяның түслик жағы бурынғыша Хийўа ханлығының қараўында қалды.

Орта Азия халықларының, соның ишінде қарақалпақлардың рус мәмлекетине қосылыўы үлкен прогрессив әҳмийетке ийе болды. Бул жағдай сиясий, экономикалық, мәдений турмысқа көп өзгерислер, жаңалықлар киргизди. Рус мәмлекетинин күн шығыс ушын қандай дәрежеде жақсы ролинин барлығы жөнинде Ф. Энгельс: „Россия действительно играет прогрессивную роль по отношению к Востоку... Господство России играет цивилизующую роль для Черного и Каспийского морей и Центральной Азии“¹ деп жазған еди. Хәқыйқатында да Орта Азия халықларының Россияға қосылыўы үлкен әҳмийетке ийе болды. Себеби бул жағдай Орта Азия халықларына жоқары мәдениетқа ийе болған уллы рус халқы менен тағы да тығыз байланысыўға кең жол ашты. Соның менен қатар Орта Азия халықларының сиясий-экономикалық, мәдений турмысына бир талай өзгерис киргизди. Енди қарақалпақлар арасында бурынғыдай ҳәр урыўды өз алдына дара-дара бийлеў—басқарыў сапластырылды. Формаль түрде болса да, сайлаў жолы менен қойылған елиўлик, ақсақал, арық ақсақал, волость қусаған төменнен жоқары, бирине-бири бағынатуғын, системалы түрде

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Собр. соч., т. XXI, стр. 211.

ел бийлеў басланды. Усы ўақлардан баслап оғада төмен дәрежеде болса да ең төменги орындардан баслап өсан-санақ, жазыў, сызыў, делопроизводство басланды. Әлбетте, бунындай ел бийлеў тәртиби өзинин бирқанша прогресслик характерине қарамастан, мийнеткеш халықтың сиясий-экономикалық турмысын ҳешқандай жақсартқан жоқ. Қайта алым-салым, пара, эксплуатацияның түрлери көбейип, бурынғыдай аўырлап кетти.

Бирақ та соны айтып кетиў керекли, ел бийлеў тәртиндеги бул өзгерислер, жаңалықлар патриархал урыўлық қатнастың қалдығын пүткиллей сапластыра алған жоқ. Елде урыў басы феодаллардың тәсийри күшли болды. Патша ҳүкиметинин чиновниклери өзинин барлық колонизаторлық сиясатын әмелге асырыўда усы урыў басы бий, аталық молла, ийшан-феодалларға арқа сүйеди, солардың абыройын көтерди. Патша ҳүкиметинин шеттеги колонияларындағы сиясаты раўажланыўдан артта қалған халықларды патриархал-феодаллық қуллық дәрежесинде ушлаўға қаратылды.

Бул дәўирде мийнеткеш халықтың басында ҳешқандай сиясий ерик, азатлық болған жоқ. Түрли түстеги жергиликли езиўшилер, патша чиновниклери—колонизаторлар менен қосылып халықты аяўсыз езип иелди. Халық бул езиўшиликке бәрхама нарийза болды. Халықты бунындай езиўшилиқ түрли алым-салық жыйнаў, қазыў ўақытларында, әсиресе ашық көринип қалатуғын еди. Бул жағдайлар халықтың қәҳәрин оятты. Бул қәҳәрлер гейпара ўақытларда халық көтерилсини айланатуғын еди. 1888-жылғы Таллық волостындағы сайлаў ўақтындағы „он тоғыздың“ көтерилиси, 1916 жылғы Шымбай ҳәм Сарыбийдеги көтерилислер патша ҳүкиметинин сиясатына эксплуататорлардың езиўшилигине қарсы халық көтерилиси еди.

Биз сөз етип отырған дәуірде қарақалпақ халқының мәдениет турмысында да үлкен өзгерістер болды. Ең алдыменен Россия патшалығы Орта Азия халықтарын өзіне бағындыруды көптен ақ нәзерде тұтқан еді. Усыған байланысты XVIII ғасырдың бірінші жартысында нан баслап ақ Россия менен шекарадағы халықтардың, әсіресе, қазақ, қарақалпақтардың әдет-ғұрпун, тилин, әдебиятын, тәбиғый-жаратылыс жағдайларын қар тәрепкеме изертлеулер басланса да, ол уақытларда бул изертлеулердің көп материаллары баспа сөз бетине шықпаған еді. XIX ғасырдың екінші жартысында нан баслап қарақалпақ халқының хожалық турмысын, тәбиғый жаратылыс байлығын, әдет-ғұрпун, тилин, ауыз әдебиятын изертлеулер тағы да күшейе баслады. Соның менен қатар бурын-сонды жыйланған материалдар, ауыз әдебиятының айырым нұсқалары Ташкентте, Ашхабадта, Қазанда, Оренбургта, Петроградта алды менен рус тилинде, соның ала қарақалпақ тилинде бастырылып шығарыла баслады. Әлбетте, булардың көпшилиги Россия патшалығының колониялық саясатын жүргизиуге жәрдемлесетуғын материаллар еді.

1873-жылдан кейин ири байлардың, чиновниклердің балалары оқыса да, олар майда чиновниклер таярлау үшін болса да, жаңа түрдеги бирнеше мектептер ашылды. Бул мектептерди питкерип, рус тилин билетуғын, рус мәдениаты менен таныс адамлар шыға баслады. Бирақ булардың саны оғада аз болды.

1905-жыллардан баслап Шымбайда, Қоңыратта, Хожелиде "төте оқыу" деп аталған жаңа типтеги бирнеше мектептер ашылды. Бул мектептердің мұғаллимлери Оренбургтан, Қазаннан келген татарлар еді. Әлбетте, бул мектептерде қарақалпақ тили оқытылған жоқ, бул мектептерде дин менен қатар сауат аштыру, жазыуға үйретиу, есап, жағрафия (география)

қусаған сабақлар оқытылды. Революциядан кейин, совет ҳүкметин тусында ашылған "иш мектеп", "интернат" қусаған басланғыш мектептердің мұғаллимлери дәслепки жыллары тийкарынан усы "төте оқыу" менен сауат ашқан адамлар болды. Усы уақытлардан баслап (1905-жылдан) Ташкентте, Қазанда, Ашхабадта, Оренбургта басылып шыққан түрли китаптар, журналлар, газеталар қарақалпақлар арасына аз да болса тарала бастайды. Бирақта, халық тутас сауатсыз жағдайда бул китаптар көпшилиг массаның арасына кең көлемде таралып, ең жая алған жоқ. Текте, азын-аулақ адамлардың арасына ғана таралды. Рус халқының бай әдебиятының нұсқалары қарақалпақ тилине ол уақытларда аударылған жоқ. Рус тилинде оқып танысатуғын адамлардың саны оғада аз болды. Қарақалпақлар түсинетуге, басқа тиллерге аударылған рус әдебиятының айырым шығармалары жетисип, тарай алған жоқ. Нәтижеде рус мәдениаты, әдебияты улыўма сиясий, экономикалық жағдайлар арқалы ғана қарақалпақ әдебиятына өзиниң бирқанша тәсирин тийгизди.

Мине усы XIX-ғасырдың екінші жартысында басланған өзгерістер, сиясий, экономикалық, мәдениет жағдайлар қарақалпақ тилине көп ғана жаңа сөзлер, жаңа ата-маларды қосты, қарақалпақ тилиниң сөз қорын байытты. Көп ғана сөзлердің мәнісине өзгеріс киргизди. Мәселен, қарақалпақ тилине буған шәкемги шайырлардың: Жийен, Қунхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтешлердің шығармаларында гезлеспейтуғын "тийин", "теңге", "дөнгі", "сом" (сумма), "қадақ", "пут" (пуд), "шақырым", "аршын", "ақсақал", "болыс" (волость), "ауылнай" (ауылный правитель), "ояз" (уезд), "шиез" (съезд), "көт" (кровать), "самаурын" (самовар), "қант", "чай", "чайник" (чайник), "бөз" (бязь), "машин" (машина), "роль", "рей", "айдыллы", "даран", "лампа", "паныс"

(фонарь) „баққал“ (бакалея), қусаған толып атырған жаңа сөздер қосылды.

Сөз қылып отырған дәуірдегі сиясий, экономикалық, мәдени жағдайлар ХІХ-әсирдің ақыры, ХХ әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиятында өзінің тереңизін қалдырды. Бул дәуірдегі жазыушылардың шығармаларының идеялық мазмұны, тематикасы, геройлары олардың характеристикасы, стили, көркемдік тили, буннан бурынғы жазыушыларға қарағанда, өз заманына ылайық әдеуір өзгерістерге ийе болғанын көреміз. Бул дәуірдегі шайырлардың қолда бар шығармаларын хәр тәрепке қарап шыққанымызда, еле анық жетиліспесе де, мынадай бир ағымның барлығы сезиледи: бириншиден, бурыннан киятырған әдебий дәстүр, Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақлардың жолы менен, солардың демократиялық идеяларын дауам еттирип киятырған шайырлар. Булардың совтавына Омар, Гүлмурат, Құлымбет. Сарыбай, Сыдық қусаған шайырларды киргизіуге болады. Булардың шығармаларының тематикасы, идеялық мазмұны жарлы халықтың айыр турмысы, олардың күн көріу тиришилиги, эксплуататорлардан көрген азабы, оларға қарсы наразылығы, келешектен күткен үмітлери менен толы. Булар өзлеринен бурынғы шайырлардың демократиялық идеяларын, дәстүрлерин, әдебий усулларын дауам еттиреди. Булардың шығармаларында, бурынғы шайырлардың шығармаларында гезлесетуғын хожалық, турмыс, ел бийлеу тәртіби, жаңа социал қатламның үәкиллери, қалалы турмыстың сүүретлери көп гезлеседи. Соның менен қатар булардың хәр қайсысының өзине тән өзгешеліктери бар. Екиншиден, жаңа заман, жаңа жағдайдың тәсири астында жарыққа шыққан, қалалы турмыс, сауда, сатық, капиталистлик элементтің тәсири астында жарыққа шыққан шайырлар. Булардың соста-

визи Хожанияз, Разбек, Сейдабылла, Абдиқадир, Маулин қусаған шайырларды киргизіуге болады. Булардың тематикасы қалалы дамылалардың, саудагерлердің, ойшыл, молла, волостнойлардың турмысын сүүретлеуге, солардың жырын жырлауға қарағылған. Булардың стили, көркем тили, сүүретлеулеринде де толып атырған өзгешеліктер бар. Сөз қылып отырған дәуірдегі шайырлар да хәр қайсысы өз алдына бөлек тоқтауды керек қылатуғын еди. Биз бул мийнетте хәр қайсысына айырым тоқтай алмадық. Себеби, булардың шығармаларының бир қатарлары журналларда, түрлі топтамаларда жәрияланса да, көпшилиги еле баспа сөз бетине шыққан жоқ, қол жазба түрінде сақланбақта. Булар жөнинде усы күнге шекем жәрияланған жазба мағлыұматлар жоқ. Булардың өмир баяны, қол жазбалары, әдебий иси жөниндегі материаллар еле толық жийилген жоқ. Сонлықтан булар жөниндегі қолда бир толық емес мағлыұматларға қарап үзил-кесил жууымақ шығарыу мүмкин емес, хәм ондай жууымақ жасауды мақұл да көрмедик. Сонлықтан бул дәуірдегі шайырлардың өмир баяны, творчестволық ислерине айырым тоқтамай, ХІХ әсирдің ақыры, ХХ-әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиятының үәкиллери ретинде төменгілерине ғана тоқтамақшымыз.

ҚҰЛЫМБЕТ ШАЙЫР

ХІХ-әсирдің екінші ярымында өмир сүрген қарақалпақ шайырларының биреуі—Құлымбет шайыр. Оның өмир баяны, әдебий хызметі жөнинде бизің қолымызда мағлыұмат оғада аз. Оның усы күнге шекем белгіли болған шығармаларының ишинде бизің ушын бәйиетлисиди, қазақтың шайыры Абубәкир моллаға жаз-

ған хатлары. Сонлықтан биз усы шығармасына тоқтамақшымыз.

Құлымбеттің Абубәкір моллаға жазған хатлары хәм Абубәкір молланың қайтарған жууаплары 1905-жылы Қазанда Нигметжан Нигматуллин тәрпіннен „Адабият қазақия“ („Қазақ әдебияты“) деген топламда ески араб алфавити менен бастырылып шығарылды¹. Бул баспада шығарманың тили қазақластырылған болса да, көп орынларда қарақалпақша қалған.

Усы Абубәкір моллаға жазған хатына хәм басқа қосықларына қарағанда Құлымбеттің шайырлық еткен уақты он тоғызыншы әсирдің екінши ярымына туұра келеди.

Құлымбет шайырдың Абубәкір моллаға биринши хаты:

„Хұрметли салам жазаман,
Абубәкір моллаға,—
Көп жасаған данаға.
Бүлбүлдің дауысы халыққа ысық,
Кимлер ашық болады,—
Ормандағы қарғаға.
Бәрін саған айтпайман,
Жыйнаған сөзім толады,
Пар өгиз жеккен арбаға.
Айыбым болса өзіме айт,
Мени аяп қорғама“.

деп басланады. Буннан кейин шайыр:

„Еситемен сол жақта,—
Орынбор деген қала бар.

¹ См. „Әдебият қазақия“ (яки Абубәкір молланың сөзлери (қазақ тилинде, екінши жүзе (яғный екінши шаха) аўал мәртебе басылыуы. Нашири яғный бастырыушы Нигметжан Нигматуллин, Орск, матбуға Каримия, Қазанда, 1906.

² Қосық араб ҳәриби менен басылса да, ҳәзирги имла менен беріуді мақул көрдик.

Бир жағында қаланың
Кердери менен тама бар.
Кердериниң маканы,—
Сары Қобда деген сала бар,
Кердериниң ишинде—
Абубәкір деген бала бар,
Бизин жаққа хабары—
Гөр оғлы бек бенен барабар,
Усы хатым жолықса,
Бизге айтып жазатуғын
Қандай түрли сана бар.
Бизге жазып жиберин—
Сөзин журтты аралар,
Оқып етсин тамаша—
Улуғ, кишик, балалар.
Табын Изим арқалы
Бегректе тапшырдым
Жоғалтпайын ала бар,
Ойланып иним сулуғ жаз,
Бизде бир аз елатпыз,
Сөз билетуғын дана бар,
Иншалла өзимде—
Жөн билетуғын шама бар,
Урыў затым қарақалпақ,
Өзим атым Құлымбет.
Хош болыңыз ағалар“—

деп биринши хаты питеди. Буннан кейин Абубәкір молланың жазған жауабы басылған. Абубәкір жауабында қарақалпақ халқына, оның адамларына тийип, кек етиңкиреп (ермек етиңкиреп-мысқыллап) жазады хәм Құлымбетти сынап бир талай сауал береді. Сонда Құлымбет шайыр екінши хатында былай дейди:

„Бүгин бес жыл болды жазып едим,
Хабары быйыл болды хәм шырағым,
Сөзинде ашшы да бар, тушшы-да бар,
Жүзинди көрмей сырттан аңсырадым.
Аударып бизин елдің бәркин, көркин
Азырақ атпасаңда шанышқыладың.

Ойыңа келгениңди тегің қоймай,
 Бір тадай тобынан жөн сорады.
 Сөзді мен өзім жууап айтқаннан соң
 Тапсырған мийнетіңнен аршыламан.
 Болады биің халықтың үлкен бөркі,
 Болады дәуірінде толық көркі,
 Кийеді жаз ысыла көлеңке үшін,
 Қыс күні киймесе де барды еркі.
 Мигражда пайғамбарым нуры түскен,
 Маканым Хауарзым жердің көркі,
 Бүтін жұрт қонысына ортақ емес,
 Бақадыр биз халық қорқақ емес,
 Сөйлейміз жигирма тоғыз хәриппенен,
 Тилиміз бек ажарлы, жалпақ емес.
 Бар болса бизде бөрік, сизде тумак,
 Жыртыққа тесік күлген оқа емес.
 Айлапа бір айлық жол Хорезмнің,
 Ишінде пуланы ашқан қағазыңның,
 Қазақ пенен қарақалпақтың атасы бір—
 Сораған сөзлері усы шабазымның.
 Атамыз Анес үшін дуга айтаман,
 Сонынан бес уақыт намазымның.
 Алты алаш, түркмен, қалпақ, қазақ, өзбек,
 Алтау деп қарыз, естек айттым көр деп,
 Ағасы алты алаштың түркмен жұрты—
 Шырағым қабыл алсаң мұны сөз деп.
 Атасы ғауырлардың Қабыл дедім,
 Билікті кітаптардан таптым ізлеп,
 Кім болса мағұл жұрты қалмақ соннан
 Мағанасы ошбу сөздің сорасаң биз деп.
 Бәршесін түгел айтқан шежіре жоқ,
 Ел өткен бизден бұрын дызбек-дизбек.
 Айыпқа қата болса бұйырмаңыз,
 Ағанның кітабы усы бір көрсеткен—

деп келип хатының ақырында Құлымбет шайыр:

„Жети ықлым жердің жүзі жети бөлім,
 Айтайын билгенимді бұл есаптың:
 Төрт бөлім үшеуі суу, биі құрғақ,
 Қара жер суу астында тұрған зырлап,
 Бір ықлым Меке менен Мединадур,

Молла емес, саяхлардан билдім тыңлап.
 Екінші Құдыс пенен Шам болады,
 Үшінші Багдад, Фируз, Хинд болады.
 Төртінші Қырым, Рум деген шәһәр,
 Ноғайлы түрлі-түрлі ел болады.
 Бесінші Шинма Шин хәм Қытай халқы,
 Адамның ойы жетпей таң болады.
 Алтыншы Мәскеу менен Едил жұрты,
 Шәһәрлері сонындай мол болады.
 Жетінші Шаржау, Бухар, Хорезмлик,
 Сораған жеті ықлымның сол болады.
 Дарьясы жеті ықлымның соңынан шығар,
 Дүньяны Мухид теніз орап шығар,
 Билсем хош, билемесемде айып көрме,
 Ағаңыз оқымаған надан шығар.
 Егерде биле қалсам ықлым жүзің
 Сораған жууаптарын тамам шығар.
 Абужан қош аман бол көргенимше,
 Дугадан тасламайман өлгенимше,
 Дугадан сизде бизді тасламаңыз,
 Шырағым қымбат көрің кәзіринше,
 Жибердим қалашыдан қағаз жазып,
 Өзімнің хәр не бар билгенимше“—

деп піткереди. Міне бұл шығармалардан Құлымбет өзінің гейпара мағлұматтарды аңлауға болады.

Ең алды менен бұл хатты Құлымбет XIX-әсирдің тоқсаныншы жылларының басында жазған болыуы керек, себебі бирінші хатына жууапты бес жылдан кейін алған, оннан кейін хатын жазып, оған да бір неше жылдан кейін жууап алған. Ол уақытлардағы жол қатнастың, кітап басғырып шығаруыңдың қыйыншылықтары еске алсақ, 1905-жылы басылып шыққан кітаптың материалларын жазып алыу, баспаға таярлау, бастырып шығару процессінің де бирнеше жылға созылғанына хешқандай шубха етіуге болмайды. Егерде ушылай қарасақ, Құлымбеттің бирінші хаты өткен әсирдің тоқсаныншы жылларының басында жазылған деген жууамаққа келиуге болады. „Алпысқа жасым

келди жаңа жетип" деген сөзіне қарағанда бұл ұақыттарда алпыс жаста болады. Олай болса Құлымбеттің жазыушылық еткен ұақты ХІХ-әсирдің екінші ярымы болады.

Абубәкір моллаға жазған хатына қарағанда Құлымбет шайыр жай сауатлы ғана адам болмай, оқыған илимді адам болып көрінеді. Ол Абубәкір моллаға:

„Бәрің саған айтпайман,
Жыйнаған сөзім толады,
Пар өгіз жеккен арбаға“—

дейді. Бұған қарағанда оның билгенлері, жазғандары, көп болуы керек. Ол Абубәкір молланы жоқары бағалап:

„Бизің жаққа хабары
Гөр уғлы бек пенен барабар“—

деседе, шайыр өзін Абубәкір молладан кем санамайды.

„Айыбым болса өзіме айт,
Мені аяп қорғама,
Ойланып иним сулуы жаз,
Бизде бір аз елатңыз,
Сөз билетуғын дана бар,
Иншаалла өзім де—
Жөн билетуғын шама бар“—

деп ескертеді. Құлымбет шайырдың Абубәкір моллаға жазған екінші хатындағы жер жүзіндегі өзін билетуғын халықтар, жердің бөлімлері жөніндегі сөздердің бір қатарлары нағуұры болса да, оның бөлімінің, дүнья таныуының улыұма оны-буны түсінудің басқалардан кеңірек екенін көрсетеді. Шайыр

бұл илимді дүмше моллалардан емес, кітап ізлеп таптым дейді. Бұл жөнінде шайыр:

„Молла емес саяхлардан билдім тыңлап,
Биликті кітаптардан таптым ізлеп“—

деп жазады. Усы шығармасынан шайырдың өз елін, өз халқын, өз ана тилин жақсы көретуғыны билимді шайыр болғаны ашық көрініп турады. Абубәкір молла қарақалпақты мысқыл етип күлгенде шайыр:

„Бар болса бизде бөрік, сізде тумақ,
Жыртыққа тесік күлген оқас емес,
Қазақ пенен қарақалпақтың атасы бір“—

халыққа күлме дейді. Ол қарақалпақ халқын, Хорезм журтын айтып келип:

„Мәканым Хауарезм жердің көркі,
Бүтін журт қонысына ортақ емес,
Бақадур бизің халық қорқақ емес,
Сөйлеміз жигирма тоғыз ҳәриппенен,
Тилимиз бек ажарлы жалпақ емес.

дейді. Буннан биз шайырдың әдебийлигин, билим-лигин, өз елін сүйгенлигин көреміз.

Усы күнге шекем Құлымбет шайырдың қол жазбалары табылған жоқ. Оның қол жазбаларының жоғалып кетуі мүмкін емес, түрлі архивлерді ізлеп табуы бизің алдағы ұазыйнамыз.

ҚУЛМУРАТ ШАЙЫР

Гейпара топламларда Гүлмурат деп те аталады. 1940-жылы басылып шыққан „Қарақалпақ халық творчествасы“ деген топламда Гүлмурат пенен Құлмуратты өкөуі екі шайыр деп көрсетілген.

Құлмураттың толық өмір баяны, әдебиет хызметі жөніндегі мағлұматтар бизің қолымызға жазба оригинал түрінде жеткен жоқ. Құлмуратты жақсы билетуғын Алланазар деген ғаррының берген мағлұматтарына қарағанда, Құлмурат оқыған, билимлі адам болған. Урыўы қыят, тартыўлы. Ол 1845 жылы туўылып, 1926 жылы 81 жасында қайтыс болады.

Құлмураттың, шығармалары еле толық жыйланып бастырылып шығарылған жоқ. Текте жоқарыда көрсетілген топламда бирнеше қосықлары ғана басылды. Қалған шығармалары еле бастырылған жоқ, ал илим изертлеу институтының фондында сақланбақта¹.

Басылып шыққан шығармаларының биреуі „Он тоғыз“ поэмасы. Бул поэманың үзиндиси биринши мәртебе 1931—жылы басылады. Шайыр бул поэманы тарийхый болған ҳәдийселердин тийкарында жазған. Ҳәдийсе 1898 жылы волость сайлаўы ўақтында таллық волостында болады. Волость сайлаўы ушын Съезд шақырылады. Бул съездде халық қатнасса да, олар өзлеринин қэлеген адамларын сайлаў алмайды. Ол ўақытларда ақсақал, болыслыққа патша ҳүкметинин сиясатын бул жытпай орынлайтуғын ири жер ийелери—байлар сайланатуғын еди. Қайсы бай жоқарыдан келген уездик начальникке, музапатқа—Эмударья бөлиминин начальнигине көп пара берип жағынса, сол адам сайланатуғын еди. Усындай сайлаўдың биреуі 1898—жылы болды. Бул рус қоластына қарағаннан кейинги үшінши волость сайлаўы еди. Қәндекли Қулен Таллыққа бес жыл волость болады. Халыққа қысыўмети оғада өтеди. Халықтың күши менен жақсы жайлар, бағлар салдыралды. 1898—жылы сайлаў ўақтында Қуленди волостлыққа сайламайды. Уездден келген ақсақ төре Қуленди сайлаў

ишши болады. Халық оны тыцламағаннан кейин, ақсақ төре ҳешқандай сайлаў болмайды, Қулен волость болды дейди.

Халық буган нарийза болып көтериледи. Қулен, ақсақ төре халықтың нарийзалығынан қорқып, түнде өзинне тән адамлар менен Шымбайға жол тартады. Көтерилисшилер, тоқсан атлы болып Қара ой деген жерде алдынан шығады. Қуленди, уезди, оның қатынын хәм қасындағы басқа адамларды көтерилисшилер қолға түсиреди. Аўылға қайтып алып келеди. Көтерилисшилер буларды өлтирмекши болады. Бирақ, сатылған ақсақал, байлар „бүгин кеш болып қалды, ертең азанда халыққа барып өлтирейик“ деп ўгитлейди. Өзлари жасырын Қоңыраттағы казармада туратуғын солдатқа хабар береди. Ертеңине азанда Қоңыраттан солдат келип, аўылды қамоп алады. Тутқынларды босатып, көтерилисти басады. Көтерилистин басшыларынан он тоғыз адам тутқынға алынып, Төрткүлге айдалады.

Ташкенттен окружный суд келип, буларды судлайды, булардың басшыларын Сибирьге жибереди. Қалғанларына кун кеседи. Мине, Құлмурат шайырдың „Он тоғыз“ деген поэмасы усы тарийхый болған ҳәдийсе жөнинде жазылған. Бул жөнинде соны айтып өтиў керек, қосық усы болған ҳәдийсениң толық сүўретин бермейди. Ол ҳәдийсениң бир бөлими, яғный он тоғыз адамның бийгүнә хатланғанын, олардың ат алдына түсип айдалған бөлимин ғана тәришлейди.

Бизин ойымызша басылып шыққан поэманың толық түри емес, оның бир бөлими болыўы керек. Поэма көркемлик жағынан гөри болған ҳәдийсени көрсетиў, оған халықтың қалай қарағанын көрсетиў жағынан

¹ См. Карабай Ерман улы „Айжамал“, Төрткүл, 1931—жыл, 18—23 бетлер.

бағалы. Усы хәдийсениң ишинде Құлмурат шайырдың өзи де болған. Хәдийсени өз көзи менен көріп жазған. Сонлықтан да бийгүнә айдалғанына шайыр қыйланады. Өзи көт. рилисшилер жақлы болады.

Усы қосығында шайыр он тоғыз адамды тутқында¹ услап, еки күннен кейин айдағанын:

Хәүлиден шығарып айдады солдат,
Жыламақтан басқа бизге не ҳажет.
Изинде қалғанлар маламат,
Хәммелер жыласты бул не ҳикимети.
Айдалып кеткеннен қалғанлар жаман,
Изинде жылады қыз бенен жауан,
Үйлерине түсти қараңғы думан,
Мийнеткеш көп шекти қайғы мийнетти.
Он тоғыз жигитти бийгүнә тутты,
Хаслы залым адамлықты умытты,
Әл хасыл қаллашқа душманлық етти,
Я болмаса недур мунша дөхмети¹

деп айдалған он тоғыз жигиттин басындағы иске тән олардың бала-шағалары ғана емес, басқа да халық көпшилигиниң наразы болғанын көрсетеди.

ГҮЛМУРАТ ШАЙЫР

Гүлмураттың „Қайда бараман“. „Жекен сал“ деген қосықтары жарлы балықшылардың ауыр турмысын дым ғана жақсы сүўретлейди.

Шайыр: „Қайда бараман“ деген қосығында:

Балаларға тамақ жоқ енди берерге,
Бир адам жоқ бул халымды көрерге,
Жол-соқпақ таппадым барып жүрерге,
Ойлан кеўлим енди қайда барарман.
Қолымда бақаным таяу қылмаға,

¹ Қарақалпақ халық творчествосы, 1940, Төрткүл 619—607.

Көлде балық барма бизлер алмаға,
Баратырмаң жалғыз аўды салмаға,
Көл жағалап хайран болып барарман.
Көлдин бойы қамыс пенен урықты,
Жаздың күни тартар еллер порықты,
Аштан бизиң үйлер бүгин зорықты,
Көлге сапар етип кетип бараман“—

деп өзиниң басындағы ауыр турмысты, бала-шаға-
ның аш отырғанын жазады. „Жекен сал“ деген қо-
сығында күн көриўдиң сүргинине түсип, жекен сал
өзиниң, балық аўлаўға барған жарлының суўға кетке-
нин, оған қудайдың жәрдемлеспегенин айтып, оның
өзиниңде қалған аш-жалаңаш балаларына жаны ашый-
ды.

„Бул дүнья мендейди заргирияң етти,
Ашлықтың қысметі жаныма өтти,
Қашаң мен көрермен жақсы дәўирди,
Шығарайың айтыш иштен хәўирди,
Бир неше күн сала билмей сәўирди,
Қайғыланып енди жылап бараман“¹

Қарақалпақтың революцияға шекемги поэзиясының
он жақсы шығармаларының қатарына Гүлмураттың
„Қайраўда жалғыз ғаз“ деген шығармасын қойса бола-
ды. Бул қосық өзиниң терең мазмуны менен, сүўрет-
шанги менен, образлылығы менен көп шығармалардан
өзіндік турады. Қарақалпақ поэзиясының жақсы үлгиси
иретинде бул қосықтың үзиндисин келтирип кеткимиз
келеди.

„Көтерилип қос қанатын қағады,
Көрген ўақта хәўадағы ғазларды,
Топарыма қосылмасам деп жәннўар,
Қапталына шақырмақшы болады.

¹ Қарақалпақ халық творчествосы, 1940, Төрткүл 194—195-беттер.

Шақырған дауысын еситип ғазлар,
Аспанды айланып қанаты талар,
Қайырылмай кетіуге көзлери қыймай,
Ахыры айланып қасына қонар..

Бир-бирине үйкелесип мойынның,
Баслағанда қууанышлы ойының,
Атыуға қолайлап оны сүр мерген,
Гезеде жасырып турады бойын

Бир-бирине қосылғанда витизар,
Ғанкылдысып отырғанда жәниұар,
Орынсыз бийгүнә жас жанын қыйып,
Сүр бетли мергенлер ортасын бузар.

Қайрауда бир ғаз тур қанатын қағып,
Ғанкылдады еки көзден жас ағып,
Аяқтағы жипти шайнап жәниұар,
Өз еркiме кетсем дейди ылағып.

Деген менен шешилмейди аяғы,
Бул мақсеттiң бири питпей ойдағы.
Кеуилдегi көп қайғының дәртiнен
Қара жерге қарыс кирди тырнағы¹

Шайыр бунда биринши мәртебе қарақалпақ поэзиясында астарлы мәни шығаратуғын форманы қолланады. Бул шығарманың терең социал мәнісі бар. Хауаны еркін айланып ушып жүрген, ғұнасыз жәниұарларды, мейрімсіз сүр мергеннің алдаулық пенен атып, қызыл қанға бояғанын, оның жауызлығын халықты талаушы, жеркенишли езиушилерге теңейди.

САРЫБАЙ ШАЙЫР

Сарыбайдың қай жылы тууылып, қай жылы өлгені мәлім емес. Бизің қолымызда ол жөнінде толық мағлұмат жоқ, Шығармалардың мазмұнына хәм бир қатар

¹ Қарақалпақ халық творчествосы, Төрткүл, 1940, 196—ббт

шайырдың айтыуына қарағанда Сарыбай XIX—әсирдің екінші ярымында өмір сүрген. Ол өзінің өмірінің ахыргы күндерінде жазған „Қурысын жасым, қурысын“ деген қосығында жасының еки кем жетпіске келгени, өмірінің барлық дауамында жоқлықтан, кемтарлықтан басқа хеш нәрсе көре алмағанын, жорға минип, жайнатып кийим кийип, төсекли жерде жатып бир жайнап-жаснап жүре алмағынына әрман етеди:

Тенселген жорға минбедим,
Жайнатып кийим киймедим,
Жоқлықтан басқа көрмедим,
Қурысын жасым, қурысын.
Ақ пушта етик кийе алмай.
Төсекли жерде жаталмай,
Бир жайнап, жаснап жүре алмай,
Өтті ғой бүгін өмірім².

деп жазады. Буган қарағанда Сарыбай жарлы мийнеткеш халықтан шыққан. Сонлықтан да оның қосықтарының темасы усы жапа шеккен, мийнеткеш халықтың турмысын сүүретлеуге қаратылған.

Сарыбайдың творчествосының басқа шайырлардан өзгешелігі, ол қарақалпақ шайырларының ишіндегі биринши мысалшы. Ол қосықты сауал-жууап, мысал—басия формасында жазған. Ол өзінің „Айтарман“ деген қосығын: „Палаланлардың қызыл шақа, буларға не болды, бул қандай заман болды“ деп баслайды.

Онан кейін Сарыбайдың өзі уядағы „шымшық“ пенен сөйлеседи. Бирине-бири сауал береді, жууап қайтарады, хал сорадады. Палапан: „Етимди сүр жылан, шаян шақты, мен де сендей жәбир көрдим. Маған қызыл шақа деп күлесен, үйінде өзіңнің балларың қызыл шақа болып отырған жоқ па? Сенің өзің қызыл шақа емеспісең—дейди. Қызыл шақа палапанлардың жазады. Булардың образы арқалы аш-жалаңаш

жарлылардың образын, аш-жалаңаш жарлылардың бал-
ларын көрсетеді.

Сарыбай өзінің „Жарғанат пенен айтысу“ деген
мысалында:

Сарыбай: Мәкан етип үлкен ойда,
Буннай таптың қандай пайда,
Гүллән пәрін қалды қайда,
Жарда отырған жарғанат?“

Жарғанат: „Жууап берсем усы сөзге,
Мәкан жайым айтсам сизге,
Қысым еткен патша бизге,
Сонлықтан жоқ болды пәрім.“

Сарыбай: „Күнлердің жүзі думанда,
Патшаңыз барма буманда,
Ис сорады қай заманда,
Жарда отырған жарғанат?“

Жарғанат: „Бір қудайға мен жылайман,
Бизге бұрын қысым қылған,
Патшаның аты Сұлайман,
Сонлықтан жоқ болды пәрім“.

Қызыл шақа жарғанаттың турмысын, оның емин-ер-
кин күндіз уша алмай, жарыққа тығылып отыратуғын
лығын жарлылардың турмысына мысал етип жазады.
Жарғанат мениң үстимде жүнім жоқ, оны Сұлайман
патша алып қойды. Қустың жүнінен сарай салдырмақ-
шы болды. Мен қашып кеттім. Сонлықтан күндіз жақ-
ты дүньяға шыға алмайман деп налайды. Булардан
басқа да Сарыбайдың толып атырған мысал ретінде
айтқан қосықтары бар. Булардың хеш қайсысы басты-
рылып шыққан жоқ. Тек болғаны бір қанша мысалла-
ры айырым топтамаларда шықты.

АННАҚУЛ ШАЙЫР

1880— жылы тууылып, 1916— жылы өлген. Өмири
кемтарлық, жоқшылық пенен өткен. Жарлы дийхан
адам болған. Жазыушылық еткен уақты он тоғызыншы
әсирдің ахыры, XX әсирдің басларына туура келеді.

Шайыр өзінің „Оразалды“ деген қосығында мий-
неткеш жарлының қол сериппе қылып, еккен егининің
өнімін Ораз аталықтың зорлық етип басып алғанын
жазады;

„Сериппени өзі серипкендей,
Мийнетін өзі еткендей,
Оған қарсылық еткендей,
Бар тапқанын Ораз алды.

Талтанлап басып аяғын,
Не қыласан айтып ояғын.
Керилип урды таяғын.
Бар тапқанды Ораз алды“¹

дейді шайыр. Шайыр өзінің „Қайда кетермен“ де-
ген қосығында кийерге кийім, ишерге тамақ, көшер-
ге көлігім жоқ. Бала-шағам аш стыр. Залымлардың
жәбери жаман батты. Енді не қыламан? Қайда кетер-
мен“ деп жазып келип;

„Бұл жерден мағырыпқа кетсем,
Яки машырыққа кетсем,
Жақынына тезирек жетсем,
Енді қай жаққа кетермен.

Машырық маған не берер,
Мағырып маған не берер,
Көз жасымды ким көрер,
Бұл жерден қайда кетермен.

¹. Қарақалпақ халық творчествосы, Төрткүл, 1940, 200—бет.

Алла десем еситпесе,
Мен алдында турман кесе,
Жылағанымды алла көрмесе,
Бұл жерден қайда кетермен.

Жүрерге соқпақ таппадық
Бизлер құдайға жақпадық.
Бәрхамма уәайым сақладық.
Бұл жерден қайда кетермен. —

деп қайғы-уәайым менен жүріп, хеш қандай жақсылық көрмегенин, құдайдың қараспағанын, бұған хеш-қандай көз салмағанын, барарға соқпақ таппағанын жазады.

„Қазыұда“ деген қосығында шайыр Әуез, Арзымбет, Аманбай қусаған болыс, ақсақал, мураптардың жери жоқ болса да жарлы халықты қазыұға айдағанын, пар-а берген адамлардың қазыұдан қутылып қалғанын, ийшанлардың, байлардың қазыұ қазбағанын айтып келіп:

„Қазыұдың басы қызыл қан,
Неше мың беддар аламан,
Таяқтан өлді неше жан,
Қазыұ сондай ахыр заман
Ылайдан хәм таяқ жамай,
Жан қалыуы болды гүман ...
Әуез, Арзымбет қазыұда“

деп питкереди.

ОМАР СҮГИРИМБЕТ УЛЫ

XIX—әсирдің екінші ярымында жасаған қарақалпақ шайырларының биреуі — Сүгіримбет улы Омар шайыр. Омардың әкеси Сүгіримбет қарақалпақтың мүйтен урыуынан; қай жылы тууылып, қай жылы өлгени жөнінде хәзірше толық дәлиленген мағлұмат

¹ Қарақалпақ халық творчествосы. Гөрткүл, 1940, 201-бет.

жоқ. Изертлеуші Бердимуратов Көшербайдың „Омар шайыр 1879—жылы Айырша деген атаұда тууылған ... 1922—жылы қайтыс болған“¹ деген мағлұматы еле изертлеуді, анықлауды керек қылады. Бизің ойымызша, Омар бурынырақ тууылып, бурынырақ өлген болыуы тиіс.

Омар шайырдың шығармаларындағы өмір баянына байланысты моменттерге қарағанда хәм оның ағайын-өмірлерінің айтыуына қарағанда, оның турмысы оғад-дегей болған. Ол өзіннің „Айырша“ деген қосығында:

„Жоқшылықтан ағарды ғой бизің шаң,
Қыс күні хәуада қыппа жалаңаш,
Бада-шағам өлер болды аштан-аш,
Енді өлер болды баллар, Айырша“²

деп өзіннің аұыр турмысын жазады.

Өмірінше киси есигінде жалланып ислеп күн көрген. Талап излеп Қазалы, Ақмешит, (Қызыл-Орда) жақтарға барып қазақтың байларына да жалланып ислеген. Басқа елдің байларынан да, өз еліндегі байлардан да талай қыйыншылықтарды көрген. Байлардан мийнет хлқысын ала алмай, талай азап ақыреттерин еситкен.

Омардың қандайлық билиминің барлығы, қайда оқығаны жөнінде хеш қандай хабар жоқ. Айтыушылардың сөзине хәм шайырдың өзіннің қосықтарына қарағанда Омар саұатлы адам болған. Қосықты жазып шығарған. Ол өзіннің „Кемал“ деген қосығында:

„Хәк жайлауым „Узын қайыр“.
Жақсы, жаманларды айыр,—
Деп жазады Омар шайыр,“ дейди.

¹ К. Бердимуратов. „Омар шайыр хәм оның „Қызыл Қарақалпақстан“, 1948, (4772)

² Омар Сүгіримбет улы. Танлаулы қосықтар тобы. 1948.

Алла десем еситпесе,
Мен алдында турмап кесе,
Жылағанымды алла көрмесе,
Бұл жерден қайда кетермен.

Жүрерге соқпақ таппадық
Бизлер құдайға жақпадық.
Бәрхамма уғайым сақладық.
Бұл жерден қайда кетермен.“—

деп қайғы-уғайым менен жүріп, хеш қандай жақсылық көмегенин, құдайдың қараспағанын, бұған хеш қандай көз салмағанын, барарға соқпақ таппағанын жазады.

„Қазыұда“ деген қосығында шайыр Әуез, Арзымбет, Аманбай қусаған болыс, ақсақал, мұраптардың жери жоқ болса да жарлы халықты қазыұға айдағанын, пар берген адамлардың қазыұдан қуғылып қалғанын, ийшанлардың, байлардың қазыұ қазбағанын айтып келіп:

„Қазыұдың басы қызыл қан,
Неше мың белдар аламан,
Таяқтан өлді неше жан,
Қазыұ сондай ахыр заман
Ылайдан хем таяқ жамай,
Жан қалыуы болды гүман...
Әуез, Арзымбет қазыұда“

деп питкереди.

ОМАР СҮГИРИМБЕТ УЛЫ

XIX—әсирдің екінші ярымында жасаған қарақалпақ шайырларының біреуі — Сүгіримбет улы Омар шайыр. Омардың әкесі Сүгіримбет қарақалпақтың мүйтен урыуынан; қай жылы туылып, қай жылы өлегені жөнінде хәзірше толық дәлиленген мағлұмат

¹ Қарақалпақ халық творчествосы. Гөрткүл, 1940, 201-бет.

жоқ. Изертлеуші Бердимуратов Көшербайдың „Омар шайыр 1879—жылы Айырша деген атауда тууылған.... 1922—жылы қайтыс болған“¹ деген мағлұматы еле изертлеуші, анықлауды керек қылады. Бизің ойымызша, Омар бурынырақ тууылып, бурынырақ өлген болыуы тиіс.

Омар шайырдың шығармаларындағы өмір баянына байланысly моментлерге қарағанда хем оның ағайын адамларының айтыуына қарағанда, оның турмысы оғанда гедей болған. Ол өзіннің „Айырша“ деген қосығында:

„Жоқшылықтан ағарды ғой бизің шаш,
Қыс күні хауада қыппа жалаңаш,
Бала-шағам өлер болды аштан-аш,
Енді өлер болды баллар, Айырша“²

деп өзіннің ауыр турмысын жазады.

Өмирінше кисі есигінде жалланып ислеп күн көрген. Талап излеп Қазалы, Ақмешит, (Қызыл-Орда) жақларға барып қазақтың байларына да жалланып ислеген. Басқа елдің байларынан да, өз еліндегі байлардан да талай қыйыншылықтарды көрген. Байлардан мийнет хақысын ала алмай, талай азап ақыретлерин еситкен.

Омардың қандайлық билиминің барлығы, қайда оқығаны жөнінде хеш қандай хабар жоқ. Айтыушылардың сөзине хем шайырдың өзіннің қосықларына қарағанда Омар сауатлы адам болған. Қосықты жазып шығарған. Ол өзіннің „Кемал“ деген қосығында:

„Хақ жайлауым „Узын қайыр“.
Жақсы, жаманларды айыр,—
Деп жазады Омар шайыр,“ дейди.

¹ К. Бердимуратов. „Омар шайыр хем оның идеясы“. Қызыл Қарақалпақстан“, 1948, (4772)

² Омар Сүгіримбет улы. Танлаулы қосықтар топламы, Нөкис, 1948.

Омар шығармаларының тийкаргы тематикасы жалланып хызмет ислеитугың жарлылардың турмысын жазыудан ибарат, Буның шығармаларының мазмунынан байларға жалланып ислеит жүрген батраклардың ауыр мийнети, байлардан мийнет ҳақысын ала алмай жүргенлердің көз жасы, байлардың напсиқау, сутхорлығының сүүретлери көринип турады.

Октябрь социалистлик революциясына шекем қарақалпақ мийнеткешлериниң турмысы оғада ауыр жардайда болады. Жер, суу, мал, мүлк ири байлардың, ийшан, молла, аталық бийлердің қолында еди. Жарлы мийнеткешлер көпшилиги сол ири жер ийелеринен гәрезли болды. Жарлы мийнеткешлер байлардың жерин жарыға, үштен, төрттен бирине алып егетуғын еди. Ол мийнеткеш жарлылардың — жарымшылардың ебиндей болсада күн көриуін қанаатландыра алмады. Сонлықтан күн көриуі үшін ири жер ийелерине жалланып ислеитугың дийқан хәм күнликши жүретугың адамлардың саны күннен күнге көбейе береді. Олар көбейген сайын мийнет ҳақысы арзанлай береді. Сонлықтан көпшилик халық талап излеп ҳәр жаққа шубырды. Бир қатарлары жоқарыға — Хийўаға, Ургенчке, Төрткүл тәреплерге кетти, бир қатарлары Ақмешит, Қазалы бетлерге кетип талап изледі. Қалай болмасын күн көриудің сүргинине түсти. Мине усындай турмыстың ауыр азабына түсип, талап излеп ел қыдырғанлардың биреуі усы Омар шайыр болған. Сонлықтан да Омар шайырдың шығармаларының барлығы дерлик усы киси есинде жалланып ислеитугың батраклардың турмысын көрсетеди. Олардың ауыр турмыста байлардың хызметин ислесе де, байлардан ҳақысын ала алмай жүргенин, байлардың оларға еткен зорлық, зомбылығын жазады. Омар шайырдың барлық шығармаларының руўхы дерлик усындай.

Омар өзиниң „Не пайда“ деген қосығында басынан өткерген ауыр күнлерин былай сүүретлейди:

„Асману заминниң асты қапылып,
Залымларға пулсыз дийқан табылып,
Кеше күндиз жүрген менен сабылып,
Бизлерге пайда жоқ, байларға пайда,

Омар, сөйле, қайғы етпе, қамықпа,
Қия шөлде әрман менен жабықпа,
Қыйын болды бизлердей аш-арыққа
Бул дүньяға шыққанынан не пайда“.¹

деп байлардың есигинде хызмет етип жүргенин, қаншама мийнет етсе де пайдасы өзлерине тиймей, байларға тийетуғынын айтады. Мийнеткеш халыққа заманның тарылғанын, ол заман тек байларға ғана қызықлы, қайда бузық езиуши болса бул заман солардики екенин жазады.

Омар өзиниң усы қосығында:

„Бердимурат сенде ҳақтың қулысан,
Қудайдың саўмеген сенде улысан,
Сен де мендей зары гириян болыпсан,
Омар қумарланған менен не пайда“.²

деп Бердаққа қаратып сөз айтады. Бердаққа „сен де мендей қудай сүймеген ул екенсең“ деп өзиниң басындағы ауыр турмысты Бердақтың да басында көреді. Өзиниң тәғдири менен Бердақтың тәғдирын бирдей санайды. Буған қарағанда Омар Бердақтың заманласы хәм жақсы танысы болған болыуы керек. Омар өзиниң „Берермен“ „Қайтаман“ деген қосықларында Қазалы, Ақмешит тәрепте қазақлардың арасында

¹ Қарақалпақ халық творчествосы, Төрткүл, 1940, 163-бет

² Сол китап, 161-бет.

жұмыс ислеіп жүргендегі көрген азаптарын, қазақ байларының да мийримсіз екенін жазады. „Камал“, „Қораз“ қусаған қосықтарында ағылдағы қарамзада молла, сутқор байларды сондай күлкі етіп масқаралап жазады. Дүмше молланы селейтіп салады.

„Молла болып тәспі оқы,
Залымның бул минез-құлқы,
Дәни кәпірдің көзін шоқы,
Құйрығы узын қара қораз“¹

дейді. Омар шайыр Қарақум ийшанның медиресесіне қыдырып барғанда, ондағы молла, мақсым, суыпылардың жеркенишли қарамылық іслерін көреді. Сонда ол „Бар екен“ деген қосығын жазады. Усы қосығында халықтың басын ууландырып, алдап отырған залымлардың ордасы Қарақум ийшанның медиресесіне:

„Халыққа жақпастай ырымды баслап,
Қарамлық жолында кеуілін қослап,
Екі күн болмай алған қаялын таслап,
Әзәзілдей шайтанлары бар екен.

Ол иінінің кимге болар саясы,
Отырғаны жин-жыпырдың уясы,
Жайылмағай жұртқа залым қиясы,
Үмітсіз бузықлық ісі бар екен“²

деп масқарасын шығарады.

Шайыр қанша ағыр қыйыншылықтарды, жоқшылықтарды көрсе де, қанша азап-ақырет, жәбириу — жапаларды басынан өткерсе де турмыстан түңілмейді, келешектен үміт үзбейді.

¹ Таңлаулы қосықтар топламы, Нөкіс, 1948, 42-бет.

² Сол кітап, 8, 14-бетлер.

„Тағсылмас бахытқа болыппан қумар,
Бағ болса керекті алма хәм әнар,
Жырла, шайыр, өлгенің ше, сорлы Омар. . .
Әрман менен өлдім, талдым дегенде,
Үміт болар дәулет, бахыт келгенде,
Буның парқын қарақалпақ билгенде
Қайғы, хәсірет еткеніннен не пайда“

деп өлгеніңше жарлы халықтың жырын жырла деп өзіне өзі тәселле береді. Келешекте бахытлы, дәулетлі күннің болатуғынына инанады. Омар шайыр:

„Шайырлар қәлемін қолына алса,
Менің хәсіретімді қағазға салса,
Кейінгілер оқып үлгілер алса,
Ар-намысты алмасбекен, ол қайда“—

деп жазады. Шайыр өзінің көрген қайғы-хәсіретін жырлағанда, оны кейінгі әуладлары оқып көріп, шайырдың душпанлардан көрген жәбириу-зулымының ар-намысын кейінгі әуладлар алар деп үмітленеді.

Омардың қосықтары мийнеткеш халықты езіуші байларға, молла-ийшанларға қарсы қәхәр-ғәзеп пенен толған. Ол өзінің шын жүректен шыққан отлы сөзлері менен эксплуататорлардың жауызлығын әшкаралап, оларға нәлет айтады. Ол бір қатар сатиралық шығармаларында елді талаушы жыртқыш байларды, диннің зәхәрлі тәсірінен пайдаланып, мийнеткеш халықтың қанын сорыушы молла-ийшанларды өткір сөз бенен, ашшы тіл менен өлтире критикалады. Бул шығармасы шайырдың шебер сатирик екенін дәлиллейді.

Омардың „Бибіжан“, „Бийбиайша“ деген қосықтарында оның хаяллар теңлігіне демократияшыл, прогрессшіл көз қараста болғанлығы көрінеді. Шайыр

¹ Таңлаулы қосықтар топламы, Нөкіс, 1948, 11-бет.

хаял-қызларды өзі сүймеген адамына малға қызығып зорлап беріу сыяқлы феодаллық әдетлерге қарсы шығады. Хаялларды адам қатарына санамайтуғын, оларды „нашар“, „ақылсыз“ деп есаплайтуғын шариат жолына қарсы Омар өзінің қосықтарында хаял қызларды ақыллы, адамгершіликлі етіп жырлайды. Тағы да Омардың хаял-қызларды тәріптеп жырлаған лирикалық қосықтары оның күшлі сұңретші лирик шайыр екенін көрсетеді. Бул қосықтарда сулуы, өткір тенеулер көп, хаяқыйқат поэзиялық көркем сұңретлеулер көп ушырасады.

Омардың шығармалары мазмун жағынан да, форма жағынан да терең халықтық екенін көрсетеді. Оның шығармаларында гейпара басқа шайырлардағыдай араб, парсы әдебиятының формаларына еліклеу көп ушыраспайды. Омардың шығармаларының тили — шын халықтың тили. Оның қосықтарының өлшеуі де қарақалпақ халқының белгилі халық намаларына сәйкес құрылған.

Жарлы халықтың жыршысы болған Омар шығармалары революциядан бұрын баспа түрінде жүзеге шыға алмады. Тек совет заманында ғана Омар шығармаларын жүзеге шығаруға, улыма халыққа жеткеріуіге мүмкиншілік болды.

Бизің бахытлы заманымыздың жаслары үшін өткен заманда мийнеткеш халықтың басынан қандай ауыр күнлер өткенін билиуде де Омардың шығармаларының әхмийети үлкен.

ТОҚПАН УЛЫ СЫДЫҚ ШАЙЫР.

1857-жылы тууылып, 1917-жылы өлген. Сыдықтың әкеси молла болған, көп жыллар бала оқытқан. Әкеси молла болғанлықтан, Сыдық мақсым деп те аталған. Сыдық шайырдың өмиринің көпшилиги Қарақалпақстанның қазіргі Кегейлі районында өтті.

Орденлі халық шайыры Садық Нурымбетов усы Сыдық шайырдың жақын иниси. Сыдық шайырдың көп ғана қол жазбаларын Қарақалпақстан илим изертлеу институтына Садық шайыр әкеп тапсырды. Сыдықтың шығармалары еле бастырылып шығарылған жоқ. Қол жазба түрінде сақланбақта.

Сыдық шайырдың қосықтарының көпшилиги қарақалпақ халқының рус қол астына қарағаннан кейінгі хожалық турмысы, ел бийлеу тәртіби жөніндегі өзгерістерді жазуға бағышланған.

Сыдық шайыр сол „Заманда“ деген қосығын дауам етіу, революциядан бұрынғы заманның түрінің өзгергенін, халықтың патша Россиясы менен жергиликлі жердің хәкімлері тәрөпинен таланғанын сұңретлейді:

„Журтымыз екі бөлінді,
Пухара тозып бүлінді,
Ийшанлар кәтқуда болды.
Аржақта ярым хан болды,
Сұңрети бар бир жан болды...
Бирі ақсақал, бирі болыс,
Бұны қойған хәкім орыс,
Өзінің мазхәбине, дурыс,
Бир алапат заман болды.
Екі журтта екі патша,
Болып кетти басқа-басқа.
Алмайман деп гүмис ақша,
Қағаз жыйнап алған болды“ —

деп жазады. Бұннан кейін шайыр, адамларды мәкемеге шақырғанын, шиез (сьезд) жыйналыс шақырғанын, тоғайлардың қорық болғанын, орыс, ноғай төрелердің шграф салғанларын жазады.

Сыдық шайырдың басқа қосықтары Пирман қусаған байлардың, болыс, ақсақалардың әдеттен тыс жарамас ислерін, халыққа көрсетіп атырған қысыуметлерін әшкаралауға қаратылған.

БЕКМУХАММЕД УЛЫ МАҰЛИК ШАЙЫР

1883-жылы тууылып, 1949-жылы 66 жасында өлді. Ол ески дин мектептеринде оқыған, сауатлы, билимлі адам. Бирнеше жыл Шымбайда қазы болған. Шайырлық жұмысының рауажланған уақты 1905-жыл менен 1918 жылдардың арасы. Октябрь революциясынан кейін жазушылықты түгиллей қойып, тек өмиринин соңғы жылларында, яғни 1947-жылдардан бастап тағы шығармалар жаза бастады.

Бекмухаммед улы Маулик ХХ-әсирдің басындағы белгилі шайырлардың біреуі. Оның шығармалары еле бастырылып шығарылған жоқ. Қол жазбалары Қарақалпақстан экономика және мәдениет институтында сақланбақта¹ Тек, болғаны 1949-жылы „Жасарған илхам“, „Келин қыздар“, „Ленин колхозына“² деген қосықтары ғана басылды.

Маулик шайырдың революцияға шекемгі шығармаларының тематикасы қаладағы кәсіпшілердің — саудагерлердің тұрмысын жазуға, бай қыздарының, бай балаларының әдеттерін, қылықтарын, ашықлықтарын жазуға бағышланған. Оның шығармаларының мазмұнынан мийнегкеш халықтың ауыр тұрмысының сүре-тин таба алмайсаң. Маулик саудагерлердің, алыпсатар, ийшан-моллалардың жырын жырлаған шайыр.

Маулик лирикалық қосықтың ұстасы. Оның қосықтары хәртүрлі тенеу, ауыстыру, кейіплеу, метафоралар менен толы, оғада сулуы құрастырылған.

Маулик-Әжинияз шайырдың қарақалпақ поэзиясына шығыс әдебиатынан киргизген жақсы дәстүрлерін дауам еттирушілердің ең басшыларының біреуі. Би-

1. Қараңыз: Фонд №А — 36, 56—83-беттер.

2. „Гүлистан“, Нөкис, 1949, 121—124-беттер.

рақта ол шығармаларының идеялық мазмұны жағынан Әжинияздан „түгиллей бөлиніп шығады. Егер де Әжинияз мийнегкеш халық пенен тилеклес, мунлас болса, сонан жырын жырласа, Маулик тек ғана жаңа өсіп келтирған сауда капитализм элементтерін, солардың жырын жырлайды. Егерде Бердақ, Әжинияз „дуньяның көркі адам баласы, сонлықтан дуньяның барлық қызығы, шадлығы сол адам баласы үшін болса, халық үшін болса,“ деп әрман етсе, Маулик „дуньяның барлық қызығы тек бир сәуер яр үшін“ деп жырлайды. Әлбетте, бұл оның түсінбеушілігі және ашықлық темасына көп кеуіл аударуынан келип шыққаны мәлім.

Маулик өзінің „Ол неге дәркар“ деген қосығында:

„Арық ақсақалға арна қаздырсаң,
Ақсақал бодысқа бұйрық жаздырсаң,
Аты қауазынды жұрттан оздырсаң,
Бир сәуер ярсыз ол неге дәркар.

Бай болып дуньяға шүміп батқаның,
Мамық төсек темир кәтте жатқаның,
Тахтабан дүканда тауар сатқаның
Бир сәуер ярсыз ол неге дәркар

Искендердей жердің жүзін алсаң және,
Хәр күні етмиш еккі нама шалсаң және,
Неше дәрйяларға көпір салсаң және,
Бир сәуер ярсыз ол неге дәркар.

Каба тауабында сен болсаң және,
Барша саудагерден алсаң және бажы,
Шах болып басыңа қыстырсаң тажы,
Бир сәуер яр таппай ол неге дәркар—“

деп жазады.

Мәулик өзинің „Ғәззели Шымбай“ деген қосығында:

„Улығлары оқыр халықтың санасын,
Соңра айтып еткенлерге дугасын,
Бай қызлары тағып тилла жығасын.
Салланып сыйпанар қызы Шымбайдың.

Қәдди бойын сәрүи киби гөзлеген,
Иба билән қашын қақып сөзлеген,
Лебин тишлап жүз мың жылға әйлеген.
Шийрин сөзли қызлары бар Шымбайдың.

Қәдилери шамшидур беллери нәзик,
Қолларында инжи қаслы биләзик,
Көзлери мастандур, қашлары язық
Қамар юзли қызлары бар Шымбайдың“—

XIX — әсирдің ахыры XX — әсирдің басында өмір сүрген Қожанияз, Разбек, Сейдабулла қусаған бір қатар шайырлар жөнінде бизің қолымызда мағлұматтар бар еди. Бирақта олар жөнінде тоқтап сөз қылып отырыудың хажети жоқ деп ойлаймыз.

Соның менен қатар революцияның алдыңғы жылларында жаза баслап, хәр қайсысы хәр түрлі жоллар менен болса да совет әдебиятына қосылған Аяпберген, Аббаз, Қазақбай қусаған шайырлардың да шығармаларына тоқтамадық. Себеби усы мийнеттің үшінші китабында олар жөнінде арнаулы тоқтаймыз.

Ж У Ы М А Қ

Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ әдебияты ерте заманлардан баслап усы күнге шекем дауам етип киятырған оғада бай ауыз әдебиятының тийкарында жарыққа шықты хәм оның жақсы дәстүрлерін ийелеу, тағы да жетилдириу жолы менен рауажланды. Сонлықтан да революцияға шекемги қарақалпақ әдебия-

ты фольклор менен ушласып атыр, Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында хәзирги мәнисиндей роман да, драма да болған жоқ. Поэзия болды. Бул поэзия жазып шығаруы менен қатар ауызеки де, жазба дәптер түрінде де, ауызеки айтыу жолы менен де таралды.

Революцияға шекемги жазба әдебият XVIII-әсирдің екінші ярымында өмір сүрген Жийен Тағай улынаң басланды. XIX-әсир қарақалпақ әдебиятының бірқанша рауажланған дәуири болды. Бул уақытларда Күнхожа, Әтеш, Омар, Әжинияз, Бердақ қусаған көлемли, терең маамунлы шығармалар дөреткен шайырлар жасады.

Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының тийкаргы тематикасы мийнеткеш халықтың ауыр турмысы, хәр түрлі типтеги езиушилерден көрген азаптары, үмітлери, бахытлы, шадлы турмыс ушын ханларға, билерге, аталық байларға қарсы алып барған күреслерін жырлауға қаратылған.

Әлбетте, буннан революцияға шекемги қарақалпақ шайырларының барлығы бирдей халықлық демократиялық пикирди жырлады деген жууымақ шықпайди. Соның менен қатар езиушилердің жырын жырлаған шығармалар, жазыушылар да болды. XIX-әсирдің ахыры XX-әсирдің басларынан баслап қалалы адамлардың саудагерлердің жырын жырлайтуғын жазыушылар да пайда болды.

Уллы Октябрь социалистлик революциясына шекем қарақалпақ халқы хешқандай сиясий ҳуқуққа ийе болмай, халық қағарына саналмай жүрген уақытларда буржуазияшыл оқымыслылар, мындалы миллетшилер қарақалпақ халқының өзинің тарийхий өсиу дәрежесине ылайық миллий мәдениятының, әдебиятының барлығын итибарға алмады. Тек те Уллы Октябрь социалистлик революциясынан кейин совет ҳүкіметі дәуи-

ринде ленивлик миллет сиясатын дурыс әмелге асырыўдын нәтийжесинде, совет илимпазларының мийнетлери буржуазияшыл оқымыслылардың мындалы миллетшилердин натыўры пикирлеринин кўли көкке ушырылды. Жоғалыўға тақалған революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты қайта тикленди.

Енди қарақалпақ совет әдебияты усы күнге шекем өзиниң идеялық мазмунын, көркемлик қасийетин жоғалтпаған Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Өтеш, Омар, Бердақ усаған шайырлар менен мақтана алады. Енди булардың шығармалары бастырылып шығарылып, барлық белгилери менен ғаўлап өсип, жетилип атырған қарақалпақ совет әдебиятына қосылып, халқымыздың сөйип оқытуғын kitapларына айланды.

III БОЛИМ

ҚАРАҚАЛПАҚ СОВЕТ ӘДЕБИЯТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ СОВЕТ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰ ЖОЛЛАРЫ

Уллы Октябрь социалистлик революциясы адамзат турмысындағы жаңа дәўирдин басланыўы болды. Октябрь революциясы нәтийжесинде Россияның езилген халықларының азат, бахытлы турмыс ҳаққындағы нешше әсирлерден бери киятырған әрманы иске асты. Ол бурынғы Россия империясының мийнеткешлер массасын жыртықшларша эксплуатациялаўдан, миллий зулымылықтан, сиясий ҳуқуқсызлықтан биротала азат етти ҳәм оларды социалистлик жәмийеттин тен ҳуқықлы және актив дүзиўшилерине айландырды.

Совет властының, Коммунистлик партияның ҳәм уллы рус халқының жәрдеми нәтийжесинде бурынғы инта Россиясының езилген халықлары, соның ишинде қарақалпақ халқы да азатлық ҳәм тен ҳуқықлық алды.

Қарақалпақ халқы басқа халықлар менен бирге Уллы Октябрь социалистлик революциясын оғада үлкен көтеринкилик ҳәм инта менен қутлықлады. Шайыр Аяпбергел Муўсаев қарақалпақ халқының бул ой-сезимлерин былайынша сүўретлейди:

Таза тәртіп болды хұррият заман,
Кетти басымыздан қайғы-ғам, думан,
Заманымыз енді болды абадан,
Кембағалға нәубет жете басады.

Ғарип айтар бұрын не болды халым,
Киймеге тоным жоқ жемеге наным,
Кемтарлықтан қысылып жүрген күндерім,
Кем-кемнен ол умыт бола басады"¹.

Большевиклер партиясы хәм Совет власты Октябрь революциясының дәслепки күнлеринен басыла-ақ бұрынғы Россия империясының шет-шебиріндеги миллий үлкелер хәққында аталық ғамхорлық етти. Ленинни инициативасы бойынша бирқатар миллий республикалар дүзилди.

Гражданлық урысының хәм баспашыларға қарес гүрес жүргизиўдин узаққа созылыўына байланысты Қарақалпақстан Орта Азияның басқа районларына қарағанда парахат совет қурылысына әдеўир кейинирек кириети. 1920—жылы бұрынғы Әмударья бөлиминин территориясында Түркистан республикасының составына киретуғын Әмударья областы шөлкемлестирилди. Усынын менен бул жерде совет власты биротала орнатылды.

Халық хожалығын қайта тиклеў хәм совет дүзимин беккемлеў исиндеги айтарлықтай табыслар бизин партиямызға Орта Азияда миллий мәселе бойынша оғада әхмийетли иләжларды әмелге асырыўға мүмкиншилик берди.

1924 жылы ең әхмийегли мәмлекетлик—сиясий иләж Орта Азияда миллий шегаралаў әмелге асырылды.

Миллий шегаралаўдың нәтийжесинде 1924—жылы Қазақстан АССР ының составында Қарақалпақстан автономиялы областы дүзилди. Қарақалпақ халқының

мәмлекети ең дәслеп дүзилген бул сәне усы халықтың тарихына жайнаған умытылмас бет болып жазылды. 1933—жылы автономиялы область РСФСР дың составына киретуғын Қарақалпақстан Автономиялы Совет социалисттик республикасы етип қайта дүзилди хәм 1936—жылы Қарақалпақстан АССР ы Жаңа Конституция тийкарында Өзбекстан ССР ының составына киретирилди.

Ленин партиясы басшылық еткен қарақалпақ халқы бұрынғы—соңғы болып көрмеген өсиўдин гүзар жолын түсип, қысқа мүддеттин ишинде социалисттик миллет болып жетисти.

Ленин партиясының басшылығы астында, уллы рус советинин тууысқанлық жәрдеми нәтийжесинде бахытқа бөленген, қайта туўылған қарақалпақ халқы социалисттик қурылыстың барлық тараўларында оғада үлкен табысларға еристи. Қалалар қулпырып жанарды, жаңа санаат кәрханалары бой тикледи, аўыллар танып болмайтуғын дәрежеде өзгерип кетти, Формасы жағынын миллий, мазмуны жағынан социалисттик мәдениет тасқынлап раўажланып атыр.

Совет власты жылларында пахта тазалаў, май ислеп шығарыў, балық санааты қайтадан дүзилди, ең жаңа техника менен тәмийинленди. Жергиликли хәм кооператив санааты кеңнен ең жайды. Жергиликли миллетлердин арасынан жетисип шыққан рабочийлардың саны артты, Аўыл хожалығында хәқыйқат революция болды.

Коммунисттик партияның ҳармай-талмай күнделикан басшылық етиўи нәтийжесинде аўылхожалығы өндириси туп-тамырынан өзгерди. Ең жаңа машина техникасына, агрономия, илиминин жетискенликлерине тийкарланған аўылхожалығы усы ўақытқа шекем болып көрмеген өнимди бере басады.

¹ А. Муўсаев Толық жыйнақ Төрткүл, 1941, 15—бет

Бул табыслардың барлығы партиямыз бенен Совет мемлекетинин ленинлик миллий сиясатын булжытпай турмысқа асырудың оғада үлкен табыслары қайта тууылған қарақалпақ халқының материаллық абаданлығын хәм мәдений дәрежесин бурынлы-сонлы болып көрмеген дәрежеде өсириў ушын қолайлы жағдайлар дүзип берди, қарақалпақ халқының мәдений қурылыс тараўындағы табыслары оғада таңқаларлық. Социалистлик қурылыстың оғада үлкен жетискенликлери қарақалпақ халқының идеологиясын, үрип-әдеглери хәм салт-дәстүрлерин түп-тамырынан өзгертти. Жақында ғана жалпыламай саўатсыз ел болған Қарақалпақстан саўатлы республикаға айланды. Жақында тек ғана төрт мектеп болған жерде, енди 489 баслаўыш хәм орта мектеп, 4 педагогикалық училище, аўылхожалық хәм финанс-экономикалық техникумлар, фельдшер-акушерлик мектеби, музыка мектеби, муғаллимлер хәм педагогикалық институтлары ислеп тур. Оларда азат қарақалпақ халқының жүз мыңлаған ул-қызлары билим алып атыр. Китапханалар, оқыў үйлери, клублар, қызыл чайханалар, кинотеатрлар, радиоузеллер, емлеу ханалар, амбулаториялар т. б. сыяқлы мәдений-ағартыў хәм мәдений-санитариялық мәкемелердин тараўы кеңнен ен жайды. Музыкалық-драма театры жигирма жылдан асламырақ ўақыттан бери табыслы ислеп отыр, мәмлекетлик филармония хәм бир қатар колхоз театрлары өз жумысын жемисли жүргизип киятыр.

Қысқа мүддеттин ишинде жергиликли интеллигенциянын көп санлы кадрлары—муғаллимлер, агрономлар инженерлер, зоотехниклер, врачлар, совет хәм партия хызметкерлери, мәденият хәм искусство искерлери тәрбиялап жетистирилди. Илим тез пәтлер менен раўажланып атыр. Қарақалпақстан экономика хәм мәденият илим-изертлеў институтында республиканың табиий

байлықларын, қарақалпақ халқының тарийхын, мәденият, тилин, фольклорын, әдебиятын үйрениў бойынша үлкен жумыс жүргизилип атыр, пахташылық, мал-шаруашылығы, балықшылық бойынша көп санлы илим-изертлеў станциялары, сондай-ақ үлке таныў музейи ислеп атыр.

Октябрь революциясы тәрәпинен жаңа турмысқа азып келинген қарақалпақ жигит-қызлары—аспирантлар хәм студентлер—Москваның, Ленинградтың, Ташкенттин және Советлер Союзынын басқа да қалаларынын жоқары оқыў орынларында оқып ағыр.

Қарақалпақ әдебий тили қәлипести хәм ол тез пәтлер менен раўажланып отыр. Нәкисте механизацияластырылған полиграфиялық комбинат салынды. Хәр бир район өзиниң типографиясына ийе. Республикада Қарақалпақ тилинде оннан аслам газета хәм журнал басып шығарылып атыр. Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы меткеплерди өз ана тилинде турақлы оқыў қурылы болған сабақлықлар менен толық тәмийилеп атыр.

Партиямыздың хәм совет мемлекетинин ленинлик миллий сиясатынын нәтийжесинде азат қарақалпақ халқы адамзаттын уллы данышпаны Ленинниң мийнетлерин өз ана тилинде оқыў мүмкиншилигине ийе болады. Бул жағынан қарақалпақ совет әдебиятының тасқынлап өсиўи оғада характерли нәрсе.

Қарақалпақ совет әдебияты-туўысқан республикалар әдебиятларынын арасындағы ең жас әдебият. Ол уллы пролетар жазыўшысы М. Горький тийкарын салған социалисттик реализм методын өзиниң тийкаргы методын алған көп миллетли совет әдебиятының ажыралмас бөлегин болып табылады. Ол усының менен бир ўақытта революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының ең жақсы традицияларының даўамы. Қарақалпақ совет әдебияты жана советлик жағдайларында раўажлана

отырып, формасын жетилистиріу хәм мазмунын теренлестириу арқалы салыстырып болмайтұғын дәрежеде байыды, өйткени бизин жас совет жазыушыларымыз ең алдыңғы идеология — марксизм-ленинизм идеологиясы менен қурааланған. Октябрь революциясы қарақалпақ халқына ұллы рус халқының әдебиятына, ал ол арқалы жержүзлик әдебиет сағаларына ортақ болыу мүмкіншилигин береді.

Совет әдебияты тәрәпинен исленип атырған тийкары темалар мынау: Октябрь революциясы, совет власты, Коммунистлик партия, ұатынын шексиз сүйетұғын, Ленинниң ұллы идеяларына садық болған жаңа совет адамының турмысы, халықлардың туысқанлық дослығы, құдиретли совет Армиясы, социалистлик санаат, колхоз аўылы, халықлардың бахытлы, азат турмысы, усы турмысты берген бизин көсемлеримизди, халықты коммунистлик рухта, Ұатанның душпанларын жеккөриушилик рухта тәрбиялау.

Қарақалпақ совет әдебияты сыртқы хәм ишки душпанлағға, буржуазиялық миллетшилерге қарсы, совет дүзимин орнатыу, халық хожалығын қайта тиклеу, елимизди индустрилизацияластыру, колхоз дүзимин бекемлеу, классыз социалистлик жәмийетти дүзиу ушын қатан күрес жүргизиу жағдайында ал оннан соң Ұллы Ұатандарлық урыс хәм Урыстан соңғы паракхат дәретиушилик мийнет етиу дәуири жағдайларында раўажланды.

Қарақалпақ әдебияты-Ұллы Октябрьдин жемиси. Ол мазмуны жағынан социалистлик, формасы жағынан миллий жаңа әдебиет болып табылады. Оның ең тийкары өзгешелиги ол өзи өмир сүре баслағанының дәлелки күнлеринен баслап-ақ жанлы шынлық пенен ғығыз байланыста болыуынан дәуирдин ең маңызлы мәселелерине тиккелей жууап бере алғанынан ибарат

өсти хәм социалистлик миллеттин өз алдына әдебияты иретинде формалары менен жанрлары әлұан-әлұан болып қәлиплести. Поэзия оның жетекши жанры болып келди хәм сондай болып қалады, ал совет әдебиятының аға әуладының ўәкили Аяпберген Муўсаев мине усы поэзияның баслаушысы болды. Усы шайырдың изин ала бир топар жас талантлар поэтикалық жанрды раўажландырыуын даўам етти. Ал бул жас талантлардың саны жыл сайын арта берди. Кишкене шығармалардан, сиясий лирикадан басланған қарақалпақ совет поэзиясы ўақыттын өтиуи менен оғада салмақлы көркем күш болып жетисти, ал көркем күш хәзир өз активине көплеген ири, әжайып поэмаларға ийе. Аймурзаев, Жапақов, Ә. Шамуратов сыяқлы хәм басқа да қарақалпақ шайырларының ең жаксы шығармалары ұллы рус және совет шайырлары А. С. Пушкинниң, М. Ю. Лермонтовтың, Н. А. Некрасовтың, Т. Г. Шевченконың, В. В. Маяковскийдиң, К. Симоновтың, Н. С. Тихоновтың хәм басқалардың творчествосының ийгиликли тәсийри астында жазылды.

Рус классиклериниң хәм хәзирги совет шайырларының көплеген шығармалары қарақалпақ тилине аударылды хәм қарақалпақ әдебиятының фондына кирди. Жас қарақалпақ шайырлары мине усы лардан үйренди.

Драматургия-поэзиядан соң қарақалпақ совет әдебиятында айтарлықтай үлкен орын ийелейди. Ол совет властының дәслепки жылларында ақ, экономиканы хәм мәдениетти раўажландырыуда улыўма творчестволық мийнет көтеринкилиги жағдайында туўылды. Октябрь революциясы бул улыўма творчестволық мийнет көтеринкилигин пайда етиу ушын барлық жағдайларды хәм алдын ала шәртлерди дүзип берди. Драмалық поэзияның элементлери аўыз еки халық творчествосының хәр қыйлы жанрларында бар еди. Қарақалпақ драма

тургиясының өз алдына жанр ретінде тууылыуы **хәм** рауажланыуы рус драматургиясының традициялары және қазақ хәм өзбек әдебиятындағы драмалық жанрдың тажирийбеси менен байланысы.

Қарақалпақ драматургиясының хәм усының менен бир уақытта қарақалпақ театрының тийкарын салыушысы Әбдираман Өтепов болды. Ж. Аймурзаев, А. Бегимов, С. Хожаниязов тағы басқалар сыяқлы бірқатар пьеса жазған басқа жазыушылар онын изине ерди. Рус классиклериниң қарақалпақ тилинде аударылған „Жардылық айып емес“, „Ревизор“, „Рус адамлары“ хәм К. Симоновтың „Рус мәселеси“ пьесалары олар ушын оғада үлкен мектеп болды.

Проза қарақалпақ әдебиятындағы ең жас жанр болып табылады. Ол поэзиядан хәм драматургиядан әдеуир соң тууылды. Бул жанрдың дәслепки шығармалары хәр қыйлы маңызлы темалардағы кишкене газета очерклері гүрришлерин, фельетонлар болды.

Уақыттың өтиуі менен журналлардың, бетлеринде, сондай-ақ топламларда қыйынырақ ямаса аңсатырақ құрамалы сюжети хәм персонажлардың характерлері кенирек жасалған анағурлым ири гүрришлер менен повестьлер пайда бола баслады. Ж. А. Аймурзаев, А. Бегимов, М. Дәрибаев, тағы басқалар көрнекли қарақалпақ прозаиклері болып табылады.

Қарақалпақ прозасында айтарлықтай көп шығармалар болсада, оның хәзирше өсиу хәм қәлиплесиу дәуирин басынан кеширип атырғанын айтыу керек. Оның табыслы рауажланыуы ушын зәрүрли алдын ала шәртлер дүзилген. Рус хәм класслық әдебиятының көптеген теңи-тайы жоқ үлгилері Л. Толстойдың „Хаджи-Мурат“, „Кавказ тутқаны“, А. С. Пушкинниң „Капитан қызы“, „Дубровский“, „Ғарғаның гүл дәстеси“, „Станция бақлаушысы“, „Дыйхан қыз—ханым“, М. Ю. Лер-

монтының „Бизиң заманымыздың қахарманы“, „Ашық-Ғәрийи“, Чеховтың хәм Салтыков-Щедринниң гүрришлериниң, М. Горькийдиң „Ана“, „Артомоновлар иси“, „Мениң университетлерим“, „Адамлар арасында“, сондай-ақ совет жазыушылары Н. Островскийдиң „Полат қайы шынықты“ хәм „Дауылдан—тууылғанлар“ Фурмановтың „Чапаев“, А. Фадеевтиң „Қыйралыу“, „Жас гвардия“, В. Катаевтың „Полк улы“ сыяқлы әжайып шеестилері хәм романлары, В. Гюгоның, Джек Лондонның хәм басқада жазыушылардың гүрришлері қарақалпақ тилине аударылып, басып шығарылды.

Қарақалпақ совет әдебиятының барлық жанрлары тәңишлеп рауажланып атырған бир уақытта әдебият критикасы тарауында белгилі дәрежеде артта қалыушылық сезилип атыр. Отызыншы жылларда А. Бегимов дәслепки критикалық мақаланы жазды. Оның „Харамы өзинше ойлайды“ деген мақаласы әдебияттағы буржуазиялық миллетшилерди әшкаралауға арналған болып, оның бийкарлауға болмайтуғын қунлылығы да мінше усында еди. Бирақ, мақала авторы гейпара теориялық мәселелерди сөз етиуде қәтегеде жоқ қойып еди. Буннан кейин күнделикли баспа сөз бетлеринде И. Сағитовтың, Н. Жапақовтың, Ж. Аймурзаевтың хәм басқа да жолдаслардың тийкарынан алғанда кишкене рецензиялар характерине ийе болған критикалық мақалалары жәрияланып турды. Бул мақалалар тәңишланып атырған шығармаға терең анализ жасауды ямаса мынау жазыушының творчествосына хәртөреплеме оғада беріуді өз алдына ұазыйпа етип қоймағанеди.

Қарақалпақ совет әдсбияты—жас әдебият. Ол уллы социалистлик құрылыс дәуиринде пайда болды, рауажланды хәм өсти. Өзиниң қысқа мүддегли рауажланыуында ол бирнеше басқышты басынан кеширди. Бул басқышлар өз ара тығыз органикалық байланыста бол-

сада, өзінің гейпара өзгешеліклеріне иіе. Қарақалпақ Совет әдебиатының рауажланыуында төмендегі басқышларды белгілеуге болады;

- 1) Бірінші дәуір (1920—31 жыллар)
- 2) Екінші дәуір (1931—41 жыллар)
- 3) үшінші дәуір 1941—45 жыллар)
- 4) Төртінші дәуір (1945—49 жыллар)

БІРІНШІ ДӘУІР

Совет Власты орнатылмастан бұрын Қарақалпақстан Россия колониялық империясы системасындағы ең артта қалған аграр үлкесі еді. Бұл жерде ярым натуралық характердегі патриархалық дийханшылықтың хәм көшпелі малшаруашылығының ең артта қалған формалары үстемдік ететугын, кентаралған патриархалық — урыулық қатнасықлар ең әлпиуайы, атам заманнан қалған техника бар еді.

Қарақалпақ халқының мийнеткешлер массасы жаңа совет дәуіріне шекем бийлердің аталықлардың, байлардың, мусылман рууханийларының, хан хәм патша хәмейдарларының, аяусыз эксплуатациялау объекті болды. Бұл жерде сауатсызлық хәм ладанлық хуким сүрді.

Совет властының алдында оғада үлкен әхмийетке иіе болған ұазыйпалар пайда болды. Совет властын беккемлеу, бұрынғы патша Россиясының шығыс шет-шебиріндегі жерлерде халық хожалығын қайта тик-леу бойынша бизин партиямыз тәрөпинен жүргизилген оғада үлкен сиясий, хожалық хәм мәдений жумыстың нәтиийжесинде Орта Азия халықлары ушын оғада үлкен әхмийетке иіе болған ең әхмийетли тарийхый илажды миллий шегаралауды әмелге асыруу мүмкин болды.

Қарақалпақстан автономиялы областының дүзилиуи бұл әхмийетли мәмлекетлик—сиясий илажды әмелге асырудың, жемишли нәтиийжелериниң бири болды. Бұл дәуірде Қарақалпақстанның партия хәм совет орган-лары Совет властын беккемлеу, ауылларды советлес-тириу, жер мәселесин шешиу хәм суудан пайдаланыу-ға жолға қойуу, турмыстағы патриархаллық—урыу-шалық қалдықларына қарсы түрес жүргизиу, дийхан хожалықларын коллективлестиреу жолына салуу, ку-ланбай элементлерин шеклеп қойуу бойынша оғада үлкен жумыс жүргизди.

Партиямыз мийнеткешлердің мәдений дәрежесин көтериу, олардың өз ана тилиндегі әдебиатын барынша рауажландыруу жөнинде көрсетпе береді. Қарақал-пақстанның партия хәм совет органлары бұл көрсетпе-ни басшылыққа алып, булжытпай орынлауға киристи.

Бирнеше жүзлеген мектептер, хәр қыйлы, қысқа күнделік курслар дүзилди, педагогикалық хәм ауыл-хожалығы техникумлары, совет-партия мектеби ашыл-ди, халық арасында сауатсызлықты сапластыруу бо-йынша мәдений—көпшилик жумысы қызғынлы түрде жүргизилди, өтмишгиң қалдықларын түп-гамыры менен жоқ етпн мийнеткешлерди мусылман рууханийларының және турмыстағы патриархаллық-феодаллық қалдық-лардың көп әсирлик тәсийиринен руухый жақтан азат етиу мақсетинде системалы түрде мәдений-ағартыу жумысы алып барылды. Күнделікли қарақалпақ баспа-сында тийкар салынды, 1925—жылдан баслап „Еркин қарақалпақ“ атлы республикалық газетасы, ал оның ийин ала „Жас Лениини“ газетасы басып шығарыла бастады, оқыушылардың ана тилинде сабақлықлары хәм бұлаптары жарыққа шыға бастады.

Сол жылларда халық турмысының барлық тәрөпле-рин өзгертетуғын, традициялық ыызамларды, артта

қалған патриархаллық—феодалдық үрп-әдетлерді сап-ластыратуғын бұндай әхмийетли илажларды әмелге асыруға үлкен күш салыуды хәм бир қатар қиыншылықларды жеңиуди талап ететуғын еди.

Партия—Совет хукимети орнагылғаннан соңғы дәс-лепки күнлерден баслап—ақ жергиликли миллетлерден кадрлар таярлауды ең тийкаргы ұазыпалардың бири етип қойды. Жергиликли орынларда мың-мыңлаған хызметкерлерди таярлау менен бир қатарда бир неше онлаған хәм жүзлеген жас қарақалпақлар хәр жылы қонсылас республикалардың хәм Советлер Союзының үлкен мәдений орайларына—Оренбургке, Ташкентке, Қазанға, Алма-Атаға, Москваға, Ленинградқа хәм басқада қалаларға оқыға жиберилип турылды.

Мине усының барлығының нәтижесинде уаллы рус халқының алдыңғы қатардағы мәдениаты менен танысқан, өмир сүргиш хәм тәсийиршен марксизм—ленинизм теориясы менен қуралланған, социализм дүзиу исине хызмет етиуге қызғын умтылыушылықтан руўланған, совет мектебинде тәлим алған жас қарақалпақ интеллигенциясы қурала баслады. Жолмурза Аймурзаев, Айтбай Мәтъякубов, Хожамет Ахмедов, Әбдираман, Өтепов, Асан Бегимов, Тәжиахмет Сейтмамутов т. б. сыяқлы жас шайырлар хәм жазыушылар жаңа совет әдебиятының дәсепки қарлығашлары иретинде Октябрь дүзген мине усы қарақалпақ совет интеллигенциясының арасынан жетисип шықты.

Солай етип, хәммеге танылған жыршы, халықтың ой-әрманларын сүүретлеуши, Совет хәкимиятын басқа барлық шайырлардай жыр етип хатқа салған, қарақалпақ совет әдебиятына бул дәуирде жаңа жас күшлер келип қосылды.

Атап көрсетилген жазыушылар менен шайырлар республикалық „Еркин қарақалпақ“ соңынан „Мийнет“

жәш қарақалпақ“, „Қызыл Қарақалпақстан“ болып шыққан, ал хәзир „Совет Қарақалпақстаны“ газетасында, сондай—ақ 1928—1929 жылларда Төрткүлде педагогикалық техникумның студентлери тәрәпиннен шығарылған әдебий көркем орган болған „Қызыл муғаллим“ қол жазба журналының бетлеринде өз шығармаларын жариялау арқалы майданға шықты.

1929—30-жыллары қарақалпақ совет әдебиятының жаңа отрядларының шығармаларын өз ишине алған бирнеше топлам жарыққа шықты. Партиямыз Орайлық Комитетинин „Партияның көркем әдебиат тарауындағы енисаты хәққинда“ ғы қарарына байланыслы 1928-жылы РАПП тың қарақалпақ бөлими шөлкемлестирілди.

Езилген халықты азат еткен Октябрь революциясы, Лейин партиясы, өтмиштин жан түршиктигерлик көринислеринен сүүретлеу, жарлыларды хәм батрақларды байларға ийшанларға, моллаларға қарсы гүреске шақыру, хаял-қызларды азат етиу, турмыстағы патриархаллық-феодаллық қалдықларға қарсы гүрес жүргизу, мәдениатты ийелеуге, большевиклик партияның итирапына жәмлениуге, колхоз дүзимин беккемлеуге хәм социалистлик индустрияның дәсепки қәдемлерин жырлауға шақыру сол дәуирдеги қарақалпақ совет әдебиятының тийкаргы темалары болды.

Поэзия—сол ўақытта тийкаргы әдебий жанр болды. Адиберген Муўсаев, Жолмурза Аймурзаев, Хожамет Ахметов сол дәуирдеги поэзияның ең жақсы ўәкиллери болып, қунылы шығармалар дәретти.

Бул дәуирде қарақалпақ драматургиясына тийкар салған дәсепки драмалық шығармалар пайда болды. Ә. Өтепов, Ж. Аймурзаев, А. Бегимов усы жанрдың баслаушылары болды. Өтеповтын „Ашлық зары“, „Теңин тапқан қыз“, „Бояушы ўәкил“, „900 грамм“, Аймурзаев-

тың „Хәкислилер“ пьесалары сол дәуірдин ең жақсы пьесалары болды.

Проза сол ўақытта өз алдына жанр ретинде раўажланды, ол еле енди ғана бүртик жарып киятыр еди. Проза тийкарынан газеталарда жәрияланып атырған кишкене гүрринлерден, очерклерден хәм фельетонлардан ибарат болды.

Халық шайыры Аяпберген өзиниң „Бола баслады“ қосығын былай деп жазды: „Басымыздан қайғы—хәсирет кетти, азатлық хәм бахыт дәуири басланды, жаңа абаданлық дәуири келди. Мүтажлық азап-ақырет хәм хәр қандай апатлар басымыздан кетти. Барыңыз, қаллашлар, бизге Совет хәкимияты берген нәрселерден пайдаланыңыз.“ — деди.

Шайыр өзиниң „Мойнақ“ атлы басқа бир қосығында совет дүзимин қутлықлап, онын жетискенликлерине кеўили толып, таңлана отырып, былай деп жазды.

„Бул районнын еки жерден қолы бар:
Дийханға жер, балықшыға көли бар“.

Жас шайыр Хожамет Ахмедов Уллы Октябрь социалисттик революциясының әҳмийети туўралы былай деп жазған еди:

„Ел болдық, мийнеткеш отаўды тигип,
Бул ис бизде Октябрьдин саўлаты,
Аўылда ис ислеп алға бет бурып,
Жаңардық—бул Октябрьдин саўлаты“.

Жолмурза Аймурзаев 1928-жылы барлық жарлыларға хәм батрақларға қарата бурынғы батрақ Пиримбет хәққында емиренип былай деп жазған еди:

„Қараңғыда един, жолың ашылды,
Үстине еркинлик нуры шашылды,
Ленин еккен мийўалары ҳасыллы,
Бул мийўаның дәмдин таттың Пиримбет.“

Хәқыйқатлап, жәбилесин, келинлер,
Ленин жолы—партияға еринлер,
Жамай жаўға қарсы шара көринлер,
Бул Октябрь сениң тойың Пиримбет“.

„Шоңқаярсаң“, „Хәкислилер“ тағы басқа да бир қатар шығармаларында Ж. А. Аймурзаев совет аппаратына жасырын гүрде кирип алған душпан элементлер класын, олардың сатқыншылық, ыдыраўшылық исин қәхәр-ғәзеп пенен қатты әшкаралайды.

Аўылды коллективлестириўди әмелге асырыў пайытынан басланған үлкен социаллық-экономикалық қайта дүзиўлерди қарақалпақ совет жазыўшылары үлкен көтеринкилик пенен күтип алды.

Халық шайыры Аяпберген былай деп жазды:

„Колхозшылар, қараң мениң сөзиме,
Ким болдым өзим деп қара өзине,
Қадам басып уллы социализмге,
Жарыс пенен планы өсип барады,
Нур сәўлесин шашып күн менен айлар,
Салынды жарқырап жаңадан жайлар,
Бурынғы езилген, қаллаш дийханлар,
Шадылығы артып, кеўли өсип барады“.

Ғалаба хұжим басланыўдың усы дәуирине келип совет власты тәрәпинен жүргизилип атырған қайта дүзиўлердин түп мәнисин бурын түсинбей жүрген Аббаз хәм басқалар сыяқлы жасы үлкен әўладқа жататуғын шайырлардың ўәкиллери де совет шайырларының қатарына қосылды; Енди олар тәжирийбеде социализм исиниң хәқ екенине исенип, жаңа турмысты жырлай баслады.

Сөз етилип атырған дәуир тийкарынан алғанда қарақалпақ совет әдәбиятындағы излениў, тәжирийбе үйрениў хәм қәлиплесиў дәуири болды.

Бұл дәуірде жас әдебиятымызда кемшиліктерде болды. Мәселен, унамсыз жағдайларға жол қойыу, турмысты натуралисттик сүүретлеу хәм тағы усы сыяқлылар болды.

Усыған қарамастан сол жыллардағы жас қарақалпақ совет әдебияты қарақалпақ халқының мәдениатын ғалаба өсириүде айтарлықтай роль атқарады, ҳақықат қурал иретинде партия хәм совет органларына жас совет республикасының алдында турған оғада үлкен ұазыйпаларды әмелге асырыу исинде әлеуир жәрдем берди.

Өзи жасай баслаған жыллардан баслап—ақ совет әдебияты жергиликли миллетшилерге қарсы қатаң хәм аяўсыз гүрес жүргизди, марксизм—ленинизм идеяларын пропагандалады. Солай етип мийнеткешлер масасының Ленин партиясының әтирапына жәмлесиюине жәрдем берди.

ЕКИНШИ ДӘУИР

Бул дәуирге қарақалпақ жазыушыларының 1931—1941-жыллары дөреткен шығармалары жатады.

Бул пүткил совет халқы колхозларды буннан былай да беккемлеу, халық хожалығына ең жақсы техниканы енгизиу, бесжыллықларды табыслы хәм мүддетинен бурын орынлау ушын гүрес жүргизип атырған, пүткил совет халқы Ленин партиясының басшылығы астында бизиң елимизде социализм дүзиу ушын хұжимди ғалаба ең жайдырып жиберген дәуир болды.

Социалистлик жәмийет дүзиудиң жаңа ұазыйпалары совет әдебиятының алдына жаңа тапсырмаларды қойды. Екинши басжыллықтың классыз социалистлик жәмийет дүзиу босағасында партиямыздың Орайлық Комитети „Әдебий-көркем шөлкемлерди қайта дүзиу ҳаққында“ қарар қабыл етти.

Усы жылларда бизиң елимизде социализм биротала жеңип шықты. Совет халқы большевиклик партияның басшылығы астында ишки хәм сыртқы душпанларға қарсы қатаң гүрес жүргизе отырып, адамзат тарийхында ең дәслең классыз социалистлик жәмийет дүзилди. Социалистлик санааттың хәм аўыл хожалығының оғада үлкен табыслары совет халқының материаллық абаданлығы хәм мәдений дәрежесин бурынлы соңлы болып көрмеген дәрежеде арттыруу ушын қолайлы жағдайлар дүзип берди.

Жас қарақалпақ областының турмыстың барлық тарауларындағы бурынлы соңлы болып көрмеген жетискенликлери оны 1932-жылы март айында Автономиялы Совет Социалистлик Республикасы етип қайта дүзиу ушын тийкар таярлады. Жас республиканың алдында оғада үлкен әҳмийетке ийе болған жаңа ұазыйпалар пайда болды. Бул ұазыйпалар бес жыллықларда орынлаудың хәм классыз социалистлик жәмийет дүзиудиң улыўма тапсырмаларынан келип шықты. Бул Қарақалпақтан жағдайларында колхоз қурылысын буннан былай да беккемлеу, егислик майдандарды кеңейтиу, жаңа ирригациялық суўғарыу тарауларын қазыу, аўыл—хожалығына жаңа техниканы енгизиу, усы тийкарда зүрәәттиликти арттыруу, жаңа санаат кәрханаларын салыу, миллий мәдениатты буннан былай да барынша раўажландыруу, буржуазиялық капитализмниң көринислерине, турмыстағы патриархаллық—феодаллық қалдықларға хәм диний үрип-әдетлерге қарсы гүрес жүргизиу деген сөз еди.

Мине, усы атап көрсетилген ұазыйпаларды орынлауда қарақалпақ жазыушылары өзиниң ылайықлы орнын ийелейди. Областьлық партия комитети менен республика хұкимети хәм жас қарақалпақ совет әде-

биятын буннан былай да раўажландырыў ушын барлық жағдайларды дүзип берди.

1932-жылы областьлық партия комитетинин қарары бойынша РАПП тың бөлими Қарақалпақстан совет жазыўшылары Союзы етип қайта дүзилди. Усы жылдың июнь айынан баслап жазыўшылар Союзынын турақлы органы—„Мийнет әдебияты“ атлы әдебий—көркем журнал шыға баслады, бул журнал соңынан „Жеңис ҳаўазы“ ҳәм „Қарақалпақ әдебияты ҳәм искусовсы“ деп аталады. 1934 жылы қарақалпақ жазыўшыларынын биринши съезди, ал 1939 жылы еккинши съезди болды. Бул Съездлерде республикада әдебий ҳәрекеттин ен маңызлы мәселелери додаланды ҳәм оны буннан былай да раўажландырыў перспективалары белгиленди.

Ленин партиясының басшылығы астында, уллы рус халқының туўысқанлық жәрдеми менен қарақалпақ халқы бес жыллықлар дәуиринде социалистлик қурылыстың барлық тараўларында оғада үлкен жетискенликлерге еристи. Аўыллар менен қалалар танып болмаслық дәрежеде өзгерип қулпырып кетти. Жаңа социалистлик типтеги қала—республика пайтахты Нөкис—қулазыған далаға салынды. Жаңа санаат кәрханалары—пахта тазалаў, май ислеп шығарыў заводлары, балық заводлары, қарақалпақ халқының мақтаншы болған Мойнақ балық консерва комбинаты, мотор ремонтлаў заводы бой тикледі. Пахта-арна, Қыз-кеткен, Ленин-жап ҳәм тағы басқа сыяқлы ирригациялық қурылыслар питкерилди ҳәм каналлар қазылды. Әсирлер даўамында қулазыған суўсыз шөлистанлық жайлап атырған жерлерди, әййемги Хорезмнің пайтахты Қяттын, Жамбас қаланың, Топырақ қаланың әтирапын нәўпир суўлар суўғарды, саҳраға жан енди ҳәм колхоз атызлары менен бағлары гүлленди. Ғаўаша егилетуғын майданлар анағурлым кеңейди ҳәм пахтаның

зүрәәтилиги артты, маллардың бас саны әдеўир көбейди, хожалық-экономикалық турмыстағы оғада үлкен жетискенликлер қарақалпақ халқының материаллық абаданлығын ҳәм улыўма мәдениатын ең жоқары дәрежеге көтерди.

Бул айтарлықтай қысқа тарийхый муддетте әсирлер даўамында қараңғылықта ҳәм ладанлықта қалып киятырған—халықтың арасындағы саўатсызлық толық сап-ластырылды. Бирнеше жүзлеген баслаўыш, толық емес орта ҳәм орта мектеп-лерден қуралған, ен жайғай мектеп тараўы дүзилди. Педагогикалық институт, илим-изертлеў институты басқа сыяқлы көплеген илим-изертлеў станциялары дүзилди. Қарақалпақ мәмлекетлик музыка—драматеатры, жас тамашагөйлер театры, бирнеше колхоз театры шөлкемлестирилди. Республикада мәдениет-ағартыў ҳәм врач-санитариялық мәкемелер болмаған бирде жер қалмады. Усы дәуирдин ишинде совет интеллигенциясының жаңа отрядлары—педагоглар, врачлар, инженерлер, агрономлар, илимпазлар, жазыўшылар тағы басқалар жетисип шықты.

Қарақалпақ әдебий тили кең түрде раўажланыў мүмкиншилигине ийе болды, миллий баспа сөз салыстырып болмаитуғын дәрежеде өсти. Ең жаңа техника менен қуралланған полиграф комбинат ҳәм бир қатар типографиялар дүзилди. Қарақалпақ мәмлекетинин баспасы оқыўшылардың ана тилинде турақлы сабақлықларды басып шығарыўды толық тәмийинледі. Халық өз ана тилинде уллы устаз Лениннің мийнетлерин оқыў мүмкиншилигине ийе болды. Халықтың сиясий, экономикалық ҳәм мәдениет турмысының мине усындай улыўма гүллениўи жағдайында жаңа жас жазыўшыларды тәрбиялап жетистирип атырған қарақалпақ совет әдебияты раўажланып нығая берди. Жазыўшылардың қатарлары Мырзағалий Дәрибаев., Дәли Назбергенов.

Наўрыз Жапақов, Қәлли Айымбетов, Әмет Шамуратов, Исмайыл Сағийтов, Байнияз Қайыпназаров, Жолдас Сейтназаров тағы басқалар сыяқлы жаңа таланттар хәм күшлер менен толықты.

Усы дәуірдің ишинде қарақалпақ жазыушылары хәм шайырлары көплеген қосықлар, поэмалар повестілер хәм пьесалар дәретті. Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы хәм Москвадағы ГИХЛ (мәмлекетлик көркем әдебиет баспасы) олардың бирнеше онлаған топтамаларын және шығармаларын жарыққа шығарды. Сол жыллардың өзінде—ақ рус классиклериниң қарақалпақ тилинде басып шығарылған көплеген шығармаларын қарақалпақ китап оқыушылары оқый баслады.

Усы жылларда поэзия бурынғысынша әдебиеттің жетекши жанры болып қала берди. Бирақ, ол сан жағынан да, ең әҳмийетлиси сапа жағынан да айтарлықтай өсип раўажланды. Қарақалпақ шайырлары лирикалық формалар менен бир қатарда колхоз темасына арналған Ж. Аймурзаев „Гүрес“, „Хабаршының ғайраты“, „Жумагул“, „Гүресте жендик“, М. Дәрибаев „Айымжамал“, „Большевиклик бәхәр“ хәм басқа да бирқатар үлкен поэмаларды дәретті. Шығармалардың тематикасы анағұрлым кеңейди. Шайырлар социалистлик санаатты сүўретлеп, жаңа техника, жаңа қурылыстар, республика ылғаллылары хәм стахановшылар ҳақында жаза баслады. Буған Аймурзаевтың „Салдық завод“, „Социаллық қалаға“, „Социал майданда“ шығармалары, „Қыз кеткен“ поэмасы, Д. Назбергеновтың „Саға“ поэмасы тағы басқалар мысал бола алады.

Егерде дәслепки дәуірде жазыушыларымыз өз шығармалары ушын теманы тек Қарақалпақстан республикасының турмысынан алған болса, ал енди олардың ой-ериси кеңейди, олар Советлер Союзының турмысына жататуғын темаларға қол урды. Олар өз шығарма-

ларында Москва, Баку, Киев тағы басқа сол сыяқлы ири мәдений хәм санаат орайларын сүўретлейди. Олар социалистлик системаның империализм системасынан артықмашлықлары, паракхат күшлердин гүреси ҳақында жазды, герман хәм итальян фашизмине қарсы шықты. Қорғаныу мотивлери халық массаларының өзиниң уллы социалистлик Ұатанына деген патриотлық сезимлерин сүўретледи. Халықтың бул сезимлери дәслеп Аяпбергенниң лирикалық қосықларын да пайда болып, оларды буннан былай Дәрибаев өзиниң „Хасан көли“ хәм „Шегарада“ поэмаларында сүўретлеуді даўам етти. Дәрибаевтың усы еки поэмасы бизиң шегарашыларымыздың қаҳарманлық ислерине арналған еди. Қарақалпақ шайырлары усы жылларда халықлар дослығы, СССР Конституциясы, бахытлы, мәдений турмыс ҳақында көплеген шығармалар дәретті. Усы дәуірде уллы кесемимиз Ленинге арналған көркемлиги жоқары оғада көп шығармалар жарыққа шықты. Олардан Аяпбергенниң „Ленин“, Аббаздың „Мавзолей“ қосықларын хәм басқа да бир қатар шығармаларды атап көрсетиўге болады. Қарақалпақ шайырларының сол дәуірде өзиниң улыўма хәм сиясий—теориялық билимлерин арттыруу үстинде жумыс ислей отырып, усының менен бир ўақытта рус классиклеринен хәм совет шайырларынан шайырлық шеберликти ҳармай-талмай үйрениўи—қарақалпақ поэзиясының усындай айтарлықтай дәрежеде раўажланыўына жәрдем берди. Маяковскийдин, Пүшкинниң, Лермонтовтың, Некрасовтың, Шевченконың хәм басқа да ең ири сөз шеберлериниң шығармаларын аўдарыу үстинде жүргизилген жемисли жумысы оларға бул жағынан оғада үлкен көмек берди.

Усы жыллардың өзінде—ақ драматургия айтарлықтай гүлленип раўажланды. Қарақалпақ жазыушыларының бурын, яғный 1932—жылға шекем дәреткен пьеса-

ларын тийкарынан алғанда дәслепки күш сынап көріу басламасы деуге болады. Бул пьесалар тийкарынан көркем хәуескерлер кружокларының күши менен сахнаға қойыу үшін арналған еді. Олар композициялық құрылысы хәм персонажлардың характерлерин ашып бериуи жағынан хәлсиз болып, схематизмнен хәм әпиұайыластырыудан аұлақ емес еді.

Енди рус драматурглеринин үлгилеринен шынтлап тәжирийбе үйренип алған, улыұма мәдений дәрежеси раұажланған хәм интеллектуаллық жақтан өскен жазыұшы кадрларына ийе болған бир ўақытта сахна ушын анағурлым құнлы, анағурлым жетилескеч шығармаларды дөретиу ушын алдын ала шәртлер бар еди. Пьесаларды буннан былай тек өз бетинше жумыс ислейтуғын көркем хәуескерлер жәмийетшилиги ғана талап етип қалмастан, ал басқа театр шөлкемлери де талап ете баслады. Жақында дүзилген хәзирги заман драма театрының өсип баратырған талаптарын қанаатландырыу керек еди. Бул театрдың сахнасында Советлер Союзының пайтахтындағы театраллық студиясында арнаұлы таярланған қәнийгели актерлар тамаша көрсететуғын болды. Залдағы тамашагөйлерде буннан бирнеше жыл бурынғы тамашагөйлер емес еди.

Усы жылларда Қарақалпақ мәмләкетлик театрының сахнасында аударма пьесалар менен бир қатарда қарақалпақ драматурглеринин „Көклен батыр“, „Жана адамлар“, „Қорлықтан азат“, „Өз таяғы өзине“, „Қара жүректер“ пьесалары табыссы түрде қойылып атыр еди.

Ал проза жөнинде айтатуғын болсақ, ол усы дәўирде жаңа ғана туұылып киятыр еди. Ирили усақлы гүрринлер шыға баслады. Бирақ, бул дәслепки қәлем сынау ретинде болмайды, өйгени, олар көркемлик жағынан хәлсиз, образлар хәм типлер жасауда схематизми, жарлылығы менен ажыралып туратуғын еди.

Бирақ усы дәўирдин ақырында аұхал бирқанша дүзеле баслады, жас жазыұшылар „Партизанлар“, „Агроном“, „Қуұат“, „Мыңлардың бири“, „Сырлы мазар“ сыяқлы бирқатар жақсы гүрринлерди хәм повестьлерди дөретти.

Бирақ сол ўақытта туұысқан халықлар тилинен, тийкарынан алғанда рус тилинен аударыудың интенсив түрде раұажланыуы проза тараұындағы бул жетискеншиликтиң орнын толтырады. Көплеген қарақалпақ жазыұшылары Пушкиннің, Лермонтовтың, Гогольдин, Л. Толстойдың, Салтыков Шелринин, Чеховтың, Фурмановтың, Фадеевтың, Полевойдың хәм басқа да жазыұшылардың гүрринлерин, повестьлерин және романларын қарақалпақ тилине табыссы аударды.

Усы жылларда дәслепки әдебий критика туұылды, ол тийкарынан рецензиялардан хәм анағурлым кеңирек характердеги мақалалардан ибарат болды.

үшінши дәўир

Бул дәўир уллы Ұатандарлық урысы жылларын қамтыйды. Сол жыллары қарақалпақ жазыұшылары пүткил совет халқы менен бирге бизиң әдиўли социалистлик ўатанымызды қорғауға барлық күш жигерин жумсады. Олар урыстың дәслепки күнлеринен баслап—ақ сум хәм жаўыз душпанларға қарсы гүреске атланды, өзиниң пүткил талантын, пүткил руұхый күшин фронтқа хызмет етиуге жумсады, халықты фашист басқыншыларына қыйратыушы соққы бериуге шақырады. Урыстың ен дәслепки дәўиринде—ақ қарақалпақ жазыұшылары „Ұатаң ушын“, „Жаўды жексен етемиз“, „Ұатандарлық қосықлар“ сыяқлы патриотлық топламларды жарыққа шығарды.

Фронтта болған бирқатар қарақалпақ жазыушылары Рахим Мажигов, Турдымурат Нажимов, Б. Қайыппазаров хәм тағы басқалар бизиң мәрт Қызыл Армиямыздың жаўынгерлик ҳәрекетлеринин жанлы гуўасы хәм қатнасыушысы болды. Өзиниң жаўынгерлик миннетин орынлай отырып, олар өзиниң жазыушылық исин де умытпады. Армия турмысы, оғада үлкен әскерий операцияларға қатнасыу олардың творчествосын байытып, оны жаңа мазмун, идеялар менен толықтырды. Ал тылда қалған жазыушылар өз шығармалары менен совет адамларын ўатанымызды даңққа бөлейтуғын ерлик ислерге хәм қаҳарманлық көрсетиўге шақырады.

Совет халқының фашистлерге қарсы бизиң ҳақ исимиз ушын саўаш жүргизиўи сол жыллардағы шығармалардың тийкарғы темасы болды. Бизин Ўатанымызға қатты қәўип-қәтер дөнип турған урыстың дәслепки ала-сапранлы дәўиринде гитлершилер Германиясының үстинен қашан болса да женiske ерисетуғынымызға беккем исенген қарақалпақ шайырлары Совет мәмлекетинин басшылығы менен бир қатарда совет адамларының жүрегинде социализм лагеринин салтанатына беккем исениў руўхын туўдырды. Олар көплеген шығармалар дөрөгти, бул шығармаларында совет адамларының ўатанға терең садықлық сезимин, әдиўли Ўатанымызға деген шексиз сүйиўшилиқ хәм душпанды қатты жек көриўшилиқ сезимлерин сүүретледи. Қарақалпақ шайырлары Н. Жапақовтың „Буденный жаўға атланды“ қосығы, Ж. Аймурзаевтың, Ә. Шамуратовтың хәм басқа да шайырлардың бирқатар патриотлық шығармаларының сол ўақытта халық арасында айырықша кең таралыўының себеби де мине усында.

Бул шығармаларда қарақалпақ халқы барлық совет адамлары менен бирге уллы партиямызға шексиз садық экени, патриотлық сезимге, жеңiske исениўге толып-

тасқаны сөз етилген. СССР халықларының бузылмас туўысқанлық дослығы жырланған еди. Мәселен, Д. Назбергеновтың душпан ўақытша басып алған орайлық областлардан Қарақалпақстанға келген жетим балаларға арналған „Сизлер жетим емессиз“ қосығында былай делинген:

„Қардай жаўған оқ астында,
Қорқып қалған баўырманлар,
Фашистлердин қол астында
Үй-күйиннен айрылғанлар

Қарақалпақ халқы сыйлап.
Әдиўлейди пензентиндей,
Сүйип, бетлериннен сыйпап,
Қадирлейди өгей демей“.

Қайсы миллетке жататуғынына қарамастан барлық совет адамларына тән болған мине усындай инсаний, ҳақыйқат аналық мийирманлыққа толып-тасқан жыллы жүрек төринен шыққан жұбатыў сөзлеринде шайыр Советлер Союзының халықлары арасындағы бузылмас дослықтын өз тамырын оғада тереңнен алатуғынын сүүретлей билди.

Жаўынгерлик фронт турмысынан алынған темаларда жазылған көплеген қосықлар хәм поэмалар пайда болды. Назбергеновтың „Еки батыр“, Ж. Аймурзаевтың „Менин жолдасларым“, хәм „Ербай батыр“ поэмалары және тағы басқалар мине усыларға жатады. Усы жыллардың өзинде уллы ўатандарлық урысына арналған қосықлар топламалары жарыққа шықты. Буған халық шайыры С. Нурымбетовтың „Қосықлар топламы“, Ж. Аймурзаевтың „Қаҳарманлық гүрес“ топламы хәм тағы басқалар мысал бола алады.

Әсиресе халық шайыры Садық Нурымбетов патриотлық темаларда айырықша көрнекли, тәкирарланбайту-

ғын дәрежедегі әжайып қосықтарын дөретті. Оның көплеген шығармалары ылайықты түрде қарақалпақ совет поэзиясының теңі-тайы жоқ шығармалары, — деп есапланады.

Сондай—ақ басқа бір халық шайыры Аббаздың творчествосы да Ұатандарлық урыс жылларында белгили дәрежеде рауажланғанын көреміз. Оның хәммеге танылған „Нәмәрт жигит неге дәркар“ қосығы бұған исенимли дәлийил бола алады.

Тылдың фронт ушын үлкен әхмийетке ийе екенін түсине отырып, шайырлар сондай—ақ совет адамларының өндиристегі ерлигине арналған шығармаларды да дөретті. Оларды, халықты пидәкерлик мийнет, мийнет өнимлилигин арттырыу, пахтаны көп териу арқалы фронтты беккемлеуге шақырады.

Сондай—ақ бул дәуірде қарақалпақ жазыушылары бирнеше драмалық хәм прозалық шығармалар дөретті.

Пүткил совет халқы ушын оғада үлкен сынақ болған ұллы Ұатандарлық урысы әлбетте турмыстың көп тәреплерине өз тәсийирин тийгизбей қалмады. Бирақ, усыған қарамастан қарақалпақ әдебияты рауажланыуын дауам ете берди. Көплеген қарақалпақ жазыушылары Ұатандарлық Урысқа тиккелей қатнаса отырып, көп жаңа нәрселерди көрди, турмыс тәжрийбесин арттырды, көплеген еллерде болып өзиниң улыўма ой-өрисин кенейтти. Бул қарақалпақ жазыушыларының көркемлик материалының совет әдебиятының анағурлым кең турмыс майданына шығыуына жәрдем берди.

ТӨРТИНШИ ДӘУИР

Бул дәуир қарақалпақ жазыушыларының урыстан сонғы, яғный 1945—1949-жыллардағы шығармаларын қамтыйды. Қарақалпақ әдебиятының бурынғы жыллары

биз бақлаған рауажланыу процесси усы дәуирге келип буннан да кеңирек ен жайды хәм бул өсиу процесси бизиң күнлеримизде де дауам етип атыр¹. Бул дәуир өзиниң хронологиялық шегаралары жағынан оншама үлкен болмаса да, бирақ буннан былайғы улыўма творчестволық рауажланыудың идеялық мазмуны тағы да жетилискенирек болып қалған жазыушылар шығармаларының сан және сапа жағынан өсиуиниң белгили, айтарлықтай нәтийжелери жағынан ол қарақалпақ совет әдебиятының анағурлым тез пәтлер менен рауажланыу дәуири болды.

Ұллы Ұатандарлық урысы жеңис пенен тамамланғаннан соң пайда болған жаңа жағдай пүткил совет әдебиятының, соның ишинде қарақалпақ әдебиятының алдына жаңа ўазыйпаларды қойды.

Урыстан сонғы парахат қурылыс дәуири басланды. Рабочий класы, колхоз дийханлары хәм совет интеллигенциясы халық хожалығы хәм мәдениатын қайта тиклеуге және буннан былай да рауажландырыуға, совет мәмлекетиниң әскерий-экономикалық құдиретин беккемлеуге, урыстан сонғы бесжыллық планды мүддетинен бурын хәм арттырып орынлауға үлкен инта менен кирискен мине усы дәуирде совет әдебияты искерлериниң алдына оғада үлкен сиясий әхмийетке ийе болған ўазыйпа қойылды. Совет жазыушыларына бизиң жас әўладларымызды коммунистлик руўхта тәрбиялайтуғын, қаҳарман совет халқына миясар, идеялық хәм көркемлик жағынан хәзирги заман шығармаларын дөретуи сыяқты әхмийетли және хұрметли миннет жүкленди. Қарақалпақстан жазыушылары бул ўазыйпаны орынлауға барлық интасын хәм жигерин жумсады.

¹ Автор өзи диссертация үстинде ислеген 1949-жыл менен шеклениуге мәжбүр болды.

ВКП (б) Орайлық Комитетинин „Звезда“ хәм „Ленинград“ журналларының жумысы ҳаққындағы тарийхый қарарларынан соң қарақалпақ совет жазыўшылары гейпара кемшиликлерин сапластырып, өзинин творчестволық жумысын қайта дүзе баслады.

Усы қарар шыққанға шекем гейпара жазыўшылардың шығармаларында өтмиш еске алынып, феодаллық-патриархаллық турмыс асыра силтеп мақталатуғын еди, оларда сиясатқа қарсы мотивлер, идеясызлық орын алған еди. Ал мине сол тарийхый қарардан соң қарақалпақ жазыўшыларының көпшилиги ҳазирги совет тематикасына қарай бет алды. Республикадағы социалистлик қурылысларды, колхоз аўылының турмысын, колхоз алдыңғыларының мийнегин сүўретлейтуғын Аймурзаевтын „Айдын жол“, Б. Қайыпназаровтын „Палұанбек“ Ә. Шамуратовтын „Бахытлы заман“ поэмалары, Х. Сейтовтын қосықлары хәм поэмалары, С. Бекназаровтын „Таня“ поэмасы тағы басқалар сияқлы әжайып шығармалар жарыққа шықты.

Бул шығармалар өзинин мазмуны жағынан да, формасы жағынан да усы ўақытқа шекем қарақалпақ әдебиятында болмаған жаңа қубылыс еди. Мәселен, Ж. Аймурзаев „Айдын жол“ поэмасында Қарақалпақстан хәм Хорезм колхозшыларының күши менен салынған үлкен қурылысты сүўретлейди, ал Б. Қайыпназаров „Палұанбек“ поэмасында колхоздың алдыңғы адамларының образларын ашып бериўдин жаңа усылларын тапты, қосық пенен жазылған шығарманы пұқта, муқиятлап ислеўдин үлгисин берди. Ә. Шамуратовтын „Бахытлы заман“ поэмасы өзинин көркемлик сыпағлары жағынан қарақалпақ совет поэзиясының соңғы жыллардағы ең жақсы шығармаларының бири болып, онда жана колхоз аўылының турмысы ең дәслеп ҳәр тәрәплеме толық сүўретленген.

Жас шайырлардан Х. Сейтов „Бизин биринши депутат“, „Москва“ „Жеңис жолында“ атлы әжайып қосықларын хәм „Жарысқан жаслар“ поэмасын жазды. Басқа бир жас шайыр С. Бекназаровтын „Таня“ поэмасының сюжети Зоя Космодемьянскаяның қаҳарманлық тулғасын сүўретлеген рус совет шайырларының шығармаларынан алынған. Бул поэма уллы рус халқы әдебияты алдыңғы ўәкиллеринин өсип баратырған жас қарақалпақ әдебиятына тийгизген тәсийринин үлгисин ретинде баҳалы.

Усы жыллардын ишинде Ж. Аймурзаевтын „Әмүдәрйя бойында“, „Бахытлылар бағында“ пьесалары, Н. Жапақовтын „Нурланған аўыл“ поэмасы, А. Бегимовтын „Балықшының қызы“ романы тағы басқа да ири шығармалар дөретилди.

Жазыўшылардын қатарына жас талантлар отряды: И. Юсупов, Б. Исмаилов, С. Бекназаров, С. Тажимуратов хәм басқа да бир қатар жолдаслар қосылды. Олар бир неше әжайып шығармалары менен көпшиликке танылды.

Барлық жазыўшылардын творчествосын сәўлелендириўге мүмкиншилик болмағанлықтан, автор гейпара жазыўшылардын творчествосына тоқтап өтиўди мақсетке муўапық емес, деп есаплайды.

АЯПБЕРГЕН МУЎСАЕВ

Халық шайыры Аяпберген Муўсаев қарақалпақ совет әдебиятының көрнекли ўәкиллеринин бири болып табылды.

Аяпберген 1880—жылы Қарақалпақстан АССР ының Қоңырат районындағы Сөркөл аўылында туўылып, 1936-жылы 3-мартта қазаланды. Шайырдың әкеси Муўса жарлы киши еди. Ол саўатлы болып, оқыўды хәм

жазыўды билгенликтен оны халық арасында „Муўса молла“ деп атайтуғын еди.

Аяпбергенниң өзи де жарлы болып, оның барлық малы-мүлки тозығы жеткен бир қара үйден ғана ибарат еди. Оның өмириниң ярымынан көби мұдамы мұтәжлықта өтті. Шайыр бул туўралы өзиниң 1924-жылы жазған бир қосығында былай дейди:

„Ғарип айтар бурын не болды ҳалым
Киймеге тоным жоқ, жемеге наным,
Кемтарлықта қысылып жүрген күнлерим,
Кем-кемнен ол умыт бола баслады“.

Аяпберген ески аўыл мектебинде оқып саўатын ашты. Ол жаслық дәуиринен ақ әдебиятқа қызықты. „Ашық Хамра“, „Юсуп-Зулайха“, Юсуп-Ахмет“, Героғлы“, „Саятхан Хамра“ дәстанларын хәм халық шайырларынын шығармаларын оқытуғын болды, халық поэзиясын үйренип, оларды көпшиликтиң алдында жийи-жийи айтып беретугын еди.

Аяпберген, Фирдаўси, Әлишер Наўайы, Мақтумқұлы тағы басқа сол сыяқлы классиклердиң творчествосына оғада қанық еди. Ол данышпан өзбек шайыры Әлишер Наўайыны тилге алатуғын оғада уллы адам, деп есаплады:

„Ғарип айтар өтті неше жәхәнғир
Хәрким елин жаман демес, жақсы дер,
Мир Әлишер Жийреншеге төкаббил,
Атақлы шайырлар қарақалпақта“.

Соңынан Наўайы менен Мақтымқұлының шығармалары Аяпбергенниң творчествосына айтарлықтай тәсийрин тийгизди.

Аяпберген 15–16 жасынан ақ қосық жаза баслады. Оның қосықлары дәслепки ўақытларда анаў ямаса мынаў адамды сүүретлеўден, ямаса мақтаўлардан, ямаса

юморлық сүүретлемелерден ибарат болды. Бирақ бара-бара Аяпбергенниң шайырлық творчествосында жәмийетлик мотивлер анағурлым көбирек жаңлап еситиле баслады, оның шығармалары жуўмақластырыўшы кең полотноларға айланып, оларда халықтын турмысы хәм тилек-әрманлары сүүретленди.

Аяпбергенниң қарақалпақ әдебиятының басқа классиклеринен айырмашылығы оның хәрқыйлы еки дәуирде жасап, шығармалар дөреткенинен ибарат. Оның өмириниң ең қызықлы хәм мазмунлы бөлегі советлик дәуирине жатады.

Аяпбергенниң шығармаларын еки бөлекке бөлиўге болады: революцияға шекемги хәм революцияның дәслепки жылларында жазылған шығармалар, және социалистлик қурылыс дәуиринде дөретилген шығармалар.

Аяпберген шығармаларының тематикасын жарлылардын революцияға шекемги хәм соңғы турмысы қурайды. Аяпберген өз халқын хәм Ұатанын ҳақыйқат қуштарлық пенен сүйетуғын еди. Ол „Мәтен“ деген қосығында былай деп жазды:

„Жигит болсаң жаман деме елатты,
Сен билмейсен, әдеп пенен уятты,
Журтқа тил тийгизбе, болсаң билмдар,
Адам болсан бастан аяқ миниң бар“.

Шайыр бул жерде жасларға ҳеш ўақытта өз халқын жаманламаўды нәсият етеди.

Аяпбергенниң шығармалары, әсиресе совет дәуирине жататуғын шығармалары өмир сүргиш оптимизм, жарқын келешекке терең исениў сезими менен суўғарылған. Олар түсиникли халық тилинде жазылған болып, оғада бай хәм қонымлы болыўы менен ажралып турады.

Аяпберген Октябрь революциясынан соң дархал совет властының актив тәрелтарлары хэм искерлері қатарында турады, кең халық массасын хәрекет етіуге хэм жаңа жеңіслер ушын гүреске шақыратуғын алдыңғы халық жыршысы болды.

1925-жылы шайыр Қарақалпақстан автономиялы об-ласты Советлериниң Биринши съездине делегат етип сайланды. Сол ўақытта Төрткүлге келиўден-ақ ол өзи-ниң белгили „Бола баслады“ қосығын жазды. Бул қо-сық қарақалпақ халқының өз мәмлекетин дүзиўине арналған еди.

„Таза тәртип болды, хұррият заман,
Кетти басымыздан қайғы-ғам, думан,
Заманымыз енди болды абадан,
Кембағалға нәўбет жете баслады“,—

деп жазған еди шайыр усы қосығында үлкен қуўа-ныш пенен.

Аяпберген „Биринши май“ шығармасында мийнет-кешлерди уллы мийнет байрамы менен қутлықлайды, азатлықты жеңип алған коммунистлерге терең миннет-дарлық билдирип, оларға узақ өмир тилейди:

„Ая душпан қай тәрелке қашасаң,
Енди ала алмасаң көздиң тасасын,
Азат қылған коммунистлер жасасын,
Бул теңдикке қутлы болсын айтайық“.

Аяпберген өзиниң өткир сөзи менен класслық душ-панларды дәл нышанаға алып қаралады, байларды хэм қулақларды аяўсыз эшкаралады. Ол 1929 жылы бирин-шилер қатарында колхозға кирди. Трибун шайырдың халық душпанларына, байлардың хэм ладан ийшанлар-дың қалдықларына қарсы ҳаўазы тағы да қаттырақ, тағы да маўасасырақ жаңлай берди. Аяпберген өз

ауылындағы руўханийлардың ўәкили болған Бекмурза ийшанның баласын эшкаралаўшы қосық жазды. Совет власты органлары ийшанның бул қыршынынан қыйыл-ғырды сайлаў ҳуқуқынан айырған еди. Ауыллық Совет-тиң сессиясы болып атырған ўақытта Бекмурза ийшанның улы Аяпбергенниң үйине келип, оннан өзиниң сайлаў ҳуқуқларын қайта тиклеў ҳақында арза жазып бериў-ди өтиниш етти. Аяпберген оның өтинишин орылап, оған мынадай сөзлер жазылған қағазды берди:

„Хүкимет бизден бир нышан,
Әкесидур Бекмурза ийшан,
Өзи журттан озған душпан,
Хасла ҳуқуқын бере көрмең“.

Усы келтирилген эпизод Аяпбергенниң халық душ-панларына болған көз қарасын оғада жақсы харак-терлейди.

Аяпберген партиямыз бенен ҳүкиметимиздиң сияса-тың жақсы түсинген шайырлардың бири болды. Оның шығармалары сол ўақытта халық масса-тына сиясатты түсиндириўде, халықтың санасындағы ескиликтің қал-дықларын сапластырыў да үлкен роль атқарды. Бизиң жетискенликлеримиз жырланған қосықларында шайыр халықты буннан былай да табысларға ерисе бериў ушын жигерли гүрес жүргизиўге шақырады. 1931-жылы жа-зылған „Мойнақ“ қосығында шайыр бизиң жеңіслери-миздиң шөлкемлестириўшиси хэм рухландырыўшысы Коммунистлик партияның авангардлық ролин көрсетти:

„Партияның тутқан туўры жолы бар,
Кембағал гедейди қоллап барады“.

Шайыр Совет мәмлекетиниң қудиретине, оның күш-қудиретиниң буннан былай да мудама беккемленип

баратуғынына терең исенип, жасларды өзинің әдиули ұатанын сүйиуге шақырады. Ол „Нәсийхат“ қосығында жас әуладқа илимди хәм қәсипти үйретуі, душпанларға қыйратушы соққы беруі ушын әсиресе әскерий билимлерди ийелеу ҳаққында кенес береді:

„Елимиз бақ, мысалы уллы бир дарақ
Шақасы кеткендур ҳәр жерге тарап,
Жедик биз мийуасын хәм палын жалап,
Хәрким онын қәдирин билмеги керек.

Хәрким өнер билсе бәлентдур қолы,
Бир емес, еки емес, журт пенен толы,
Хәммеге тең еркин хукимет жолы,
Халықты мәңги жаўдан сақламақ керек“.

Аяпберген жас қарақалпақ совет әдебиятының ўәкил-лери арасында биринши болып совет дүзиминиң артық-машлықтарын, большевиклик партияның басшылық ролин жырлады хәм уллы Ленинге арналған дәслепки шығармаларды дәретти.

Аяпбергенниң Ленинге арналған қосықтарын (1932ж) тек қарақалпақ халқы оқып ғана қалмастан, олар „Правда“ газетасының бетлеринде жәрияланып, сол ўақытта пүткил Советлер Союзының кен оқыўшылар жәмийетшилигине танылды. Аяпбергенниң бул қосық-лары қарақалпақ совет поэзиясының ири, ең жақсы шығармалары болып табылады. Шайыр өз қосықтарын-да халықлардың уллы көсеми Ленинниң образын көр-кемлик хәм ҳақыйқатлық пенен дәретиўге умтылды.

Аяпберген өз халқын хәм ұатанын қызғын сүйген ҳақыйқат патриот болды. Шайыр өзиниң бир қатар шығармаларында туўысқан халқына хызмет етиў идея-сын ең жоқары мақсет ретинде ортаға қояды. Ол антипатриотларға қарсы қатаң гүрес жүргизеди. Аяп-берген қуўанышында, қайғысын да мұдамы халық пе-

нен ортақласады. „Нәсийхат“ қосығында (1928ж) ар-мияда хызмет ислеўге шақырылғанларға әскерий хыз-метти ҳәр бир совет гражданының хұрметли миннети ретинде түсиндире отырып шайыр жасларға әскерий искусствоны ийелеўди, ұатанды душпаннан қорғаўды нәсийхат етип: „бизиң хукиметимиздиң жолы дурыс жол, сонлықтан ол не десе соны орынлаңыз“, дейди.

Аяпбергенниң көплеген сатиралық шығармалары саўатсызлыққа хәм наданлыққа, көп хаял алыўшылық-қа, паракорларға, халықты алдаўшы супыларға, ий-шанларға, моллаларға, аталықларға, байларға қарсы қаратылған.

Аяпбергенниң шығармалары мазмунының тереңлиги, тилиниң хәм көркем формасының писип жетилискенлиги менен ажралып турады, халық аўыз еки творчествосы менен тығыз байланысly. Аяпберген революцияға ше-кемги қарақалпақ поэзиясының ең жақсы традицияла-рын пайдаланып, оларды совет дәўиринде творчество-лық түр де қайта ислеи алды. Бул жағынан бизиң жас жазыўшыларымыздың Аяпбергеннен көп нәрсени үй-репиўине болады.

Аяпберген бахытлы, азат турмыс халыққа аңсатқа түсти, гүрессиз, өз-өзинен дүзилди, деп есапламады. Сезингиш, данышпан шайыр ретинде ол мийнеткешлер азатлық ушын тыянақлы, қатаң хәм узақ гүрес алып барыўы нәтийжесинде жеңиске ерискенин, ал усы гү-ресте көплеген қурбанлар берилгенин билетуғын хәм түсинетуғын еди. Өзиниң „Бола баслады“ қосығында ол бул пикирди мынадай қосық қатарларында сүў-ретледі:

„Бул азатлық бирден болған емести,
Қан төгилмей аңсат алған емести;
Бул сөзимниң бири жалған емести,
Уллы журттың кеўили пите баслады“.

Шайыр өзинин усы қосығында партияның миллий саясатын дұрыс түсінетуінің көрсеткіші. Сол уақытта Орта Азияда миллий шегаралау жүргізіліп атыр еді. Бул миллий шегаралау бұрынғы патшашылық колониясында езілген миллеттердин енді хәр тәрәплеме рауажланыуына, онда жасайтуғын халықлардың социалисттик миллетлер болып жетилісуіне беккем тийкар салды. Аяпберген совет властының бул илажын ленинлик миллий саясаттың көринісі ретінде үлкен рухланыушылық пенен қутлықлайды:

„Хәр миллеттин ўәкили жайлы-жайында,
Жәбирлик, үстемлик жоқдур жарлыда,
Москваның бесинши қуралтайында,
Миллет мәселеси шешиле баслады.“

Миллет мәселеси шешілген күнлер,
Съездге қатнасқан хәммә ўәкиллер,
Бәри-де халықтың тәғдийрин сөйлер,
Өз алдына область бола баслады.“

Совет власты қарақалпақ халқына қайтарып берген, жаңадан табылған бахытлы ұатанын шайыр йошлы қосықларында мақтаныш пенен жырлады: Мәселен, өзиниң „Тасқын“ қосығында былай дейди:

„Беш-алты аўыз тәрийп қылды бул ғәрийп,
Мийнет етип қолға қәлемин алып,
Кеше-күндіз халқы үшін ойланyp,
Шийрин тилден сөз ағызды яранлар.“

Аяпберген азатлықты хәм жана турмысты женип алыуда Коммунисттик партияның ролин оғада жақсы түсинди және өзиниң бир қатар шығармаларында, соның ишинде „Мойнақ“ қосығында былай деп жазды:

„Коммунистлер мийнеткешке болып бас,
Тарықса турмыстан бир аш жалаңаш,
Қай миллеттен болсадағы сол қаллаш,
Қатардан жай берип қосып барады.“

Ол тап мине усы пикирлерин, усы ойын „Биринши май“, „Шөлкем“ хәм басқа да қосықларында айтады. Өзиниң шайырлық стили жағынан Аяпбергенниң шығармалары қарақалпақ поэзиясының классиклери Әжинияз хәм Бердақ шығармаларының стилине жақын турады. Аяпберген турмыстың реаль қубылысларын шайырлық образларда сәуленендире отырып, оларды хәкыйқатлық пенен сүүретлейди. Оның шығармаларының көпшилиги аўыз еки халық әдебияты менен тығыз байланысқан. Мәселен, „Қайда“, „Бир гөззал“, „Сәнкибай шайырға“, „Тәрийп“, „Мәтен шайыр“ хәм басқа да бирқатар қосықларында Аяпберген халық нақыл-мақалларын орынлы түрде көп қолланды. Мәселен, халық арасына кең таралған „Жүктің аўырын нар көтерер“ мақалын алып қарайық. Бул мақалдыда шайыр нағыз өз орнында қолланған:

„Нар көтерер аўыр жүкти,
Душпанларын ақыры жықты.“

Хәр түрли еки дәуірде жасалған, мийнеткешлердин өтмиште қандай аўыр аўхалда болғанын хәм олар совет власты тусында қандай бахытлы жасай баслағанын көрген Аяпберген шайырдың сөзлери халық жүрегинен айрықша терен орын алады. Сонлықтан оның қосықларын оғада көп адам ятдан биледи, ал Аяпбергенниң „Ленин“ шығармасы тийкарынан алғанда халық қосығына, фольклор шығармасына айланды.

Аяпберген шығармаларының тили оғада бай. Шайыр қарақалпақ тилин жаңа сөзлер менен байытыуға үлкен

кеүйл бөледі. Ол гейпара сөзлерді басқаша мәніде қолланды, бұл нәрсе тилді байытыуға жәрдем берді. Шайыр „талуас“, „барабар“, әдепли сыяқлы синоним сөзлердің орнына „тақабыл“, „ғайбана“, „ийбалы“ сөзлерін жийи-жийи пайдаланды. Усының нәтижесінде оның қосықтары оғада сулыу болып шығып, басқа терең мәниге ийе болды.

Аяпберген өз шығармаларының мазмұнына үлкен мәни бериу мақсетінде олардың формасын жетилистириу үстінде тыянақлы жұмыс жүргизді. Оның қосықтары бәрхә ырғақлы, дәл уйқаслы болып келе береді. Бул қосықлар былайынша Әжинияздың қосықтарына усайды. Аяпберген дәслепки үш қатары уйкасып келетуғын он бир хәм он төрт бууынлы қосықлардыда жазыуды үрдис еткен. Мәселен:

„Аса билим шайырлық жоқ өзимде
Көп кемислер болды айтқан сөзимде,
Заң законы қалып тарийх жүзинде,
Айтқан сөзи бәри келди Лениннің“.

Аяпберген қарақалпақ халқының ең көрнекли шайыры. Оның дөреткен шығармалары оғада құнлы мәдениет байлық болып табылады. Қарақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыушы талантлы халық шайыры пүткил өмир бойы халық ғамын жырлаған, лениншил патриот шайыр Аяпбергенди халық ядында мәңги сақлайды.

АББАЗ ДАБЫЛОВ

Аббаз Дабылов совет дәуиринде өзиниң патриотлық шығармалары менен атағы шыққан хәм кеңнен белгили болған хәзирги қарақалпақ шайыры болып табылады. Аббаздың қосықтары хақ кеүйлден жазылған хәм

оқыушының дыққатын хә дегеннен ақ өзине аударатуғын лирик шайыр. Аббаздың творчествосы Әжинияз, Бердақ, Аяпберген дөреткен классикалық үлгилер хәм халық ауыз еки әдебиятының ең жақсы шығармалары тийкарында рауажланды.

Аббаз Дабылов 1898-жылы Қарақалпақстан АССР-ның Тахта көпир районындағы Қара ой деген жерде тууылды. Оның әкеси молла болған еди. Болажақ шайыр сегиз жасына шыққан уақтында олардың семьясы Шымбай районына көшип кетти. Олардың көшип кетуине Аббаздың әкеси менен оның жерин зорлық етип тартып алған ағайын-тууысқанлары арасындағы дау-жанжел себепши болды.

Аббаз балалық шағында мешиттиң қасындағы ауыл мектебин де, ал оннан сон Қарақум ийшан медресесінде оқыды. Бирақ мүтәжлықтың хәм кемтарлықтың кесиринен ол медреседе узақ оқый алмады. 1907 жылы шайырдың әкеси Дабыл қазаланды. Аббаз әкеси өлгеннен кейин Қарақум ийшанның медресесин таслап, семьясы менен Тахтакөпир районындағы өзиниң бурынғы ауылына көшип кетеди. Бирақ бул жердеги күнелтиу жағдайлары да қолайсыз болғанлықтан, Аббаз 13—14 жасларында Шаббазға хәм Гүрленге барып, ол жердеги пахта егип өсиретуғын байлардың есигинде күнлікши болып ислеиди. 1914-жылы ол Құсқана тауға келип, Ерлеспес деген байға жалланып, падашылық пенен күнелтеди. Бирақ, падашының табысы хожалығын бағыуға жетпейди, сонлықтан да бир еки жылдан сон Аббаз Шымбай районындағы 5-ши ауылға көшип келеди. Ол бул жерде еки жыл дауамында хәрқыйлы байлардың есигинде дийхан болып ислеиди.

Усы жылларда шегаралас Түркменстан территориясындағы гейпара қарақшы баспашылар қарақалпақларға шабыуыл жасап, тынышлық бермейди. Бул жағдай

Аббаз елимізде болып өткен, мийнеткешлер масса-сына жарқын хәм бахытлы келешекті тәмийинлеп атыр-ған қайта дүзиулердин оғада үлкен мәнісин дым жақ-сы түсинди. Аббаз коллективлестиріу дәуиринде дий-ханларды колхозға кириуге шақырады, коллектив түрде мийнет етиудин пайдасын хәм артықмашлығын түсин-дирди. 1928 жылы жазылған „Артель болың“ қосығы-нын да мазмуны күшли.

Аббаз бириншилер қатарында колхозға кирип, онда председатель болып ислейди. Колхозға басшылық ете отырып, Аббаз өзинин творчестволық исинен қол үз-беди хәм өз үстинде қунығып ислеіп, көплеген жазыу-шылардың шығармаларын үйренеди. Ол усы жылларди колхозшыларды шөлкемлестиріушилик хәм хожалық жағынан бекемлеу темасында бир қатар қосықлар дөретеди. Бул қосықлар халық арасына кеннен тара-лады. Ол 1938-жылы „Ударниклер“. „Жалқау хайыр“ шығармаларын жазды. Шайыр бул шығармаларында адамларды колхоз атызларында пидәкерлик мийнет етиуге шақырады, колхозда жұмыс ислеуден бас тар-тып жүрген хәрқыйлы жалқауларды аямай әшкәра-лайды.

1939-жылы Қарақалпақстан совет жазыушылары Союзы Аббазды Төрткүл қаласына шақырады, жемисли творчестволық исин буннан былайда рауажландырыу мақсетинде оған жердем береді. Аббаз Ташкент, Москва қалаларына шөлкемлестирілген экспедицияларға қат-насады. Бул саяхатларда, әсиресе Советлар Союзынын даңқлы пайтахтында болған ўақытта Аббаздың оғада әжайып сарайларды, ири санаат кәрханаларын хәм мо-дений мекемелерди аралап көриуи шайырдың творчест-волық өсиуинде айтарлықтай роль атқарады. Аббаз усы жылдың өзинде ақ терең мазмунлы „Мавзолей“, „Ленин“ „Көрип келдим“, қосықларын жазады. Бул қосықлар

халықтың арасына кеннен таралып, адамлардың ен сүйини оқытуғын шығармалары болып қалды. Усы ўақыттан баслап Аббаздың творчествосы кем-кемнен гүллене берди. Ол Уллы Ұатандарлық урысқа шөкем совет халқының турмысынан бир неше әжайып шығар-малар дөретти. 1941-жылы Қарақалпақстан АССР Мәм-лекетлик баспасы шайырдың дәслепки шығармалар топ-ламын жарыққа шығарды.

Немец-фашист басқыншылары бизин әдиули Ұата-нымызға қастиянлық пенен хұжим жасаған 1941-жылы Аббаздың қосықлары хәм жырлары душпанларға қарсы гүрес жүргизиуде тәсийршен хәм өткир руўхый қурал болып хызмет етти.

„Душпан келсе СССР ға,
Қолын салса бизин қорға,
Жауларды түсирип торға,
Қара жерге көмген жақсы“

деп жазды шайыр өзинин „Женген жақсы“ қосығында. Ол бул қосығында совет адамларын қахраманлыққа, душпанларды қыйратыуға, Ұатанымызды қорғауға руўх-ландырады.

Аббаз Уллы Ұатандарлық урысы жылларында совет халқының хәм Совет Армиясынын турмысынан жоқары патриотлық сезими менен суўғарылған бир қатар қун-лы қосықларды жазды. Ол усының менен бирге сол ўақытта жүргизилип атырған сиясий компанияларға оғада актив қатнасты, халық арасында агитатор болып жұмыс жүргизди. Әдебият майданындағы жемисли хәм табыслы иси ушын хұкиметимиз Аббаз Дабыловты еки медал менен наградлады.

Уллы Ұатандарлық урыс женис пенен тамамланып, совет халқы халық хожалығын қайта тиклеуге хәм оны буннан былай да рауажландырыуға жигерли түрде ки-

рисип кеткен уақытта Аббаз „Бәхәр“, „Бийбисәнем“ хәм усы сыяқлы басқада бир қатар әжайып шығармалар дәретти.

Аббаз Дабыловтың отыз жылдан асламырақ дәуирдеги әдебий иси хәм ол дәреткен шығармалар қарақалпақ поэзиясын рауажландырыуда белгили роль атқарды. Ол өзиниң әжайып қосықлары менен қарақалпақ совет әдебиятының улыўма рауажланыўына жәрдем берди.

1947-жылы шайырдың „Жеңислер йошы“ екинши қосықлар топламы жарыққа шықты. Бул талантлы шайырдың илхамының буннан былай да рауажланып атырғанын айқын көрсетеди.

Усы уақытқа шекем тек кишигирим лирикалық қосықлар жазып келген Аббаз соңғы дәуирде ири шығармаларды дәретиўге киристи. Мәселен, ол хәзир үлкен „Баҳадыр“ поэмасын жазыў устинде мийнет етип атыр. Бул поэма қарақалпақ халқы турмысының Октябрьге шекемги хәм Октябрьден соңғы дәуирлерин қамгыйтуғын эпопея.

1938—1939-жыллары шайырдың творчествосында түпкилики бурылыс сезиле баслады. Сол жыллары ол „Көрип келдим“, „Ленин“ „Мавзолей“, „Музейде“ атды үлкен эмоционаллық күшке ийе болған лирикалық қосықларын жазды. Бул қосықлары Аббаздың атын көпшилик арасында кеңнен белгили етти. Оның бул қосық жырларын халық барлық жәрде айтып жүрди. Москваны, Ленин мавзолейин өз көзи менен көрип келген шайыр дөгерек әтирапындағы нәрселерди хәм турмыслық шынлықтан келип шығатуғын ишки кеширмелерин, кейипин, пикирлерин, көрген-билгенин, барлығын, қалаларды да, шексиз жазықлықларды да, бурын көз көрмеген темир жол магистралларын да, әжайып метро қурылысын да, самолетлерди де, қулласы өзиниң кеўилинде оғада терің тәсийр қалдырған барлық

нәрсени шайырлық ушқыр қыялы хәм қәлеми менен сүүретлеў ушын жана илхам йошты, жана жанлы стиmulды сезді.

Ол бизиң оғада хәр қыйлы турмыс шынлығымыздың барлық әлўан-әлуан көринислерин тереңнен үйрене баслап, совет халқың Ленин партиясы басқарып келгендиктен хәм басқарып атырғанлықтан да ол усындай жемислерге ерискенине өз көзи менен көрип исенди. Ол СССР Конституциясының мәңги принциплериниң гүлден улдылығын ис жүзинде сезді. Сонлықтан да оның ең жақсы қосықлары Ленинге арналған. Аббаздың 1939-жылы жазған „Мавзолей“ қосығы оның басқа шығармаларының арасында айрықша орынды ийелейди хәм пүткил қарақалпақ совет поэзиясының ең жақсы үлгилериниң бири болып есапланады.

Шайыр усы қосығында оғада күшли, жүрек төринен шыққан сөзлер арқалы пүткил дүнья мийнеткешлериниң көсеми, адамзаттың оғада уллы данышпаны В. И. Ленинниң қәдирдан образын дәретеди, өтмиште өзиліп келген халықлар, соның ишинде қарақалпақлар да өзиниң бахытлы турмысы ушын оған миннетдар, дейди. Шайырдың көсемге қарата айтқан оғада жыллы, терең сүйсиниўшиликке толып тасқан сөзи китап оқыўшыларды өзиниң таң қаларлық күши уллы ҳақыйқатлықтың хәм шексиз сүйиўшиликтиң күши менен толқытады:

„Қараңғыдан атырып ең танымды,
Ашып едің қуўсырылған жағымды,
Керек болса берер едим жанымды,
Азатлыққа алып шыққан көсемим.

Қарақалпақ едик азғантай улыттан,
Азапты көп көрген жуўан жудырықтан
Азат етип сондай күнлик-құллықтан,
Қуўаныш бахытты берген көсемим“.

Сол жылдарда дәретилген басқа да қосықтары Аббаздың шайыр ретінде өскенин көрсетеді. Бұнан соң Ұллы Ұатандарлық урысы жылдарында оның таланты үлкен күшпен көріне баслайды.

Аббаз урыстың дәлелі күнлерінен өзінің жауынгерлік поэзия күші менен немец-фашист басқыншыларына соққы бере баслады. Ол совет адамдарын социалистік ұтанды көкірек керіп қорғауға сум хәм жауыз душпанды аямауға шақыратуғын бир қатар қосықлар жазды. Оның „Нәмәрт жигит неге дәркар“ қосығы хәрбір адамды қахарманлық көрсетуіге, пидакерлік ислерге руұхландыратуғын еди:

Душпанға оқ атпаған,
Халық үшін жанын қыймаған,
Тайғақ жигит неге дәркар,

Алмастан қайтқан полаттай,
Порсаң аяқ жаман аттай,
Жарықтағы жарғанаттай,
Болған жигит неге дәркар.

Полат киби билеклери,
Халық бирлиги тилеклери,
Қап тауындай жүреклери,
Батыр жигит бизге дәркар“.

Аббаз Совет мәмлекетинің граждан-шайыры ретінде патриот сыпатында өз миннетін инабатпен орынлады. Оның таланты Ұллы Ұатандарлық урысының ала-сапыранлы жылдарында улыұма халықлық иске, фашист басқыншыларын қыйратуы исине хызмет етті. Шайырдың „Жеңген жақсы“ қосығында фронтқа атланған қарақалпақ солдатларына қарата айтылған, жоқары патриотлық лафосқа толып-тасқан йошлы сөзлери әкелердің улларына нәсияты сыяқлы жанлап еситиледи. Аббаз оларды: душпан жер менен жексен етилмеген-

ше, ол жаққан соңғы от өширилмегенше тууған елдеріне қайтып келмеңиз, деп зинхарлап узатып салды:

„Жолың болсын мәрт азамат,
Барып жауды жеңген жақсы,
Бизге ислеген қыянет,
Душпан оты сөнген жақсы“.

Тылда қалған адамдардың пидакерлік мийнети гитлершилер Германиясының үстинен жеңиске ерисиу үшін қаншама үлкен әхмийетке ийе екенін түсинген шайыр „Фронттан хармасын“, „Батырларға тийген жоқ па зияның“, „Шәугіл“, „Есенова Оразгул“ хәм басқа да патриотлық қосықларында тылдың мийнеткешлерин армияны беккемлеу және фронтқа жәрдем беруі үшін күш-жигерди аямай мийнет етиуге шақырады.

Аббаздың творчествосында көрнекли орын ийелейтуғын Ұллы Ұатандарлық урысы хәққындағы қосықлары совет адамдарының жауынгерлік руұхын барынша қууатлап, советлер елине қәуип-қәтер дөнип турған күнлерде оларды қахарманлық гүреске хәм мийнет етиуге мобилизациялай отырып, шешиуши роль атқарды.

Аббаздың шығармаларының тийкарғы тематикасы совет мәмлекетинің уллылығын хәм даңқын, совет халқының мийтиндей бузылмас бирлигин, ұатандарлық урыстың хәм колхоз атызларының қахарманлары совет патриотизмин жырлаудан ибарат болды.

Сондай-ақ оның ертеректеги шығармаларына өгмиштин хәм хәзирги заманды салыстырмалы түрде сүүретлеу әдеуір орынды ийелейтуғын еди. Көркемлик шеберлиги, сүүретленип атырған нәрселердің образлылығы жағынан шайырдың творчествосына жоқары дәрежедеги творчество, деп қарау керек. Ауыз еки халық поэзиясын оғада жақсы биле отырып, Аббаз фольклордың поэтикалық қуралларын, традициялық теңеулерди,

эпитеттерди, метафораларды тағы басқаларды шебер пайдаланды. Мәселен, ол өз өтмишин сүүретлей отырып, өз пикирлерине фольклорлық шығармаларға характерли болған мынадай форманы енгизеді:

„Ақ сунқар, ақ туйғын, қаршыға құстар,
Қөлеген аұларын жаздырмай устар.
Қәлпесіз құс аң алама, жан дослар,
Мысал құс жаманы болдың құладин.“

Халық творчествосында „ақ сунқар“, „ақ туйғын“, „қаршыға“ унамлы образды сүүретлеуі ушын қолланылатуғын теңеулер екени мәлим. Бул жерде шайыр атап көрсетилген құстар қандай алғыр болса да, аңға үйретіуші қәлпеси болмаса табыслы аң аұлай алмайды, бундай құстарды құстардың арасындағы ең жаманы құладин деген құсқа мегзетиуіге болады. Шайыр да тап солай: ол қаншама таланты болған менен оның басшысы болмаса, егерде ол қайғылы заманда жасаған болса, онда өсиу ушын мүмкиншилиги болмайды. Аббаз мине усы образлы теңеулері өзиниң творчестволық илхам — йошының гүллениуі ушын революцияға дейин жағдайлардың хәм өрестин болмағанын айтады.

Тағы да бир жерде мынадай қатарларды оқыймыз:

„Саз берди нурланып сағынған таңым,
Жай тапты қыйланған жапалы жаным.“

Бул жердеги шайыр „сағынған таңым“ деп уллы Октябрь революциясын айтып отыр.

Биз Аббаздың қөлеген қосығынан поэтикалық образларды ушырата аламыз, Мәселен:

„Қызлардың мойнында маржан дизилген;
Қара сыя киби қаслар сызылған;
Қара көктен бешпент — костюм қызылдан;
Атыз иши қызыл-жасыл жайнаған.“

Шайыр қайғылы өтмишти хәм хәзирги совет заманын бири-бирине қарама-қарсы қойған уақытта өткендеги турмысты „қуу дарақ“, „шөлистан“, ал бизиң советлик турмысымызды мийуасы мол дараққа, жадырап шыылған қызыл гүлге, күлимлеген қуяшқа „мийуалы дарақ“, „қызыл гүл“, „нурлы күн“ ге теңейди, Мәселен, ол Ленин хәққындағы қосығында:

Патшаны жоқ етти тахттан қулатты,
Шөлке қалған дарақларды жасартты“ —

деп, ямаса „жаз“ қосығында:

„Қарақалпақ қуу дарақлы ел едиди,
Жапан-шөлистанда қалдым дер едиди,
Жарасықлы жазға мийрин қандырып,
Елди, жерди гүлли нурға бөледиди.“

деп жазады, Бул мысаллар Аббаздың халық тилиниң байлығын оғада жақсы билгенин, оннан шебер пайдаланғанын көрсетеди.

Аббаздың шығармаларында көркем сүүретлеудің бир элементи болған тәбият көринисине айтарлықтай аз орын бириледі. Биз тек оның гейпара теңеулеринде ғана тәбият көринисиниң сүүретлениуін таба аламыз, мәселен:

„Айдын шалқар көлдер ғаз бенен қууға,
Ғаз-қуулар қонады айдынлы сууға“,
„Сая болған бийик нәруаның келди“.

Аббаз соңғы жыллары басқа совет жазыушыларынан үлги ала отырып, пейзаж лирикасына жататуғын бир неше қосықлар дөретти. „Бәхәр“, „Жаз мәүсими“ мине усындай қосықларға жатады. Усының менен бир қатарда оның қосықларында тәбият көринисиниң қалай болса солай сүүреглеме берместен, ал адамның иси ме-

нен тығыз байланыста жанлы хәм тәсиршен динамикада сүүретленетуғынын атап көрсетиу керек. Буны дәл-иллеу үшін жоқарыда айтылған „Бәхәр“ қосығынан үзінди келтиремиз:

„Мен бәхәрмен, гүл жайнатсам пасылдан,
Жердің бетин сарпайласам жасылдан,
СССР ды толтырсам деп хасылдан,
Айтқанын еситтим соны бәхәрдің.
Жұлдызлар жалтырап ай менен бирге,
Деди: „Жанлы-жансыз орнынан түргел“,
Тап соны сөйлеп тур тили бәхәрдин.

Келди бәхәр кеннен жайып қулашын,
Жер бетине сеуіп күннің қуяшын,
Тоңлар ерип, балқып кетти қорғасын,
Тасларды жибитти күни бәхәрдин.

Дәслепки үш қатары уйқасып, ал төртінші қатары жуумақлаушы рефрен болып келе беретуғын он бир хәм сегіз бууынлы қосық — Аббаздың жақсы көрген қосық өлшеми. Сондай ақ гейпара жағдайларда ол биринши, екінші хәм төртінші қатарлары уйқасып келетуғын төртликті де қолланады.

Аббаздың шығармаларының тили — халық тили, усының менен бирге хақықат поэтикалық тил. Ол тилдің әпиұайылық айқынлық хәм кең халық массасына түсиникли болуы принциптерин сақлай отырып, тилдин тазалығын сақлауға хәм оны жаңа сөзлер менен байытуға умтылады.

САДЫҚ НУРЫМБЕТОВ

Халық шайыры Садық Нурымбетов 1900 — жылы Қарақалпақстанның хәзиргі Кегейли районындағы 5 — ши ауылда туылды. Оның әкеси Нурымбет жарлы дийхан болды. Нурымбет саұатлы болғанлықтан халық оны „молла“ дейтуғын еди. Сондай-ақ оның азынаулақ

шайырлығы да бар еди. Садық жети жасына шыққанда әкеси қазаланды хәм оны сол уақыттан баслап ағасы Сыдық шайыр тәрбиялады. Ағалы-инили екеуі өзиниң жарлы хожалығын зорға бағып күнелтти басы мутажлықтан шықпады.

Садық әдеуір саұатлы болып, шайырлықтан да қуры алақан емес еди. Сонлықтан ол гейде ел аралап жүрип, көпшилик алдында қосық айтатуғын еди. Болажақ шайыр Садықтың балалық шағынан ақ билим алыуға хәм әдебиет пенен шугылланыуға оғада қызығыуы семьяның традициялық тәсиринен болуы итимал. Ол ең дәслеп ауыллық мектепте билим алғаннан соң Фирдоусидиң хәм Науайының шығармаларын бирим-биримлеп қызығыушылық пенен оқийды. Усы атақлы классиклердің сондай ақ қарақалпақ шайырлары Күнхожаның хәм Бердақтың шығармалары менен танысуы жас жигитте шайырлық таланттың оянуына алып келди және дәслепки дәуірде өзине таныс үлгилерге еликлей отырып, оның өзи де қосық жаза баслайды.

1917-1918 — жыллары усы жерлердеги баспашылардың жийи-жийи шабыуыл жасауының хәм жергиликли хәкимлердің зулымлығының тәсиринен халық тез-тез анау жерден мынау жерге көшип жүриуге мәжбүр болды. Садыққа да жийи-жийи қонысын өзгертип турууға туура келди. Ол усы жыллары өзиниң „Дауыт көл“ қосығын жазады.

Садықтың „Дауыт көл“ қосығын оның кең әдебиет майданына дәслепки шығыуы деуге болады. Бул қосық оны дәрхал көпшиликке танытты. Садықтың бурынғы қосықтары мийнеткеш халықтың жарлылығын сүүретлеуге, айырым адамларды хәм олардың жарамас қылықтарын критикалауға арналған еди.

Совет власты орнатылғаннан соң Садық пүткил халық пенен бирге-бахытлы турмыста жасай баслады.

Онын кеўили үлкен қуўанышқа толып-тасады, ол жа-
на турмысты, жаңа дәуирди руўхланыўшылық пенен
жырлаўға кириседи.

Шайыр коллективлестириўге шекем өзиниң жеке
хожалығында иследи, ал колхозластырыў ҳарекетиниң
дәслепки күнлеринен ақ колхозға кирди. Ол колхоз
өндирисиндеги үлгили, пидәкерлик мийнети ушын ыл-
ғаллы ретинде талай ирет сыйлықланды. Садық колхоз
дийўалый газетасының актив хабаршыларының бири
болып, оған жиий-жиий қосықлар жазып турды. Ша-
йыр өзиниң усы қосықларында колхоздың табысларын
үлкен йош пенен сүүретледи ҳәм жумысты кери тар-
тыўшыларды қатты әшкаралады. Ол колхоз өндирисин-
деги жумыстан өзін аўлақ тутыўшы — жалқаўларға
аямай топылыс жасады:

„Бас аўырыўы геўдесинен кетпеген,
Доктор келсе қашар бугып шет пенен,
Алған пулы қарызына жетпеген,
Жалқаўларды қозғап ислетиў керек“, —

— деп жазған еди Садық өзиниң бир қосығында, усынд-
дай жалқаўларды мысқыллап.

Садықтың шайырлық даңқы аўылдан сырттағы узақ
жерлерге де жайыла баслайды. Оның аты пүткил рес-
публикаға мәлим болады. Қарақалпақстан совет жазыў-
шылары Союзы оның менен мұдамы байланыс жасап
турады. 1938-жылы ҚҚАССР Совет жазыўшылары Сою-
зының ҳәм Қарақалпақстан илим — изертлеў институ-
тының шақырыўы бойынша Төрткүлге келип, сонда-ақ
өзиниң ағасы Садықтың қосықларын институтқа тап-
сырады. Бул қосықлардың көбиси сонғы ўақытта рес-
публикалық газеталардың бетлеринде жәрияланды.

1939 — жылы Садық делегат ретинде Қарақалпақстан
совет жазыўшыларының 2 — съездине ҳәм Өзбекстан

жазыўшыларының съездине қатнасады. Ол Өзбекстан
жазыўшыларының съезди трибунасынан өзбек халқы-
ның уллы шайыры Наўайының естелигине арналған қо-
сығын оқып, пүткил Өзбекстанға белгили болды.

Наўайыға үлкен ҳүрмет пенен қараған шайыр сол
ўақытқа өзиниң қосықларында қарақалпақ халқының —
данышпан шайырдың мийрасына болған сүйиспеншили-
гин сүүретледи:

„Уллы шайыр, көркем сөздин устасы,
Ләйли-Мажнун, Фарҳад-Шийрин нұсқасы,
Қыз-жигиттин сүйип оқыр қыссасы,
Сизден бизге мийрас қалды, Наўайы,

Усы жылдың өзинде ақ Садық саяхатқа барып
қайтты ҳәм „Қызыл Москва“ қосықлар дүркинин жаз-
ды.

1940 — жылы шайырдың дәслепки қосықлар топла-
мы жарыққа шықты.

Немец-фашист басқыншылары бизин ўатанымызға
қастыянлық пенен ҳужим жасаған 1941 — жылы ҳәм
буннан сонғы жылларда Садық шайыр „Ўатан ушын“,
„Перзентим“, „Ерлерге сәлем“, және „Фронттың шәрт-
лери“ сыяқлы бир қатар әжайып патриотлық шығар-
малар жазды.

Уллы Ўатандарлық урыс тамамланғаннан соң Садық
көплеген лирикалық қосықлар („Бәхәр қуяшында“,
„Әмиўдәрйя“ т. б, жазды ҳәм үлкен „Бахтияр“ поэма-
сын дөретиўге киристи.

Хәзирге шекем шайырдың 3 қосықлар топламы бас-
падан шықты. Хүкиметимиз Садықтың әдебият тараў-
ындағы ҳәм Қарақалпақстан мәдениатын раўажланды-
рыўындағы хызметлерин жоқары баҳалай отырып, оны
1944 — жылы „Хүрмет Белгиси“ ордени менен наград-
лады.

Шайыр ұатандарлық урысы жылларында талантлы шайыр — патриот ретінде айқын көзге түсті. Ол дөреген бір неше әжайып шығармаларында бизін халқымыздың хақийқат патриотлық сезимлери баян етилген. Садық өзиниң сол жыллардағы қосық қатарларында қарақалпақ халқының уллары да ийин тиресип саўаш жүргизип атырған туўысқан совет халықларының қахарманлық гүресин, олардың ўатанды, уллы көсеминиз Ленинди қалыс сүйетуғынын хәм оларға садық екенин, совет адамларының тылдағы пидәкерлик мийнетин күшли, исенимли образларда көрсетип бере алды. Ыатандарлық урысының басындағы қосықларының биринде Садық былай деп жазған еди:

„Көктен бийик күшлерим бар белимде,
Бир адамдай туўысқанлық елимде,
Қахарман, ер жүрек, жеңимпаз, халқым,
Жаўды қыйратады турған жеринде“.

„Биз жеңемиз, исимиз хақ,
Жеңислерге хәмме ортақ,
Ғайрат салып қарақалпақ,
Бул хәм жәрдем берди бүгин“.

Садық сол ўақытта Ворошиловқа, Советлер Союзының қахарманлары Оразбай Жуманиязовқа, Иният Наурызбаевқа арналған хәм ўатандарлық урыс хаққындағы бир қатар темаларда „Өтеш батыр“, „Ерлерге сәлем“, „Фронттын мәртлери“, „Перзентим“ тағы басқалар сыяқлы шығармалар дөретти. „Перзентим“ қосығы шайырдың басқа патриотлық қосықларының арасында арықша көзге түсип турады. Ол өзиниң улын фронтқа узатып саларда пүткил совет жасларына қарата былай жазды:

„Халық ушын туўылып кәмалға келдин,
Жаўынгер жаслары бахытлы елдин,
Ўатаныңа бүгин ўәдәнди бердин,
Туўған елдин ар- намысын алып кел.
Гитлердин басына саўда салып кел,
Женистин намысын тезден шалып кел,
Мениң саған тапсырмам сол, перзентим!“

дейди.

Бул қосық уллы Ыатандарлық урысы дәўириндеги қарақалпақ поэзиясының ең жақсы шығармаларының бири болып табылады.

Шайырдың Ыатанға шексиз сүйиспеншилик сыяқлы жоқары сезим менен суўғарылған „Ўатан ушын“ қосығында да биз поэтикалық образларды көремиз:

„Ўатан ушын хеш адам жоқ жан аяр,
Ўатан ушын халқым жанларын қыяр,
Ўатан ушын, халқым ушын ислеўге
Бел буўған бирликте халықларым таяр“

„Клим батыр“, „Ворошилов бар“ шығармаларында шайыр данқлы әскербасы, Советлер Союзының маршалы К. Е. Ворошиловтың образын дөретеди, оны „жеңилмас бағыр“, совет халқының „Сүйикли перзенти“ деп айтады. „Бул — бизиң Ўатанымыздың бахытлы халықларын қорғап турған ержүрек бүрkit“, — дейди Садық Ворошилов хаққында.

Рабочий класының арасынан шыққан, Луганск паровоз соғу заводының бурынғы слесары Клим Ворошилов гражданлар урысы жылларында революция армиясының ең үлкен әскер басысы болды. Ол тек үлкен масштабдағы талантлы командующий болып қалмастан, халық қахарманы да болды, онда бизиң совет халқымыздың жеңилмес құдирети хәм шексиз батырлығы жәмленген еди. Халық оның мәртлик ислери туўралы қахарманлық аңызлар, поэмалар, қосықлар дөретти. Ха-

лық поэзиясының гиганты Жамбыл өзінің Ворошиловқа арналған поэмасында даңқлы Клим батырды өтмиштегі барлық атақлы әскербасылардан жоқары қояды. Бул түсиникли ғой, өйткени өтмиштегі уллы әскербасылардың бирин де Ворошилов пенен бир қатарға қойыуға болмайды, себеби, оның әскерий таланты, мәртлиги, қахарманлық ислери толығы менен мийнеткешлер массасының ийгилигине хызмет етти, себеби, ол мийнеткеш халықтың арасынан шыққан, Лениннің садық шәкирти.

Садық шайыр Ворошиловты мине усындай адам деп биледи хәм оны тап усылайынша сүүретлейди.

Садық 1939-жылы бизиң мәмлекетимиздин пайтахтына барып келгеннен соң „Қызыл Москва“ қосығын жазды. Умытылмайтуғын тәсирлерге толып-тасқан, совет халқының гөззал қаласы хәм мақтанышы, Советлер елиниң реаль құдиретиниң символы Москваны өз көзи менен көрип келген, жеңип шыққан социализмнің экономика хәм мәденият тарауындағы оғада үлкен табысларының гүллән уллылығын көрип исенген шайыр өз халқының, көрген-билгенлериниң барлығын шайырлық тил менен гүрриң етип берди.

Шайыр өзиниң жайнаған нуры менен пүткил жержүзин жақтыртып турған Кремльди аралап көрди, кең, айдын көшелерден жүрип өтти, Ұатанымыздың күшин хәм байлығын ҳармай-талмай арттырып атырған заводларда хәм фабрикаларда болды, дүньядағы ең әжайып метрополитенге машқы етип қарады. Ол ҳеш жерде СССР дан гөззалырақ ел, Москвадан гөззалырақ пайтахт жоқ екенин өз көзи менен көрип исенди:

„Ҳеш Ұатан жоқ, СССР дай,
Бахыт нурлы қызық сарай,
Гүлленген ел бизиң орай,
Жол көрсетип тұрған екен.

Табыслардың есабы жоқ,
Миллион-миллион болған екен.

Шайыр Уллы Ұатандарлық урысы жылларында поэмасының екінши бөлимин жазған Ұақытта сүйикли Москва ҳаққындағы усы қәдирдан темасына тағы да қайта оралды. Бул жерде шайыр немец басқыншылары пайтахтқа тақалып қалған Ұақыттағы қәхәрли, айбатлы Москваны, елимиздин жүрегін хәм тирегін қорғап турған совет жауынгерлериниң мисли көрилмеген қахарманлығын, көп миллетли Совет Армиясының құдиретли соққысына төтепки бере алмай қатты сәтсизликке ушыраған душпанның кейин қарай қашыуын сүүретледі:

„Москва деген атыңнан,
Жау сескенер айбатыңнан,
Шыдай алмай ғайратыңнан,
Жау қыйралып қалды бүгин“

Шайыр Москваның қасынан ылақтырып тасланған душпан биротала қыйратылатуғын Ұақыт та келеди, деп қатты исенеди, өйткени бизде Москваны қорғауды шөлкемлестирген хәм пайтахттың босағасында гитлершил гезенделердің үстинен жеңиске ерисиуимизди таярлаған партия бар, усы партияның басшылығында тез арада барлық фронтларда жеңис изинен жеңиске ересе беремиз дейди.

„Бизиң Ұатан“ қосығы капиталистик дүньяда халықтың басым көпшилиги капитал зулымлығының зилдей ауырманлығы астында ыныранып атырған бир Ұақытта бахытлы турмыс гүлленип атырған елдің бизиң Ұатанымыздың уллылығын жырлауға арналған. Бул шығармада да совет патриотизми идеясы оғада жақсы сүүретленген. Социалисттик мәмлекеттин бир пүтинлигин хәм ғәрезсизлигин қорғап қалыу ғана емес, ал фашизм-

ге хәм агрессивлик империализмге қарсы гүресте басқа барлық елдерди және халықларды биринши қууатлау совет патриотизми идеясының тийкарын қурайды. Социализм ели жұмыссыздық бәлесинен биротала қутқарылды, оның халқы шадлы турмысқа еристи, Барлық, нәрсе мийнеткешлер турмысының, материаллық жағдайларын ең жоқарғы дәрежеге көтеріуге бағдарланған СССР да халықтың абаданлығы күн сайын арғып атыр. Жаслар оғада үлкен инта менен илим шыңларын ийелеп, оның жетискенликлерин халық хызметине жумсап атыр. Колхоз дийханлары атызларда хадал мийнет етип, бизин ұаганымыздың құдиретин тағы да беккемлеу үшін күш-жигерин аямай жумсап атыр, илимназлар жер асты байлықтарын ҳармай-талмай барлап, жиһи-жиһи көплеген баҳалы нәрселерди ашып атыр. СССР күн сайын алға қарай илгерилип барадыр, Садық өзиниң шығармасында мине усылар туұралы жазды.

„Қутлықлаймыз“ қосығы социалистлик атызларда мийнеткешлердиң мийнеттеги қаҳарманлығын сүүретлеуге арналған.

Шайыр „Канал тойы“ шығармасында совет дәуиринде халықлық қунлы шөлистанлықларды суўландыруў жөниндеги әдиўли әрманының турмысқа асқанын, қуўаныш қойнына сыймаған халықлық бес район территориясына суў баретуғын „Қыз кеткен“ каналы қурылысының питкерилгенин қалайынша тойлаганын көрсетти. Бул шығармада 1940 — жылда республикадағы ең ири қурылыслардың бири болған екінши каналдың қазып питкерилуи, оны қазыўға 40 мың дийхан қатнасқаны сүүретленеди. Каналдың ашылуы күни 1940 — жыл 8 — апрель оғада үлкен халық байрамы болды, бул қуўанышлы ўақыяны беккемлеуге 40 мың қазыўшыдан басқа Қарақалпақстанның партия хәм совет органларының басшылары, мәдениет, искусство хәм әдебият ис-

керлери қатнасты. Бундай улыўма халықлық салтанат республикамыз ушын бурын көрилмеген үлкен тарийхий ўақыя болды.

Садықтың творчестволық исиниң айрықша кен ен жайыўы уллы ўатандарлық урысы жылларына туўра келди. Ол бул дәуирде көплеген әжайып шығармалар дәретти. Қарақалпақстан АССР ының дүзилгенине 20 — жыл толыў (1944) меркесине арнап жазылған „Өткен күнлер“ мине усы шығармалардың қатарына жатады. Еки поэма да өз тематикасы жағынан бир қыйлы — оларда қарақалпақ халқының қайғылы өтмиши хәм оның совет дәуириндеги бахытлы және қуўанышлы турмысы сүүретленген.

Шайыр өзиниң „Өткен күнлер“ атлы усы поэмасында қарақалпақ халқының қайғылы өтмишинен алынған, трагизмге толып-тасқан ўақыяларды әлўан-әлўан образлы картиналарда тәрийплеп береди, ол жаўыз ханлардың бай-аталықлардың аса кеткен зулымлығын да, посқан елдиң мениреу Қызылқум арқалы узын-шубай болып көшиўин де, Хийўа ханларына қарсы көтерилисин де көрсетеди, халық ҳәрекетине басшылық еткен батырлар Панаханның, Зарлықхан, қолдаўлы Ерназардың, Айдос бийдин хәм басқалардың қаҳарманлығын жырлайды:

„Қаҳарли қыс киби заманлар өткен,
Қайғыдан сарғайып адамлар өткен,
Әдилсиз жәхәнда не халлар өткен,
Гедейлер топарын асқан күнлери.

Үш ағашын қурып Хийўа ханлары,
Хайўандай жумсалып адам баллары,
Жалладлардың асып турған дарлары,
Ядынан шықпастай болған күнлери“.

Тек Ленин партиясынын арқасында ғана Қарақалпақ халқы азат хәм шадлы турмысқа еристи, — деп қанаатланыў менен жуўмақлады Садық шайыр өз пикирин:

Қулықтан қутқарған езилген елим,
Халық ушын аямай жигер — күшлерин,
Жақты өмирге алып шыққан күнлерим.
Абат болды, бәрше жанлар тойынды,
Қыз-жуўанлар қызыл-жасыл кийинди,
Мийнеткешлер баслар түрли ойынды,
Өткен ислер умыт болған күнлерим“.

Шайыр Қарақалпақстанның жигирма жыллық мерекесинә арнап жазған поэмасында дәслеп революцияға шөкемги өтмишти — бахытсыз хәм қорланған қарақалпақты жан-жағынан қоршап алған „тас-түнек хәм ушықыйыры жоқ түнди“, қарақалпақ елинде „қызыл гүлдер ашылмағанын, бүлбиллер сайрай алмағанын“ сүүретлейди.

„Қараңғы түнде қармалап,
Аўыр турмысты арқалап,
Көзинин жасы сорғалап,
Хорлық көрген қарақалпақ,
Жол таппай қара түнлерде,
Ашылмай қызыл гүлдерде,
Сайрай алмай бүлбиллерде,
Дағдырып ен, қарақалпақ“.

Ол ўатанның азатлығы ушын күшли ханларға қарсы тайсалмай гүреске атланған халықтың даңқлы ұлларының атын миннетдарлық пенен тилге алады, Күнхожаны, Бердақты хәм басқа да патриот шайырларды — халық қайғысының жыршыларын айрықша атап көрсетеди. Буннан соң шайыр жаңа бахытлы жәмийетти, партияның, улды рус халқының жәрдеми нәтийжесинде қарақалпақ халқының турмысында ерисилген ен үлкен табысларды сүүретлейди.

Сонлықтан да қарақалпақ халқының мәрт уллары, дейди шайыр, Советлер Союзындағы басқа миллетлердин ўәкиллери менен қол уласып өзинин әдиўли ўатанын қорғады, олардың гейпаралары Советлер Союзының Қаҳарманы деген ҳұрметли атақты алыўға миясар болды, өз атын өшпес даңққа бөлеп, мәнгиге қалдырды.

Бул поэма шынында да Қарақалпақстанда социализмнин тарийхый жеңислерин жырлаўға арналған шадлы гимн болып табылады.

Социалистлик қурылыс, бизиң ўатанымыз халықларының бахытлы турмысы, СССР халықларының бузылмас дослығы, совет адамларының қаҳарманлық ислери, жаңа нәрсени табыссыз дәретиў пафосы, — Садықтың творчествосының идеялық мазмуны мине усылар. Хәдирги күннин жаўынгер жыршысы болыў, бизиң турмыс шынылығымыз бенен жанлы байланыс жасап турыў шайыр ушын характерли белгилер болды, ол ен әҳмийетли маңызлы темаларды дәрхал қолға ала берди. Садықтың көплеген қосықлары сиясий лирика менен суўғарылған, ол халықты партиямыз хәм ҳүкметимиз тәрәпинен қойылған ўазыйпаларды орынлаўға шақырды.

Садық сатиралық хәм юморлық қосықларды дәретиўши ретинде де оғада әжайып шайыр болды.

Садықтың шығармаларының бас қаҳарманы бул совет халқы, ол соның қаҳарманлығын жырлайды. Айырым адамлар шайырдың шығармаларының қаҳарманы ретинде сийрек көринеди. Садық өзинин дәслепки шығармаларында пайзажға оғада аз кеўил бөледи. Тек соңғы жылларда ғана ол тәбиятты сүретлеўге арналған бир неше шығарма дәретти. Мәселен, шайырдың „Бәдәр қушағында“ шығармасында бәхәр жырланған. Бундай жағдайда тәбият көринислерин улыўма гөззаллық

ретінде емес, ал адамның мийнет процесслері менен байланыста сүүретлеу Садық ушын характерли нәрсе болды.

Садық халықтың қайғылы өтмишин сүүретлей отырып, оған ҳазирги бахытлы турмысты қарама-қарсы қояды. Бундай контраст усылы шайырдың тийкаргы композициялық усылы болып табылады. Буған мысал ретінде, мәселен, шайырдың жоқарыда сөз етилген „Өткен күнлер“ хәм „Қарақалпақстанның 20 жыллығына“ поэмаларын атап көрсетіуге болады.

Садық тек шайыр болып қалмастан, өз қосықларын көпшилик алдында қирәт пенен оқытуғын жырында болды. Ол өз қосықларын жыйланған рабочийлардың хәм колхозшылардың алдында үлкен көтерикчилик және йош пенен оқый алатуғын шайыр болды. Шайырдың халық пенен мине усылайынша тиккелей, жанлы байланыста болуы оны жаңа шығармаларды дөретиуге руўхландырушы тәсиршең фактор болып хызмет етти.

Шайырдың творчествосы фольклор менен тығыз байланыста болды хәм ол фольклордың байлықларын өз қосықларында кеңнен пайдаланды.

Лирикалық қосықлар, поэмалар, нәсийхат қосықлары Садық творчествосының тийкаргы жанрлары болды. Оның лирикасы сиясий, гражданлық мотивлер менен ажыралып турады, муҳаббат лирикасы оның творчествосында дерлик жоқ.

Садықтың қосықлары өзиниң формаль қурылысы жағынан қарақалпақ әдебияты классиклери Бердақтың, Аяпбергенниң хәм тағы басқалардың ең жақсы үлгидерин тәкирарлайды. Садық көбинесе қосықтың 7—8 буўынлы ямаса 11 буўынлы өлшемин қолланды. Оның төртлигиниң дәслепки үш қатары өз-ара уйқасып келеди де, ал ең соңғы қатары рефрен менен аяқланады.

„СССР халқының батыр палұаны,
Бахытлы елимниң дәулет қорғаны,
Көрсө душпанлардың қалмас дәрманы,
Советтиң Маршалы — Ворошилов бар.
Гүлистан ұатаным, абат жерлерим,
Ишинде жасайды бахытлы еллерим,
Қорғап турған қызыл қыран ерлерим,
Басшысы данышпан — Ворошилов бар!“

Сондай ақ, онда 1, 2 хәм 4 қатарлы уйқасып келетуғын басқа да кең таралған қосық түри ушырасады:

„Даңқы шып шайырдың әлемге жеткен,
Азатлық деп жигер күшин сарп еткен,
Халықлардың жырын жырлап улайы,
Өшпестей ғып саи мың сөзлер дөреткен“.

Садық поэзиясының тили әпиұайы, жеңил, оқыұшыға түсиникли. Бирақ, көркем сүүретлеу қураллары жағынан Садық айрықша хәм оригиналлық шеберлиги менен көзге түсип турады деп айтыұға болмайды, гейде оның образларында тенеўлеринде бояўлар гүңгирт болып шығады

АЙТБАЙ МАТЯКУБОВ

А. Матякубов 1909 — жылы Түрткүлдеги рабочий семьясында туўылды. Айтбайдың әкеси Төрткүлдеги пахта тазалаў заводында көп ўақытқа шекем рабочий болып ислейди. Оның әкеси гражданлар урысына қатнасады. Айтбай дәслеп Төрткүлдеги Аўылхожалық мектебине оқыйды. 1927 — жылы Педтехникумге кирип, 1930 — жылы питкерип шығады. Оннан кейин Төрткүл Горкомының секретары болып ислейди. Сол жылдың ақырында „Еркин Қарақалпақ“ газетасының секретары болып өмириниң ақырына шекем ислейди. Буның дәслепки қосықлары Педтехникумдағы дийўалы газе-

тада, соң республикалық газеталарда шығып турады. Оның „Хармасын“ деген қосығы Айтбайдағы үлкен шайырлық талантының бар екенлігін дәлиллейді. Шығармасының тематикасы Совет мәмлекетін күн сайын беккемлеу, ел қорғау жұмысын күшейтіу, ишимиздегі жат классларға күрес жүргізіуден ибарат болады. Бұл шайыр 1932 — жылы 5 — майда жүрек ауырыуынан өледі,

АБДИРАМАН ӨТЕПОВ

А. Өтепов 1903 — жылы Қоңырат районының Соркөлдегі Сырлы тас деген жерінде туғылады. Әкесі Өтеп хожаның өз күнін өзі көрерліктей қалы болған. Абдираман ауылдық мектепте оқып сауатын ашқан. Совет хукіметі орнағаннан соң партия — совет жұмысында істейді. 1920 — 1921 — жылдарда ЧОН отрядында болады. Хорезм халық республикасының қазақ-қарақалпақ ұалаятында (Хожелиде), соңын ала Қоңырат округлік партия комитетінде инструктор болып істейді. 1927 — жылға шекем Соркөл волостылық партия комитетінің секретары болып істейді. 1927 — жылдың августынан бастап, областылық Атқаруы Комитетінде істейді. 1923 — 1924 жылдардан әлебиат пенен шұғылланып, бұл жылдарда Қоңыратта туратуғын горнизондағы татар хәм қазақ жигитлери, Қоңырат активлери менен драмкружок шөлкемластиреди. Бунда қойылған ойынға Абдираман қатнасып хаял ролинде ойнайды. Себеби ол дәуірде қарақалпақ хаял-қызлары искусствоға толық түсінбеген еді. Абдираман қарақалпақтың классик шайырларының шығармаларын, сол дәуірдегі жазыушы шығармаларын, Аяпбергеннің шығармаларын сүйсінip оқыйды. Соркөлде іслеіп жүргенде Аяпберген менен танысады. 1924 — 1925 — жыллары „Шахзада“ деген

повесть жазады. Бұл уақтында басылмаған соң қол жазбасы жойтылып кетеді. Сол жыллары „Ашлық зары“, „Әдилсизлік құрбаны“, „900 грамм“, комедияларын жазады. 1925 — жылы „Таң нуры“ (Хәзіргі Гос-театрды) шөлкемлестиріушілердің биреуі болып, оған режиссер болады.

Оның „Теңін тапқан қыз“ деген комедиясы келешекте қарақалпақта драма жанрын рауажландырыуда үлкен әһмийетке иіе болды. Абдираман пьесаларының тематикасы мийнеткеш халықтың турмысына хаял-қызлардың тенлік алғанлығына, колхоз жұмысына арналған. Оның драмалық шығармалары менен майда лирикалық, сатиралық түрде жазған қосықлары да болды.

„ТЕҢИН ТАПҚАН ҚЫЗ“

60 жасар ғарры Шәлекенің хаялы Назигүл, баласы Бекмурат болады. Шәлеке өзінің ғаррылығына қарамай қыз алмақшы болады. Оған Назигүл „өзің үйленгенше, балаңды үйлендір“ деп нәсіихат береді. Хешкимнің айтқанын тыңламай ауылындағы Таумуратты шақырып қыз алып бер дейді. Ол „қыз сенің не теңін, хәзір заманның түрі жаман, большевиклер деген шығыпты, екі хаял алғанға қарсы күреседі“ дегенди айтады. Ол Таумураттың сөзін тыңламай „еле — де болса бирнеше қызды қартайтыуға халым бар“ деп қыз алыуға бел байлайды.

Оннан кейін Таумурат оған өзінніздің қолайлап жүрген қызыңыз бар ма деп сауал қояды. Ол Султамурат жарлы, малды көп берсек қызын кешиктирмейік берер, деп ойлайды. Султамураттың қызын айттырады. Султамурат дәслеіп „балаңа беріуіміз мүмкін, өзінне бермеймен“ деген пикирди айтады. Араға Абен деген ахун түсіп, 50 тууар малға келіседі. Пәтия оқы-

сады. Бірақ қыздың шешесі Мәрьям қайыл болмай наразылық билдиреді. Бір күні Шалеке қызды алып кетіу үшін ауылындағы жигиттер менен Султамураттың қонсы үйіне түседі. Қызды алып кетіуді ойлап атырғанда қыздың сүйген жигиті Сәлмен қыздың үйіне барады. Қыз Сәлменге усы түнде кетіуге уәде береді. Біраздан кейін қыздың үйіне Шалеке келип, қыздың жанындағы қызларды, „Тиллахан төсек сал, мәсимди шеш“ дейді. Ол „еле асықпа, таң атқанша талай жұмыс пите“ деп алдастырады. Жатар алдында Сәлмен келип, қызды алып қашады, Султамурат, Шалеке-лер келип судқа арза береді. Суд арзаны тыңламай Сәмел менен Тиллаханды қосады.

ХОЖАМЕТ АХМЕТ УЛЫ

Хожамет Ахмет улы 1908-жылы Қарақалпақстанның Қоңырат районының Соркөл деген жерінде туылады. Хожаметтің әкесі жарлы адам болады. Хожамет анасынан жаслай жетім қалып, дайысының қолында болады. 1923-жылы Қоңыраттағы қалалық мектепке, 1924-жылы жетім балалар үйіне (детдомға) кирип оқыйды. 1925-жылы жергиликли хукимет орындары Хожаметті жаңадан ашылған Төрткүлдеги педагогикалық техникумға оқыға жибереді, оны 1929-жылы питирип шығады. Оннан кейін Хожамет алды менен Тахтакөпір районында, оннан кейін Кегейли районында районлық комсомол комитетінің секретары болып хызмет ислейді. 1931-жылдан баслап газета хызметіне өтеді. Жаңа өсип киятырған талантлы шайыр 1932-жылы өледі.

Хожамет Ахмет улының шайырлық исі 1927-жылы педагогикалық техникумда оқып жүрген уақытларынан басланады. Оның биринши қосықлары „Еркин

қарақалпақ“ газетасында басылады. Соңынан оның 24-қосығы, 1930 — жылы жас жазушылардың қосықлар топламында басылып, оның қосықтары 1950-жылы айырым кітап болып шықты¹.

Хожамет қарақалпақ жасларының ишинен көзге көринип киятырған жас талантлылардың биреуі еді. Ол изғана уақыттың ишинде бирталай көркем шығармалар қалдырды. Хожамет шығармаларының тийкарғы тематикасы қарақалпақ мийнеткешлеріне азатлық, бахытлы турмыс әперген Уллы Октябрь социалистик революциясы, Ленин партиясы екенін мийнеткешлерге түсиндирип жырлауға қаратылған. Хожамет сол уақытта байлар менен атқа минерлердің, молла-ийшандардың езиуінен еле толық қутылмаған батрақларды, қаллаш жарлыларды өзлерінің хуқуқын қорғауға, эксплуататорларға қарсы класлык гүрести күшейтиуге шақырып қосықлар жазды, Мийнеткешлерди коммунист партиясының әтирапына тығыз топлауға, колхозға кирип шын кеули менен мийнет етиуге шақырған жалынлы агитатор болды.

Хожаметтің шығармалары қарақалпақ совет әдебиятында ауылды советлендириу хәм коллективлестирю жылларындағы класслык гүрести көрсетиу жөнинде үлкән әхмийетке ийе. Шығармалардың мазмунына қарап Хожаметті жарлы батрақлардың жыршысы деп атауға болады.

Хожамет дәслепки жыллары жазған „Қарақалпақ“, „Батрақлар“, „Октябрь саулаты“ дегенге қусаған қосықларында қарақалпақ мийнеткешлерінің Уллы Октябрь социалистик революциясы арқасында, Ленин партиясының басшылығы астында езиушиликтен қутылып, ха-

¹ „Жас шайырлардың қосықлар топламы“ Төрткүл, 1930, баспаға Т. Сафиев таярланған.

лық қатарына қосылғанын жырлады. Хожамет қарақалпақ мийнеткешлерінің халық қатарына саналмай, тарихта аты өшіуге аз қалғанын хәм өмір бойы эксплуататорлардың аяқ астында езилип, қараңғылықта, нанданлықта жасап келгенін:

„Азап берип зулым Хийұаның ханы,
Асығы алшылап, женип ығбалы,
Сени сатып хан толтырды қалтаны,
Хақ қалтасы болып келдің Қарақалпақ“

„Ерик бермей қысқанда Хийұаның ханы,
Албырап хәлсіз ақ шектин де келдің,
Писент қылмағанда патша заманы,
Хорланып жасынды төктін де келдің.

Залым хожайындар көп болды саған,
Дад, мәмле айталмай аздың сен оған,
Қаллаш я мыллеттин дәртине дәрман,
Табалмай тарығып бұқтың да келдің“¹

деп жырлайды Октябрь социалистик революциясынан кейін Қарақалпақ ауылында тарихый өзгерістер пайда болды. Бұрында өмір бойы жерсіз, мақансыз, үйсіз, күйсіз, байлардың қолында езилип келген батрақтар менен қаллаш дийханлар енді совет властының арқасында жерли, мүликли болды. Мийнеткеш дийханлар бұрынғы майда, пытыранқы, өнімсіз хожалықтардың орнына енді ири социалистик хожалықтарға, колхозларға бірлесіп, жерди машиналар менен истейтуғын болды. Езиушілер, бай кулақтар сапластырылды. Мийнеткешлердің балаларының оқыу, билимге қолы

¹ Жас жазыушылардың қосықтар топламы. Төрткүл, 1930, 27—99 — 100 — бетлер.

жетти. Мине шайыр Хожамет ұсы өзгерістерди жырлады. 1927 — жылы жазған „Қарақалпақ“ деген қосығында шайыр:

„Октябрь жод сызып, жұртты теңгерип,
Хүкіметти қаллаш ұслап менгерип,
Халық қатары саған жарық күн берип,
Қараңғы жарыққа дөңди қарақалпақ“¹

деп жырлады. Әлбетте ол ұақытларда қарақалпақ қусаған шеттегі облыстардағы байлар, ийшанлар Совет хукіметінің жүргізіп атырған іслеріне мейлінше қарсылықтар ісledi. Ауылда класс гүресі гүжиди. Жарлы дийханлар, батрақтар езиуші классың элементлеріне қарсы гүреске шыға баслады. Бұл ұақытлары батрақтардың, мийнеткеш жарлылардың сана сезимін оятыу, ауылда класс гүресін жүргізіу үлкен ұазыйпа болды. Мине ұсы ұақытларда Хожамет:

„Бер қолыңды,
Көр жолыңды,
Оқып билим,
Билип илим,
Өнерли елден,
Өнергерден
Ер изиме жамайым,
Алға барың қалмайын.
Үйрен өнер жамайым“², —

деп батрақтарды, өнерге, илимге шақырады.

Хожамет өзінің „Батрақтар“ деген қосығында бұрында байлардың есигінде жүрген малайлардың азат болған, артель болғанын жазады. „Май тойы“ деген қосығында батрақ, жарлы мийнеткештер менен рабо-

¹ Сонда, 101 — бет.

² Сонда, 11 — бет.

чийлардың, „Кел құрдаслар“, „Бүгін“ қусаған қосықтарында қатын-қызлардың азатлығын жырлайды. „Колхозлар өседі“, „Колхозшылар шешеді“ дегенге қусаған қосықтарында шайыр бұрынғы ұақыттағы жарлы, артта қалған, қараңғылықта, мәдениетсізлықта жасайту-ауыл менен хәзиргі ұақыттағы бахытлы, шадлы колхозлы ауылдың келбетін сұүретлейді. Бұрында ауылдағы жарлы халық пытыраңқы өнімсіз мийнет етип, езиуши жауыз байлардың қулы, гуңи болып, наданлықта азапта жасап, хәрқыйлы өнер-билимнен артта қалып келген еди. Енди совет заманында ауылдағы жарлылардың хәммеси шад турмыста жасайды, биригип бас қосып ис ислеп, бирликте бахытлы турмыс дүзеді. Бұрын суусыз қуурап жатқан шөлистанлар абад болды. Бұрынғы жерсіз батрак мийнеткешлер жер суудың хожайыни болды. Мине шайыр Хожамет усыларды жырлады.

1930 — 1931 жыллары Хожаметтин творчествосының тийкарғы темасы колхоз қурылысын алады. Ол өзинин „Қозғал, ерте егисинге таярлан“, „Пахта егемен“ деген қосықтарында колхозшы дийханларды социалистлик жарысты қыздырып, үлгили мийнет етиуге, қурғын турмысқа ерисиуге шақырады, пахтадан мол зүрәет жетистирип, СССР дын пахта жөниндеги гәрезсизлигин тәмийин етиуге шақырады. Мийнеткеш дийханларды социалистлик жарыста озыуға, ауылда колхоз турмысын гүллендириуге шақырады.

„Ауыл, колхозшы болсын гүлистан,
Жарқырап көринсин пахта алыстан,
Оз, байрақ ал социалистлик жарыстан,
Қозғал ерте, егисинге таярлан“¹

деп жазды шайыр.

¹ Ахмет улы. Қосықлар топламы 42-бет.

„Мениң сүйген мийнетим“, Дурыс бөлин“ деген шығармаларын да шайыр мийнетке коммунистлик көз қарасты тәриплейді. Минеттин дәретиушилик әхмийетин түсиндирди. „Хәмме ис мийнетке пайлы“, „Мийнеткешпен, мийнет ушын тууғанман“ — дейди.

„Дурыс бөлин“ деген қосығында шайыр колхоз до-ходларын бөлистиргенде, социализмнің тийкарғы принципи хәркимнің мийнетине қарай ҳақыны дурыс бериу кереклигин айтып:

„Ким жақсы көп ислесе ис,
Сол қуралым ҳақы алсын,
Ким хеш нәрсе ислемесе,
Сол өнимнен бос қалсын“¹

деп шайыр мийнет етпейтуғын, ис қосжақпасларға, жатып ишер ҳарам тамақларға қарсы гүресиуге шақырады.

Шайыр гейпара қосықтарында халықты оқыу билимге, мәдениетқа шақырды. Мәселен, ол 1931 жылы жазған „Билим менен жансын шам“ деген қосығында оқыу билимнің әхмийетин:

„Умтылған бәри билимге,
Өнимли ис билимде,
Трактор, завод машина,
Сүйенген бул да билимге“²

деп түсиндирди.

Хожаметтин творчествосының айрықша өзгешелигиниң бири оның шығармалары турмыстан қол үзген, дерексиз қурғақ сөз болып келмей, турмыс пенен тығыз байланыслы, турмыс тәжийрийбесине сүйенген хәм

¹ Сонда 44 — бет.

² Ахмед улы. Қосықлар топламы 45-бет.

мурза Аймурзаев есин билген саналы өмиринің барлығын, Советлик дәуірде қайта туғылған қарақалпақ халқының совет хукиметинің арқасында, коммунист большевиклер партиясының басшылығы астында социализм қурыу исинде алып барған гүресли, табыслы өмирин, социалистик экономиканы гүлленген миллий мәдениетти жырлауға бағышлады. Жолмурза Аймурзаев шерек әсирге жақын уақыт ишинде көп тараулы социализм қурылысын тынбастан жырлап қиятыр. Шығармаларының көплиги, тематикасының кеңлиги, көркемлиги, өзине тән өсиу жоллары менен Жолмурза Аймурзаев қарақалпақ совет жазыушыларының ишинде белгили орында турады. Жолмурзаның жигирма бес жыл ишиндеги творчестволық иesine нәзер салып қарасақ бахытлы, еркин қарақалпақ халқының социализм қурыу дәуириндеги гигант адымлар менен алға өрлеген гүресли өмиринің ашық сүүретлерин көриуге болады.

Оның шығармаларынан қарақалпақ халқының өткендеги ауыр азаплы, аянышлы турмысын, Октябрь социалистлик революциясының жеңисинің арқасында теңлик алғанын, совет хукимети ушын гүрес, граждандар урысы, ауылды гүллендириу, бай кулақларды класс иретинде сапластырыу, колхозластырыу, түрли душпанлар менен гүрес, уллы бес жыллықлар, халықлардың дослығы, Уллы Уатан урысы жылларында совет халқының алып барған қахарманлық гүреслери, урыстан кейинги уақытларда хәуиженген тыныш дәретіушилик мийнет, усы уақытлар ишинде қарақалпақ халқының әдиули улларының үлгили өрнекли ислери Жолмурзаның шығармаларынан кең орын алған.

Сонлықтан да Жолмурзаның жигирма бес жыллық исин сөз қылғанымызда ериксиз қарақалпақ совет әдебиятының өсиу жолларын сөз қылуға мәжбүр боламыз. Себеби Жолмурзаның творчестволық өсиу жолла-

ры өзине тән барлық өзгешеликleri менен қарақалпақ совет әдебиятының өсиу жолына характерли. Барлық шығармаларын қарап шыққанымызда, Жолмурзаны халық иesine, социализм иesine шын берилген патриот коммунист шайыр, әдепли, икрамлы, билимли, киши пейил қарақалпақ совет интеллигенциясының алдыңғы қатарлы, көрнекли үлгиси деп көрсетиуге болады. Соны айтыу керек көп жыллардан бермаған Жолмурзаның творчествосы жөнинде тийип-қашып, майда-шуйде бирталай сын мақалалар жасылса да, Жолмурзаның дәретіушилик өсиу жолын барлық өзгешеликleri менен толық көрсететуғын мийнет еле дәрелген жоқ. Жазылған мақалалардың көпшилиги Жолмурзаның жетискенлерин улыуа сөз қылу менен қатар, оның майда кемшилликlerini көрсетиуге арналғач.

Бизин әдебий майданымыздағы табысларымыз социализм дәуириндеги бизин гигант адымлар менен алға баратырған социалистлик экономикамыз, гүлленген мәдениетимиз пүткиллей тийкарынан өзгерген, жаңарған халқымыздың коммунистлик идеологиясы, сана-сезими, аң билими, билимли оқыушыларын, олардың талапларын қанаатландыра алмайды, тағыда зор жетискенликлерди талап етеди. Әлбетте, буннан мәдениет майданындағы айрым ғайраткерлердин әдиули ислерин тескерип, өз уақтына ылайық бахаламау керек деген жууақ шығарыуға болмайды. Керисинше биз ҳәр бир жазыушының мийнетин изертлеп, бул табысларға қандай жоллар менен, қалай жетискенликlerini анықлап, оны өз уақтына ылайық бахалай билиуимиз керек, бул бизин әдебиятымыздың тағы да рауажлана бериуи ушын үлкен жәрдем етеди. Биз бул мийнетимизде түрли себеплер менен Жолмурзаның творчествосына кеңнен тоқтап толық анализ бере алмаймыз, ол айырым изертлеуди

керек қылады. Солай да Жолмурзанын творчествосының тийкарғы моментлерине тоқтамақшымыз.

Жолмурза Аймурзаев 1910 жылы Шымбай районының 7 — ауылында тууылады. Жолмурза жас уақыттарында көп кемтарлық көреді. Палашы болып, хәркімнің малын бағып күнелтеді. 1924 жылы Шымбайдағы интернатқа (детдомға) кереді. Сонда 1927 жылға шекем тәрбияланады. 1927 жылы Төрткүлдегі педтехникума оқығға кереді. 1929 — 1930 жыллары Тахта-көпір районында басланғыш мектепте мұғаллим болып істейді. 1931 — жылдан балап баспа сөздің айланасында істей баслайды. Ең алды менен „Жас ленинші“, соңынан „Қызыл Қарақалпақстан“ газеталарында істейді. 1934 — жылы Москва қаласындағы Луначарский атындағы мәмлекетлик Театр институтына барып оқығға кереді. 1937 жылдан баслап 1941 — жылға шекем Қарақалпақстан совет жазыушылар союзы басқармасының жууаплы секретары болып істейді. 1941 — жылдан 1944 жылға шекем совет армиясында хызмет атқарады. 1945 жылдан баслап Қарақалпақстан жазыушылар союзы басқармасының председатели болып істейді. Жолмурза 1933 — жылдан баслап қарақалпақ совет жазыушылар союзының органы „Мийнет әдебияты“, „Женис ҳаўазы“ соңынан „Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы“ журналының редколлегия ағзасы болады.

Қарақалпақ совет әдебиятын раўажландырыўда ҳәм мәдениет майданында көп мийнет сиңиргени үшін Жолмурза „Мийнет қызыл байрақ“, „Хұрмет белгиси“ ордени, еки медаль бир неше ирет Қарақалпақстан Жоқарғы Советинин хұрмет грамотасы менен наградланады. Жолмурза 1946 жылдан баслап коммунист большевиклар партиясының ағзасы. 1949 жылы Жолмурза Қарақалпақстан областьлық партия комитетинин пленум ағзасы болып сайланады.

Жолмурза 1925 — 1926 жыллары баслауыш мектепте оқып жүрген уақытларынан баслап көркем әдебиятқа қызығға баслайды. Оның әдебиятқа қызығуы 1927 жылы педтехникумға киргенен кейин оғада күшейеди. Бул уақытларда түрли газета, журнал, китап көркем әдебият шығармаларын қызығып көп оқытуғын болады. Өзи де дийуалы газетларға, педтехникумның жанынан шығатуғын „Қызыл мұғаллим“¹ атлы қол жазба журналына қосықлар жазады. Айрым қосықлар „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасында басылып шығға баслайды. 1930 жылы Жолмурзаның бирнеше қосықлары „Жас жазыушылардың қосықлар топламы“² атлы китапта басылып шығады. Буннан кейин Жолмурзанын қосықлар топламы Төрткүлде, Нөкисте, Ташкентте, Москвада қарақалпақ, рус, өзбек тиллеринде айрым китап болып басылып шығады.

Жолмурза өзинин дөретиушилик жұмысының барлық дауамында оқыушылар көпшилигине ең алды менен шайыр иретинде таныс. Жолмурза шырғармаларын мазмунына қарап төрт дәуирге бөлиўге болады:

1. Ауылды кеңеслендириў, бай кулақларды ауызлықлаў, колхозластырыў дәуириндеги шығармалары (1926 — 1930 жж)
2. Колхозды беккемлеў, бес жыллықлар дәуириндеги шығармалары (1930 — 1941 жж)
3. Уллы Ұатан урысы жылларындағы шығармалары (1941 — 1945 жж)
4. Урыстан кейинги дәуирдеги шығармалары (1945 — 1949 жж)

¹ „Қызыл мұғаллим“, 1928 — 1929 жыллар.

² „Жас жазыушылардың қосықлар топламы, Т. Сафиевтин редакторлауында Төрткүл 1930 — жыл.

Жолмурзаның қайсы дәуірдегі шығармасын алып қарасақ та олар сол ұақыттағы сиясий-әхмийетли турмыс пенен байланысly. Шайыр өзиниң биринши шығармасынан баслап партия менен хукиметтиң жүргизип атырған түрли ислериниң жәрдемшиси, үгитшиси болады. Ол ұақытлардағы сиясий жәмийетлик истиң басшыларының биреуи аўылды кеңеслендириу, көпшиликке совет хукиметиниң сиясатын түсиндириу болатуғын еди. Хәммеге белгили, Орта Азияда граждaнлар урысы узаққа созылды. Граждaнлар урысынан кейин төртбес жыл баспашылар менен гүресийге туўра келди. Текте Орта Азияда миллет шегарасын бөлиудиң нәтийжесинде, 1924-жылы Қарақалпақстан Автономиялы область болды. Ол ұақытларда қарақалпақ мийнеткерлериниң сиясий, класслық сезими еле төмен еди. Мийнеткеш халықтан шыққан сиясий сезими бар, билимли кадрлар оғада аз еди. Усыннан пайдаланып, оның дәслепки жазған шығармалары Уллы Октябрь социалистик революциясынан кейин, қарақалпақ халқының бахытқа жеткенлиги, халық хожалығының барлық тараўында жаңа қурылыстың жаңа табыслардың күн сайын раўажланып атырғанлығы, Ленин партиясының алып берген азатлығын қорғаўға таяр турғанлығы хәм Совет хукиметин күн сайын бекемлеу ушын ишки-сыртқы душпанларына үзликсиз гүрес апарыўдың керек екенлиги ҳаққында болып отырды.

Қарақалпақ автономиялы областы қуралған жыллары совет мәкемелелерине кирип алған түрли жат элементлер совет жолың, партияның сиясатын бурмалаўға урынды. Мине бул ұақытта аўылды кеңеслендириу — мийнеткеш халықтың сиясий аңың, класслық сезимин күшейтиу, саўатсызлыққа, наданлыққа, феодаллық үрип-әдеттиң қалдығына бай-кулак, молла-ийшaн, атқа минер, парaхор жат элементлерге қарсы гүрес ашыу

үлкен сиясий ұазыйпаның биреуи болды. Жолмурзаның дәслепки шығармалары усы ұазыйпаларды атқарыўға қаратылған.

Шайыр өзиниң сол ұақларда жазған қосығының биреуинде:

„Күни-түни жұмыс ислеп пырылдап,
Азап шегип палапандай шырылдап,
Қыстың күни жалаң аяқ дирилдеп,
Суўық урып қырылдадың Пиримбет“

Қара пұлсыз күйип кетип күшлериң,
Азапланған күйик болып ишлериң,
Байға пайда болып, қылған ислериң,
Көп пайданды байлар көрди Пиримбет!

деп байлардың азабын көрип келген Пиримбет қу-саған батрақлардың өткендеги аўыр турмысын айтып келип шайыр:

„Қараңғыда жатып жолың ашылды,
Үстине бул күнниң нуры шашылды,
Ленин еккен мийуелери ҳасылды,
Мийуениң дәмин тат, жүр Пиримбет.“

Мийуе жатыр бул тойынның бағында,
Қозғал, умтыл жарқылдаған шағында,
Саған қарсы патшалар жоқ тағында,
Қорықпа, жолың, саррас. аға Пиримбет“².

деп жарлы, батрақларды совет жолына, совет хукиметиниң, Лениниң еккен мийуелеринен жеўге шақырады. Соның менен қатар шайыр 1928-жылы жазған „Таярман“ деген қосығында:

¹ Жас жазыўшылар топламы, 1930, 36-бет.

² Жаз жазыўшылар топламы, Төрткүл, 1930, 37-бет.

„Талұас етип алдың мениң жанымды.
Оқ жыландай сордың қызыл қанымды.
Шығармадың азап беріп үнімди.
Шырқырап мен жүрдім сениң қолында,

Етимди көгерттің қамшылар урып,
Мени иске жегіп талтайып турып.
Таяққа шыдамай зар жылап жүріп,
Дем ала алмай жүрдім сениң қолында.

Урып-соғып, азап беріп жыллатың,
Узақ күнде шерек нанға қараттың,
Ақ сәлелі ийшаныңа қарғаттың,
Азап шегіп жүрдім сениң жолында“—

деп байлардың залымлығын айтып келип:

Келе-келе шықтым сениң қолынан,
Хабар алды пролетариат қалымнан,
Услады ағайын мениң қолымнан,
Таұсылмас мол күш қосылды күшіме.

Талұас етип жүрмен енді мен өзім,
Ерик туұын алып ашылды көзім.
Жоқ қыламан сени үәделі сөзім,
Сени жоқ қылыұға ҳәр ұақ таярман¹

деп шайыр бурында өзи қусаған мийнеткешлерди езіп келген байларды жоқ қылыұға таяр екенін айтады. Шайыр өзиниң „Шоңқаярсаң“—деген қосығында класслық жат элементлерге „мийнеткешлерди езіп, азап беріп келип едиң, енди мийнеткешлер теңлик алды, бирикти, совет жолын түсинди, енди сени жоғалтпай қоймайды, енди сен мийнеткешлерди бурыңғыдай алдай алмайсаң“ дейди. Жолмурзаның бул қусаған толып атырған шығармалары аўылда класслық гү-

¹ Жас жазыұшылар топламы. Төрткүл, 1930, 71—72-бет.

² Бул да сонда, 68-бет.

рести күшейтиўге, мийнеткеш, жарлы батрақлардың класслық сезимін арттырыўға қаратылған.

Совет ҳүкіметі, коммунистлик партия мийнеткеш дийханларды бирлескен коллективлик хожалыққа шөлкемлестириў сиясатын жүргизген ұақытларда Жолмурза өзиниң жалынлы қосықлары менен коллективлик хожалықтың пайдасын айтып, мийнеткешлерди бирлесиўге, шөлкемлесиўге колхозға кириўге шақырды. Шайыр өзиниң 1928-жылы жазған „Гүлленди қалашлар“ деген қосығында мийнеткеш жарлының совет ҳүкіметиниң арқасында жерге, суўға, көликке, туқымға ийе болғанын айтып келип:

„Октябрь“ ден ерик алған қолына,
Есин жыйнап аўқамласар қалашлар,
Бир-бириниң қарасады ҳалына,
Жәбдилесер шын тилекли қалашлар.

Артеллесип социаллыққа жолланар,
Коммунистлик жолын тутар қалашлар.
Күшейеди қалаштын енди халлары,
Оқыў оқып жүрген қалаш баллары,
Мийўселейди енди қалаш бағлары.¹

деп мийнеткешлер колхозға бириксе, жаңа, абадан турмысқа көшетуғынына, халқымыздың өнер билими, мәдениаты артатуғынлығына инанады. Көпшиликти соған шақырады.

Жолмурза 1928-жылы жазған „Ўағың келди“ деген қосығында:

„Қаҳәрли қыс күнлер өтип,
Жадырап жаз сәўир келди,
Не бир үргин сыран кетип,
Дийхан ислер ўағың келди.

¹ Жас жазыұшылар топламы, Төрткүл, 1930-жыл, 13—14 бетлер.

Дым жағымлы ескен самал,
Иске ғайрат күшінди сал,
Сеп туқымды шықсын тал-тал,
Туқым себер уағын келди.

я м а с а:

Артель болып, гүллан исти өндирип,
Қыйынлықты мийнетине көндирип,
Ескиликтің толық үнін сөндирип,
Жаналыққа атланар уағын келди¹

деп колхоздың пайдалы екенін көпшилик мийнет-
кешлерге түсіндіреді.

Шайыр өзінің „Машина ал“ деген қосығында кол-
хоз құрылысының дәслепки табысларына марапатла-
нады.

„Өзгерген журтын жанарып,
Шөллеген жерін суұғарып,
Ескини елден туұарып,
Жаңадан жайың Пиримбет.

Қатарың жолын сыйлаған,
Машыны жерін айдаған,
Алдына туұын байлаған,
Сен де туұ байла Пиримбет.

Жамайынның қолында туұ,
Трактор жүріп туұ де-туұ,
Пиримбет айда шуұда-шуұ,
Таулада айда, Пиримбет.

Сауатсызлығыңды сапластырып,
Машина айда тауландырып,
Ход бурауын айландырып,
Үйрен машина Пиримбет.

¹ Ж. Аймурзаев 1—топтам, Москва, 1935, 38-бет.

Машын қатты гүрилдейди,
Дигершиги дирилдейди,
Ауыр исиң билинбейди,
Коллективлесің Пиримбет¹.

Колхоз атызындағы жаңарған жаңа құрал менен ислеп,
хәуиж алған мийнет майданының көринислерін көте-
риңкилик пенен жазады. Колхозшыларды — сауатсызлы-
ғын жойып, машинаның тилин билиуге шақырады.

Бирлессең жолың өнеди,
Бирлик ескини көмеди,
Душпанның оты өшеди,
Өмир отларың Пиримбет“—

деп бирлесіп машина менен ис ислеуінің пайда-
лылығын жазады.

Бұл дәуір шайырдың дәретиушілік исінің бас-
ланғыш дәуірі еді. Жолмурзаның бұл дәуірдегі
шығармаларының тематикасы күнделік турмыс, социа-
лизм құруы исіне тығыз байланысly, идеялық мазму-
ны дурыс болса да, көркемлігі жағынан хәдийсени
тәриплеуі жағынан көп кемшиликтері болды. Қосық-
лар түр жағынан халық поэзиясының изи менен кетті.
Бұл уақытларда Жолмурза да жаңа мазмунға жаңа
түр бере алмады. Әлбетте бұл жазыушының еле тө-
селип, саррас жазыушылық жолға түсе алмай, өзіне
жол ізлеп жүргенлігінен болыуы керек.

Жолмурза бұл уақларды жақсы түсінді. Ол барлық
талантын, дәретиушілік күшін социализм құрылысын
жырлауға берді. Оның 1932 — 1933-жыллары жазған
хәм басқа да қосықтары бұған толық дәлил бола ала-

¹ Ж. Аймурзаев. Қосықтар 1—топтам, Москва, 1935, 10—
11-бет.

ды. Шайыр өзінің „Иске нама қосаман“ деген қосығында:

„Кеше ханлар заманында,
Мийнеткешлер дәлсіз еді,
Сол қыйынның қамалында.
Менің аузым тилсіз еді.

Октябрьдің таңы атып,
Мийнеткешке ерик берді,
Сол ерікке бірге еріп,
Маған сөйлер тил де келді.

Мине енді мен сөйлеймен,
Құрылыстың гүлін, исін,
Күн-күн санап өсті алға,
Социаллық бекем исім.

Құрылысты мен жазаман,
Қолдарыма қалам алып,
Истің сырын мен айтаман,
Жаңа ұсыл ис қолланып.

Қарсы тұрып жамай жауға,
Гүллән исін бузаман,
Исті іслеп жүріп алға,
Иске нама қосаман¹,

деп жазады. Бул ұақытларда қарақалпақ халқының социалисттик экономикасы, миллет мәдениаты ғаулап өсті. Аўыллар, қалалар танымаслық дәрежеде өзгерди. Мәдениет билимлендириў орынларының саны көбейди.

Жолмурзаның жазыўшылық жұмысының екінши дәўирине 1931-жыл менен 1941-жыллардың арасында жазған шығармалары киреди. Бул дәўир социализм құрылысының жеңип шыққан дәўири еди. Бул дәўирде

¹ Альманах. Төрткүл, 1934, 40, 42, 46-бетлер.

совет халқының колхозларды бекемлеў, аўылхожалығын техниканың жаңа түрлери менен құралландырыў, улыўма бес жыллық планларды ўақтынан бурын орындай ушын ғалаба атланған жыллары еди. Бул дәўирде совет халқы ишки, сыртқы душпанлары менен қызғын гүрес алып барыў менен қатар социализм жәмийетин құрған дәўир еди. Совет жазыўшыларының алдындағы әдиўли ўазыйпалары усы социализм құрыў жөниндеги улыўма ўазыйпалардан шығатуғын еди. Сонлықтан да совет жазыўшыларының ўазыйпалары да үлкен еди. Сонлықтан да коммунистлер партиясы көркем әдебиетке совет жазыўшыларына үлкен әҳмийет берди, оларға аталық ғамхорлықлар етти.

Жолмурзаның бул ўақытлардағы шығармаларының тематикасының басым бөлими социалисттик аўыл хожалығын, колхоз құрылысын бекемлеў ушын гүрес, колхоз атызының қаҳарманларының әдиўли ислерин жырлаў болып қалды. Аўыл хожалығында жаңа техниканың ен жайыўын жырлады. Шайыр 1932-жылы жазған „Пахтаға ҳәзирлен“ деген қосығында:

Сал тракторды —
Пахта жерге,
Шөп қалмасын,
Пахта жерде,
Жер айдалсын,
Жаңа жерде,
Жерлер айдалсын
айдалсын,
Трактордың қыздыр ходын,
Хот-хот бер,
жандыр отын,
майда-сайла,
бура бонтын
Айда трактор гүрлесин¹.

¹ Жолмурза. Қосықлар 1—топламы, Москва, 1935 ж, 15-бет.

деп жазды. Совет халқы бес жыллық планды орындауға қызыу кирискенде шайыр:

Қызады күш,
Өнеди ис,
Өркенлейди өседі,
Мийнет ерлері,
Ғайрат етип,
Ис түйинин шешеді¹

деп бес жыллық планынын уақтынан бұрын орындануына инанады. Жолмурза 1932-жыл менен 1934-жылдардың арасында жазған „Большевиклик атланысқа“, „Иске жоллан“, „Ерлер талабы“, „Мийнет ери Нуратдин“, „Биринши егиске“, „Бизин пәт“, „Жарысқа түс“, „Социаллық майданда“ қусаған қосықтарында социалисттик ауыл хожалығын, оның ударниклеринин үлгили ислерин жырлайды. Колхоз душпанларының бет перделерин ашып таслайды.

Шайыр 1935-жылы жазған „Палұан қыз“ деген қосығында колхоз атызындағы пидәкерлик пенен мийнет еткен колхоз қызын оғада шеберлик пенен сүүретлеп жазады. Бул қосығында жаңа өмирди, бахытлы турмысты, еркин мийнетти, пахтаға тәрбия беріуши колхоз қызының өрнекли ислерин толық сүүретлеп береді:

Шашлары өрилип, зулпы тауланып,
Өткир кетпендерин беккем қолға алып,
Ғасыл алтын пахтасына жол салып,
Кетпен урды, қулаш керип палұан қыз.

Совет адамлары социалисттик уатанымыздың құдіретин тағы да арттыруу хәм халқымыздың турмысын абаданластыруу, мәмлекетлик байлықты өсируу, жоқары мийнет өнимин арттыруу үшін аянбай мийнет

етеди. Бизин колхозымыздағы ҳақ кеуилли ҳәрбир колхозшы жаңа табыслар үшін гүреседи. Колхозларда ҳаял-қызлар аянбаслық пенен мийнет етип, өзлерин көпшилик алдында „ҳаял-қызлар уллы күш“ деп танытты. Колхоз атызында ислеуши ҳаял-қызлар өзлеринин уазыйпаларын тереңнен түсинип, колхоз хожалығын беккемлеуге, колхозлардың жәмийетлик байлығын өсирууге, мәмлекетлик муликти рауажландырууға хәм беккемлеуге ерлер менен бирликте үзликсиз гүресіуде. Шайыр Жолмурза пахтадан жоқары зүрәат жетистируу үшін гүрес жүргизиуши мийнет қаҳарманы колхозшы қыздың ислерин жазыу менен бирге, барлық ҳаял-қызларды да колхоздың жәмийетлик байлығын арттыруу үшін ҳадал кеули менен мийнет етиуе шақырады.

Жолмурзаның бул қосығынын сүүретлениуи әдеуир жақсы берилген колхоз атызынын көриниси айрықша көз тартады. Гүлистан жерлердин көркем бағларын, ырғалысқан егисликлерин, гүмис суулы жаңа каналларын хәм колхоздың басқа байлықларын сүүретлеп, шайыр көтериңкилик пенен жырлады:

„Көк дараы кийип салланып жерлер,
Гүллер гүллеп, атып таза шешеклер,
Гүлге қонып сайрап ғошшақ бұл-бүллер,
Дейди ҳауаз тағы-тағы сайраң сиз.

Сулыу-сымбат сондай атыз арасы,
Ғеш көрип тоймайды көздин қарасы,
Зейинди қандырып дөңиу-саласы,
Деген тилек тағы-тағы жайнаң сиз“¹

деп жазады. Жолмурзаның бул қосықлары колхоз темасына арналып жазылған, қарақалпақ әдебиятындағы жақсы шығармалардың бири болып есапланады.

¹ Жолмурза „Қосықлар“ II-топламы. Москва 1936, 74-бет.

Жолмурза сөз қылып отырған дәуірде көп санлы майда лирикалық қосықтар менен қатар қарақалпақ халқының өткендегі ауыр турмысы, совет хукіметін орнатыу үшін гүрес, ауылды кеңеслендириу, колхозды беккемлеу, халық душпанлары менен гүрес темасына арнап бір қанша поэмалар жазды.

Жолмурзаның дәслепки шығармаларының біреуі „Гүресте жеңдик“¹ поэмасы. Поэмада қарақалпақ мийнеткешлерінің өткендегі ауыр турмысы, граждандар урысына қатнасы, совет хукіметін орнатып теңлік алғаны жырланады.

... Өткен дәуір қайғылы, ауыр азаплы турмыс. Мийнеткешлердің басында ерик жоқ. Ауыр азапта езилиушілердің біреуі Керимбайдың шопаны — Изимбет. Аш-жалаңаш күні-түні тоғайда Керимбайдың қойын бағып жүр. Үсті басы өрім-өрім, шаршаған Изимбет тоғайда уйықлап қалады. Барлықбай волостың мийнеткешлердің үстінен хуқим сүріп турған уақты. Қус салып, тоғайға барады. Барлықбайдың ийтлери Изимбетті талайды. Изимбет илажсыз бір ийтті өлтиреді. Барлықбай Изимбетті урып есінен тандырып кетеді. Күнін көре алмай жүрген көп жарлының біреуі Тилеген отынға барғанда Изимбетті тауып алады. Изимбет пенен Тилеген күн көриудің сүргинине ушырап, көп азаптар көреді. Сонда да жалшымайды.

Арадан көп жыллар өтеді. Октябрь революциясының даңқы ауылға жетеді. Большевиклер киятыр деген хабар тарайды, байлар, ийшанлар волостылары большевиклерге қарсы шығады. Изимбет, Тилегендер ауылдың жигитлерін ертіп большевиклерге қосылады. Көп урыслардан кейін, Әмиүдәрья бойында совет ху-

¹ Жолмурза. Қосықтар II топлам. Москва, 1936 жыл.

кіметі орнайды. Изимбет, Тилегенлер, теңлік алады, жерге, сууға иіе болып адам қатарына қосылады.

Жолмурза 1933-жылы жазған „Хабаршының ғайраты“¹ деген поэмасында Октябрь социалистик революциясына шекем Сәтибайдың байлардың қолында азап көріп езилиуде жүргенин, Октябрь революциясының жеңиси арқасында азат болғанлығын, мектепке кирип сауатын ашып, комсомолға киргенин, „Жас ленинші“ газетасына хабаршы болғанын, Қосжетер, Әлибек, То-лыбек қусаған кулақтардың колхозға ислеген қастыян-лықтарын әшкаралап жазғанын, кулақтардың Сәтибайды жоқ етпекши болғанын колхозшылар көпшилигинің жәрдемі менен кулақтардың, душпанның сыры ашылып колхоздан қуылғанлығын жазады.

Жолмурзаның усы жыллары жазған поэмаларының біреуі „Жумагүл“² атлы поэмасы. 16 жасар Жумагүлді бай зорлап қатынлыққа алады. Жумагүл байдың қолында азап көреді. Қашып кетпекши болады. Бай Жумагүлді қараңғы тамға қаман қояды. Өтемурат Жумагүлді босатайын деп атырғанда бай биліп қойып, Өтемураттың басын жарып есінен тандырады. Арадан бір қанша уақыт өтеді. Өтемурат Жумагүлді алып қашады. „Қызыл отауға“ әкеледі. Байға суд болады. Колхозластырыу дәуірі басланады. Мийнеткешлер жыйналып колхоз болады. Атын „Коммунизм“ қояды. Өтемурат бенен Жумагүл колхозға киреді. Майданда ис қылады. Жумагүл менен Өтемурат еркін мийнетінің арқасында уйли, жайлы болып адам қатарына қосылады.

¹ Жолмурза. „Қосықтар“ I топлам, Москва, 1935, 138—151-бетлер.

² Жолмурза. Қосықтар. I топлам. Москва, 1935, 151—172-бетлер.

Жолмурзаның бул дәуірде жазған поэмаларының ишіндегі ең жақсыларының біреуі „Гүрес“¹ поэмасы деуге болады. Бул поэмада қарақалпақ халқының колхозласуы дәуіріндегі хәм колхозласқаннан кейінгі жаңа турмысының шынлық сүреттери көрсетілген. Бурынғы пытыраңқы хожалық бирлескен ири колхоз хожалығына айлана баслады. Аўылда жаңа турмыс орнап; қарақалпақ мийнеткешлериниң сиясий санасы өсти. Бай-кулақлардың қалдықлары колхоз қурылысын ыдыратуға урынды. Бирақ партия—менен хукимегимиздиң жүргизип атырған сиясатының абадан дурыс екенине көзи жеткен мийнеткешлер бай кулақлардың қалдықларына қарсы үзиликсиз гүрес жүргизип, арамыздан жат адамларды қуып отырады. Колхоз жолын бирден-бир дурыс жол деп түсинди. Елимизде колхоз қурылысы жеңди.

1933-жылы МТС лардың жанынан политотдел шөлкемлестирилди. Ол колхоз жумысындағы кемшиликлерди сапластыруу ушын, хожалық жумысларын дурыс шөлкемлестиріу, аўыл хожалық кадрларын таярлау, колхоз массасының сиясий идеялық дәрежесин көтеріу жумысларын алып барды.

Совет жазыушылары колхоз қурылысы сыяқлы уллы өзгеристи, жаңа табысларды көрмей қалуға тийис емес еди. Өйткени колхоз қурылысының дурыс жол екенин әдебиятта көрсетиу халыққа партия менен хукиметтин сиясатының дурыс екенин үзликсиз түсиндирип отыруу үлкен әхмийетке ийе, болды. Өзлеринин алдына қойған бундай әхмийетли ўазыйпаға тереңнен түсинген ҳәрбир совет жазыушысы колхоз қурылысын жазыуға актив киристи.

¹ Жеңис ҳаўазы. 1935—1936 № 1 (27).

Колхоз қурылысынан алып шығарма жазыуға басқалардан бурын кирискен хәм көбирек шығарма жазған жазыушының бири Жолмурза Аймурзаев болды. Колхоз қурылысының басланыуы хәм жеңип баратырған жағдайларын көрсетип төмендегі мазмунда 1934-жылы „Гүрес“ поэмасын жазды.

Поэмаға кирисиу оғада жақсы жазылған. Онда колхоз аўылының көриниси, таза қурылыслар, тәбият көриниси, атызда қыздырылып атырған ислер, социалистлик жарыстың ен жайыуы, күн сайын колхоз хожалығының гүлленип баратырғанлығы сүўретленип жазылған.

Атахан, Қулман қусаған жат элементлер жасырынып колхозға киреди. Қулман колхозға баслық болды. Булар колхоз қурылысына қолларынан келсе кесент жасауға колхоз мүлкин талан-тараж етиуге урынады. Төлепберген, Төренияз қусаған урылар менен байланыс жасайды.

Бир күни Төлепберген менен Төренияз ярым ақшамада сыптай кийинип, колхоз малын урлауға, маллар турған қораға келеди. Келсе Атахан да буларды күтип тур екен.

Атахан урыларға қорадан 8 өгиз, 8 сыйыр сайлап алып, алдына салып, айдатып жибереди. Сөйтип еки уры 16 бас малды айдап шығып, азғана жол жүргеннен кейин, қалың тоғайға кирип кетеди.

Таң атып, жарық түскеннен кейин Атахан Қулманға келеди. 16 бас малды урылардың алып кеткенин оны ҳешкимниң сезбегенин, көрмегенин „Енди мен не қыламан, бир жумысты сылтау етип, қашайынба“ дейди.

Қулман Атаханға „Албырама, қорықпа, дым үндемей үйіңе барып жат, биреу сорап келсе, еки күннен бери аўырып жатырман дейсең“—дейди.

Күндегі әдеті бойынша Қарабай қолына таяғын алып, малларды жайыуға келеді. Келип қараса маллар сийрексіп қалған. Бир бәлениң болғанын биледи де, малларды санайды, 8 өгиз, 8 сыйыр жоқ болып шығады. Қарабай не қыларын билмей албырайды. Буны баслыққа билдирейін деп ерте менен келип, Құлманға маллардың жоқ болған хабарын айтады. Құлман оған азан менен мазамды алма, деп бақырып таслайды. Ахырында малларды өзің алғансаң, малларды таппасаң өмириңди түрмеде ширитемен, деп қорқытпақшы болады.

Қарабай буннан кетип, бұл ислерди Бекмуратқа билдиреди. Бекмурат бәлениң барлығы баслықтан екенін биледи. Сөйтіп урыларды қууыға 5 жигит атланады. Биреуі политотделге хабар етіуге кетеді. Аймурат бұл ислерди политотделге билдиргеннен кейін, политотдел начальнигиниң орынбасары Бийсенбай колхозды тексеріуге келеді.

Урыны қууышы жигитлер қалың тоғайдан урылардың изин тауып алады. Кеш болғаннан кейін адасып, бир жерге қонады. Төртеуі уйықлап, биреуі қарауыллап турады. Қарауыллап тұрған жигит таң алдында сыйырдың мөңиреген дауысын еситип, уйықлап атырғанларды оятады. Бесеуі из кесип киятырып, урылардың уйқылап жатқанының үстинен шығады. Олардың жау-жарағын алып оятады. Урылар қуғыншының келгенин билмей-ақ қалады. Колхозда тексеріу жүріп атыр. Құлман менен Атахан ислеген іслерин мойнына алмай албырай бастады.

Әдеттегідей балалар есик алдында ойнап жүр еді. Баймурат абайламай балалардың ойынын бузып алды. Шақан Баймурат пенен урысып, әкесинің көлдерде, басқа жерлерде маларының бар екенін айтып мақтамады. Бұл жерде Құлманның сыры ашылып қалады.

Буны еситип отырған Құлымбет Шақанның сөзін комиссияға айтайын деп үйге кирип баратырып, далада киятырған бир топар адамды көреді. „Жигитлер урыны услап киятыр“—деген сөзди айтып үйге киреди. Буны еситкен адамлар далаға жууырып шықты. Есик алдында жыйналған көпшилик урыларды көріп таң қалды. Урыларды қамайды.

Қарабай Құлманның колхозға жау екенін, оның бай екенін, урылардың басшысы екенін айтып хәзирден баслап, колхозды буындай жат жамайдан тазартыуды хәм Құлманның—кеңестің әдил нызамы менен жууапқа тартылыуын сораиды.

Поэмада көпшилик уақыя Қарабайдың айланасына жәмлестирілген. Қарабай қырағы, ақыллы, өз халқының абаданласуы үшін аянбай хызмет ислейтуғын қахарман ретінде сүүретленген. Оның ақыллылығы малдың урланған хабарын айтып барғанда Құлманның „Өмириңди түрмеде ширитемен, сени жоқ қыламан“ дегенинен қорқып қалмастан, басқа колхоз мүшелеріне хабар беріуінен, ал қырағылығы урыларды услауда жигитлерге басшылық етіуінен көринеді.

Бийсенбай, Бекмурат, Баймуратлар поэмада алдыңғы қатардағы саналы, келешек турмысты таный билетуғын ақыллы адамлар ретінде сүүретленген. Булардың ақыллылығын маллардың урланған хабарын еситіуден, бұл ислердің барлығы баслықтан екенін билиуінен хәм колхоз ишиндегі жат элементлерди табыуынан көріуге болады.

Құлман хәм Төлепбергенлер колхоз мүлкін талаушы, бұлдириуші, колхоз мүлкіне мийримсизлик пенен қарайтуғын, хәттеки қолынан келсе, колхоз қурылысын қулатыуға тырысқан кулак қалдықтарының айрықша типі ретінде сүүретленген.

Поэма қарақалпақ халқының қарапайым, жай тили менен жазылған. Поэмада теңеу, тәбиғат көринісі, астарлы сөз хәм нақыл сөзлер көп ушырасады.

Поэмада:

Шыжғырған шаңқай түс, жазғы ыссы күн,
Сона, гүбелектер беріп сесли үн,
Баз ұақта сылдырлап жасыл жапрақлар,
Сондай самал есип турды алыстан.

Қулымбет Шақанның балаларға айтып мақтанған сөзін комиссияға айтып, Шақанды сол жерге алдырады. Шақаннан алдастырып әкесинің барлық жасырын сырын айттырып алады. Урылар қолға түсіп, олардың колхозға еткен барлық душпанлық ислери әшкараланады.

Қызды гүрес, жүрек тамыр жайнайды,
Көпшилік қосылып ислер ойлайды,
Большевикше беккемлеуге колхозды,
Қарабайды баслық етип сайлайды.

Қарабай колхозға баслық болғаннан кейін жат элементлердің қалдықтарын пүткиллей жоқ етиу хәм колхоз хожалығын беккемлеу үшін гүрес алып барады. Колхоз атызында ислер қызады. Социалисттик жарыс кеңнен ен жайдырылады. Колхозшылардың турмысы абаданласа баслайды. Колхоз ауылы мәдениетласқан ауылға айланады. Жаңа техника менен тәмийип етиледі, мектептер салынады. Радиолар қурылады. Бес жыллық планды мүддетинен бұрын орынлау үшін барлық жерде гүрес қызады.

Жазыушы Қарабайды сүйикли қахарман ретінде көрсетеді. Қарабай колхозды Құлман, Төлепберген, Төренияз, Атахан қусаған жат элементлерден тазартыу

ушын қырағылықты күшейтеді. Оқыушы поэманы оқығанда Қарабайды қууатлап, оған өзіннің сүйспенши-лигин арттырады. Жазыушы поэмада Құлман, Төлепберген қусаған халық душпанының халық турмысының абаданласыуына зиян келтириуши минез қулықтарын, олардың жаман әдетлерін толық көрсетеді. Мине усы қусаған поэмадағы жат элементтерге оқыушы жеркенишли көзі менен қарайды хәм олардың жоқ болыуын тилеп отырады. Поэманың әхмийети совет ели-нің хәрбір адамын Қарабайдай қырағы, ақыллы болып, өсиуге талапландыра билиуінде.

я м а с а:

Көклер шығып жер бетине оралып,
Шыйратылған қыз шашындай буралып
Әлем жүзи-жайнап жаудыраған гүл.
Бир-биринен жақтыланып нур алып.

я м а с а:

Бұрынғыдан құрғақ емес. басқасы.
Сөзге алынып, жалқаулардың „жақсысы“,
Шертилип дуутарлар, ойналып сазлар,
Сес көтеріп айтты тойдың бақсысы,

я м а с а:

„Уйқы менен өли тең“
„Балалы үйдің урлығы жатпас“,
„Ким ислесе зүрәттин сол жесин“ —

дегенге қусаған сүүретлеулер көп гезлеседі. Поэма-ның қосық қурылысы 10 хәм 11 бууынлы болып келе-ді. Булар 4 қатарлы болып, биринши, екінши хәм төртінши қатарлары бир уйқасып, үшінши қатары жуумақлаушы мәни шығарып турады.

Урыстан бұрынғы бес жыллықлар дәуири миллет республикаларында социалисттик ауыл хожалығы ме-нен қатар санааттың да ғаулап өскен жыллары болды.

Усы жыллар ишинде Қарақалпақстанда бурынлары бол-
маған жана заводлар, кәрханалар, өндирис орынлары
салынып, олар иске киристи. Жана қалалар салынды,
жаңа каналлар қазылды. Жергиликли миллеттен шық-
қан рабочийлардың саны көбейди, Халқымыздың эконо-
номикалық турмысы, миллий мәдениеті раўажланды.
Бул жағдайларды басқа қарақалпақ шайырларынан го-
ри Жолмурза бурынырақ сезді хәм ол бул жағдай-
ларды басқа шайырлардан бурынырақ жазды. Мине
бул Жолмурзаның сөз қылып отырған дәуирдеги ай-
рықша өзгешелигинин биреуи.

Қарақалпақ халқы коммунистлер партиясының бас-
шылығы астында совет хукимети тусында жана өнди-
рис орынларын салыўға қызыў кирикенин шайыр өзи-
нин 1931-жылы жазған „Салдық завод“ деген қосы-
ғында:

„Күшти қосып“,
Жабдилесип
Қолға алдың жумысты.
Женди түрип,
Тайын турып,
Молдан салдың қонысты
Қелип алып
Кирпич қуйып,
Аштын истиң гүресин,
Пәтлендирип
Уллы исти
Салдың завод өресин.

деп баслайды. Вуннан кейин шайыр исленип атырған
қахарманлық ислерди сүүретлеп келип:

„Шаршамадың.
Мийнет қылдың,
Хәўижленди ис жана,
Мине бүгин
Күшти қосып
Салды улы кәрхана.

Өткен күнде
Бул орында
Қанды қылыш майланған,
Мине бүгин
Сол орында
Бизин завод айдалған“¹

деп жана салынып иске кириккен заводты көтеринки-
лик пенен жазды. Ямаса шайыр сол жылы жазған „Ис-
ылғаллы гүжисин“ деген қосығында:

Қызып мотор,
Пәтке минди,
Жүрди завод қозғалып,
Цехларда
Рабочий
Ылғаллы исти қолға алып,
Социаллық
Заводларға
Келди кеңес пахтасы.
Кәруан-кәруан
Пахта әкелип
Заводта тур пахтасы“²

деп пахта тазалаў заводларының ислерин көтеринки-
лик пенен сүүреглейди ямаса шайыр 1932-жылы жаз-
ған „Социалистлик майданда“ деген қосығында:

„Минип пәтке
Зыр-зыр етип
Әне, жүрди дөнгелек,
Шауып-жортып,
Қайысы тур
Барып келип дембелеп,
Дөнгелеклер.

¹ Жолмурза. Қосықлар, 1-топтам, Москва, 1935, 36—39-бет-
лер.

² Жолмурза. Қосықлар I топтам, Москва 1935, 26-бет.

Дөнгеленип
Жарыс пенен шабады,
Ылғалды пәт пенен
ислеп
Уллы табыс табады¹

деп жырлайды. Социалисттик жарыс пенен тынбай ислеп атырған Совет патриотларының уллы табыстар татуғуына шайыр тилеклес хәм оған инанады, оны көтеріңкилік пенен жазады.

Жолмурзаның усы ўақытларда жазған „Набортик“, „Қурылыста ислеңиз“, „Социаллық қалаға“, „Бизің пәт“² қусаған қосықлары жана өндирис орынлары, илим, өнер, техника жөнінде жазылған. Жолмурзаның бул қосықлары тек тематика жағынан ғана қарақалпақ поэзиясындағы жаңалықлар емес, сонын менен қатар мазмун, түр, стил, форма, сүүретлеу техникасы жағынан да жаңалықтарға бай. Шайыр бул қосықларында техниканы жана иске ылайық жаңа форма, жаңа сүүретлеу техникасын қоллана билген. Қосықларының рифма, ритмалары машинаның қозғалысының, истиң түрине сәйкес келеди.

Жолмурзаның урыстан бурынғы бес жыллықлар дәуіріндегі қурылыстар жөнінде жазған шығармаларының ишиндегі ең көрнеклис „Қыз кеткен“ поэмасы.

Жолмурзаның „Қыз кеткен“³ поэмасы сыртқы қурылыс жағына қарағанда лирикалық қосыққа ұқсас келеди. Бирақ мазмуны турмысты кеңнен алып сүүретлеу жағынан толық поэма деўге болады. Бунда белгилі персонажлар қатнаспаса да халқымыздың күши менен қурылған „Қыз кеткен“ каналының әҳмийети, оның

¹ Жолмурза Қосықлар, 1-топтам, Москва, 1935, 126-бет.

² Жолмурза. Қосықлар, 1-топтам, Москва, 1935.

³ Альманах. Төрткүл 1934, 42—46-беттер.

бойындағы бахытлы халықтың тағы да жана табыстарға жетип, турмыстарының абаданласа беретуғынлығы поэмада кеңнен алынып, толық сүүретленеди.

„Қыз кеткен“ поэмасы Қарақалпақ Совет әдебиятындағы жаңа турмыстан алынып жазылған шығармалардың ишиндегі ең танлаўлыларының бири. Себеби шайыр бул шығармасын жазғанда Қызкеткеннің бурынғы ўақытта қандай болғанлығын уллы Октябрь социалисттик революциясынан кейин халқымыздың биригип, „Қызкеткен“ каналын қайта қурып, бул канал арқалы республикамыздың арқа районларының барлығын сүү менен тәмийин етиў ушын партия менен хукиметимиздин айрықша кеўил бөлгенлигин, оғада көтеріңкилік пенен жырлайды. Жерсиз елдин, суўсыз жердин сәни болмайды. Бурынғы заманда қарақалпақ халқы суўға жарымай, жерден толық пайдалана алмай ауыр турмысларды кеширди. Қызкеткен бурынғы ўақытларда халықты суў менен тәмийин ете алмады. Оның еки бойы шөлистанлық еди. Сонлықтан оның бойына мақанласқан елде болмады. Тек Совет хукимети тусында ғана Қызкеткен каналы қазылып, питкерилип оның бойындағы еллер абад болды. Қарақалпақстанның арқа районларының колхозлары хәм Нөкис қаласының қапталындағы колхозлар суў менен толық тәмийин етилип, ауылхожалығын раўажландыруға барлық мүмкиншиликлер алды.

Пахтадан хәм ауылхожалық егислеринин басқа да тауарларынан зүрәет жетистириўде партия менен хукиметимиздин алға қойған ўазыйпаларын табыссыз бежеріўде „Қызкеткен“ каналының әҳмийети бизиң республикамыз ушын оғада күшли. Хәзир Қызкеткен каналының бойындағы жасаўшы бахытлы қарақалпақ халқы турмысын нурлы раўшанға айландырады. Қызкеткеннің бойындағы жерлер бағы бостанға айланып жаңа түрге енди.

Қарақалпақ халқының бұрын турмысында болмаған завод — фабрикалар басқа да өндиріс орындары Қызкеткен каналының бойында пайда болды. Бұрынғы шөп-листан жерлерге, жаңадан қалалар, айырым құрылыстар салынды. Республикамыздың орайы Нөкіс қаласы салынып, бұнда бірнеше он мыңлаған бахытлы адамдар шадлы өмір сүріуде. Нөкіс қаласының жылдан-жылға абаданласып баратырғанлығын шайыр айта келіп былай дейді:

Кен батысы анау Нөкіс қаласы,
Алыс емес жақын қала арасы,
Мийнет пенен кестеленген егистің,
Көрсен мийрің қандырады мазасы,

Кен құрылған жан-жағында құрылыс,
Мийнет ерлер құрылысқа салып күш,
Күн-күн санап хәуіж алып киятыр,
Табыстарға жетіп, беріп жаңа түс.

Шайыр „Қызкеткен“ каналын сүўретлеу менен бирге Әмударьяны да хәм оның еки бойындағы жайнаған көринислерди, жаңа табысларды, бахытлы колхоз ауының кеңнен сүўретлейди.

Қызғынлы күш Әмударья жағасы,
Желпидеген гүллі шөпті даласы,
Халлас урған Әмударья ишинен,
Кен алынған Қызкеткеннің сағасы.¹

Бұнда шайыр Әмударьяның бойындағы нұр жайнаған жаңа көринислерди сүўретлеу менен бирге, Қызкеткен каналынан басқа да каналларды сүўретлеп, олардың бизиң ушын әхмийети хәм бұл каналлардың

¹ Альманах. Төрткүл 1934, 43 — бет.

жаңа техникалар менен құрылғанын, оларды дүзиудегі Қарақалпақ халқының қахарманлық ислерин көрсетеді.

Поэмада автор өзине тән жаңа сөзлер, жаңа теңеулер тапқан. Әсиресе табиғат көринисин жаңа рәуиште, түсиникли, көркем сөзлери менен сүўретлеп бере билген:

„Кен салалы, айдын-шалқар далалы,
Кен жаурынлы жердің жатқан алабы,
Кеудің көтеріп зейинді ашады,
Елпиді қағып ескен майдай самалы.

Кен даланы бөлеп алып жазылып,
Аяқ-қолын еркін жыйнап созылып,
Суу менен тәмийинлеп гүлден егисті,
Гүлдендірді екі бойын толтырып“.

„Кен жаурынлы жердің жатқан алабы“, „Аяқ қолын еркін жыйнап созылып“ — деген сөзлер қарақалпақ әдебиятында жаңа қолланылған, орынлы сөз тийкарында, жердің жаурыны, каналдың аяқ қолы болмайды. Бұл сөздер — адамға айтылатуғын сөздер. Бирақ жазыушы шығарманың көркемлігін күшейту үшін адамға айтылатуғын сөздерди табиғатқа белгилеп беріп, сол арқалы табиғатқа жан ендіріп оны хәрекетке келтіріп қойыпты.

Поэма көркемлігі жағынан, мазмұны жағынан, турмыстың кеңнен көрсетілуі жағынан жақсы шығармалардың қатарынан орын алады. Бирақ поэманы оқығанында еледе дауамы бар сыяқлы болып қалады. Бұл ұақытларда Жолмурза Аймурзаев Советлер Союзының көп жерлерин аралап көрді. Үлкен санаат орайларында болды. Социализм құрылысы менен кең-

¹ Альманах Төрткүл 1934, 42 — бет.

нен танысты. Бирнеше жыл Москвада оқып, билим алды. Уллы рус халқының мәдениеті менен танысты. Рус әдебиетінің классиклерінің, совет жазыушыларының, В. Маяковскийдің бірқанша шығармаларын қарақалпақ тилине аударды. Олардың жақсы дәстүрлерін қарақалпақ әдебиетіне ең жайдыра баслады. Шайырдың ұлыұма дүнья таныуы артты. Бул жағдайлардың барлығы Жолмурзаның дәретіушилик исине үлкен тәсір етті. Шығармаларының идеялық мазмұны менен қатар көркемлік жағы күшейді. Шайырдың шығармаларының тематикасы кеңейді. Шайыр енді тек Қарақалпақстанның жағдайындағы қәдісцелерді ғана емес, соның менен қатар, ұлыұма Советлер Союзы үшін әхмийетли темаларды жазыуға, жержүзілік аўхаллар жөнінде, Ұатан қорғау темасына арнап шығармалар жазыуға киристи. Бул темаларды бизиң әдебиетімызда басқа жазыушылардан гөри Жолмурза бұрынырақ қолға алды. Шайыр 1931 — жылы жазған „Бизин күш“ деген қосығында Советлер Союзының құдіретли күшін жырлады. Шайыр бул уақытлардағы қосықларында совет құрылысының бекемлиги, құдіретли күши, оның барлық сиясаты мийнеткеш халық мәпи менен ушласыуында, мийнеткеш халыққа арқа сүйеуінде, аўыл менен қаланың бирлигинде, Ленинлик миллет сиясатында, халықлардың дослығында, ғаўлап өсип баратырған социалистлик экономикасында, тынышлық сиясатында, Коммунистлер партиясының басшылығында, аталық ғамхорлығында екенінде деп биледи. Шайыр 1932 — жылы жазған „Онбес жылди“, „Бизлер, олар“ деген қосығында советлер аўқамындағы тамаша табысларды, завод-фабрикаларды, социалистлик аўыл хожалығын, колхоз, совхозларды, гүлленген мәдениетти, совет халқының гүрғын турмысын жырлау менен қатар, капитализм еллеріндеги мийнеткешлер-

дің аўыр турмысын, олардың капиталистлер тәрәпинен аяусыз езилиушилигин, капитализм еллерінде хожалықтың барлық тараўында өсип баратырған дағдарысты, иссизликти, аш, әптадалықты жазады. Жолмурза қарақалпақ поэзиясында биринши болып фашизмнің жаўызлық ислерин әшкаралап қосық жазды:

„Германия, Англия,
Америка, Польша,
Бәринде,
Мың-мың болып,
Сандалыу менен сарғайып,
жумыс таппай
халық тур.
Жас бала „нан“ дейди,
Жас үлкени „жан“ дейди,
қаны қашып бетинен“

деп сүүретлейди.

„СССР да қызыл туў,
Өшпейди, бул сөнбейди,
Капиталлық күллыққа,
Хешбир уақта көнбейди.
Қан ишер капиталарға,
Топылысты күшейт сиз,
СССР дай күшин бар“¹

деп шайыр Советлер Союзының уллы күшин жырлап, капиталистлерге қарсы гүрести күшейтиўге шақырады.

Соның менен қатар шайыр ел қорғау темасына арнап бир талай қосықлар жазды. Көпшиликти дүнья жүзиндеги бирден бир социалистлик мәмлекет — Советлер Союзын қорғауға, оның қуўатын күшейтиўге

1. Мийнет әдебиеті, 1932 №4 — 5 (6).

шақырады. Шайыр 1933 — жылы жазған „Қызыл әскер“ деген қосығында:

„Рабочий,
Дийханнан
шөлкемлескен,
Биз мийнеттин батыры Қызыл әскер,
СССР ды
Сақлаймыз,
Жаўға бермей.
Қурылыста қызғынлы бизлер искер“, —

деп жазды. Улыўма айтқанда бул дәуір Жолмурзаның дәретиўшилиқ күшинин раўажланған дәуири болды. Бул дәуирде алдыңғы қатар рус мәдениаты, әдебияты менен танысты, Советлер Союзынын көп жерлерин аралап көрди. Социализм қурылысы менен кеңнен танысты. Бул жағдайлар Жолмурзанын шығармаларының тематикасынын кенейиўине шайырлық шеберлигинин, көркем тилинин, әдебий усылының раўажланыўына жол ашты. Бул дәуирде Жолмурза майда лирикалық қосықлар менен қатар, көлемли поэмалар дәрете баслады.

Жолмурза Аймурзаевтын дәретиўшилиқ исинин үшінши дәуири Уллы Ұатан урысы жыллары болды. Бул дәуирде шайыр қәлемин найза етип, өткир сөзден бомба жасап, пүткил совет халқы менен бирликте Ұатан жаўына қарсы атланды. Шайыр өзинин барлық дәретиўшилиқ күшин пүткиллей Ұатан қорғау темасына айландырды. Ұатан урысы басланған ўақытларда жазған „Сүйикли Ұатан“ деген қосығында шайыр:

„Сен болдын азатлық күннин тиреги,
Сен менен нурланар пүткил жер жәдән!
Баўырман халқынның қолында қылыш,
Сен жеңис ийеси сүйикли Ұатан!

Анамыз Ұатан
Сенсең меҳрибан
Қуўамыз жаўды—
Қоймаймыз ҳаслан!¹

деп жырлады.

Жолмурза бизин сүйикли Ұатанымыздың басына қәуипли күн туўғанда совет халқынын садық уллары жеркенишли жаўды қуртыўға ғалаба атланғанын жазады. Шайыр өзинин „Баласы менен атасы“ деген қосығында баласы уллы Ұатанды қорғау ушын фронтқа барыўға атасынан рухсат сорады. Атасы баласына Ұатан жаўын жер менен жексен етип қыйратып келиў ушын барыўға рухсат етеди. „Бабалардын аты менен“ деген қосығында шайыр совет жаўынгерлерин Дмитрий Донский, Минин Пожарский Александр Невскийлердей болып Ұатанды қорғаўға шақырады. Пүткил жер жүзинин шам шырағы, сүйикли Ұатанымыздың орайы Москваға қәуип туўған ўақытларда шайыр:

„Москва—өсип өнген туўған елим,
Москва—беккем белди буўған жерим,
Москва—езилгенге нур берген күн,
Москва—шынықтырған батыр ерин,
Москва—сени жаўға бергенімше,
Москва—деп тил қатып өлген жақсы.“¹

деп көпшиликти Москваны қорғаўға шақырады.

Шайырдың бул дәуирдеги жазған шығармаларынын көпшилиги фронттағы жаўынгерлердин ерлик ислерин, тылдағы мийнет ерлеринин тамаша табысларын, халқымыздың немец-басқыншыларына қарсы қаҳарманлық ислерин көрсегийўге арналды.

1. Жолмурза. Қаҳарманлық гүрес, Нөкис, 1942, 3—бет.

Жолмурзаның өзи урыс майданында жүріп, бір-қанша жақсы қосықлар жазды. „Улым тыңла“ деген қосығында:

„Улым тыңла жаўды жеңип барамаң.
Сел-сел болып қан ақса да қойнымнан.
Қара көзім, перзентім деп сүйгенде,
Еркелерсен құшақларсаң мойнымнан“—

деп душпанды халқымыздың жеңетұғынлығын хәм өз семьяларына қайтып келип бахытлы турмыста өмир сүретұғынлығын көтеринкилик сезим менен билдиреди.

Шайыр бул дәўирдеги көпшилик қосықларында барлық совет халқының ана ұатанды қорғау ушын жаў-ға қарсы атланғанлығын, елимиздеги ақ сақаллы ата-аналар менен жас балалардың да фронтқа жәрдем ушын тылда аянбай ислегенлигин, бағадыр совет халқының мақсети, әрманы, иси менен күши тек ғана душпанды жеңиўге қарсы бағдарланғанлығын сүүретлейди.

Жолмурзаның „Тыңлаңызлар“, „Ат қойын душпан үстине“, „Женис пенен күт жанан“, „Минометчик Қарамурза“ деген қосықларында советлик патриотизм улыўма жырланбай, ал онда жаўынгердің уғымы конкрет батырлық ислери арқалы көрсетилиўи, тематиканы кеңнен алса—да, оны шубаланқы етпей аз сөз бенен мағаналы етип берилиўи шайырдың шеберлигинин өсиўлеринен дерек береді.

Жолмурза уллы Ұатандарлық урыс жыллары фронтта жүріп, „Мениң жолдасларым“ деген циклде үлкен шығарма жазды. „Бизин исимиз ҳақ. биз жеңемиз“—деген данышпанлық шақырықтан рухланып, шайыр аты аталған шығармаларында Совет халықларының дослығын, бир анадан туўғандай болып, ұатанын қорғап жүргенлигин көрсетеди. Бул шығармасы фронтта

ғы хәм тылдағы совет адамларының патриотлық сезимлерин арттырады, жеңiske рухландырады. Ҳақ кеўилли ҳәр бир совет адамында сүйиўшилик, душпанды жек көриўшилик сезимлерин күшейтеди. „От ишинде“ деген бөлиминде немец-басқыншыларының ақ сақаллы аталарымызға, ақ сүт берген аналарымызға, емшек сүтиниң дәми аўзынан кетпеген жас балаларымызға, қандай азап бергенин, оларды тирилей от ишине таслағанын, тирилей жерге көмгенлерин көрсетип:

„От ишинде, үй-үскене,
От ишинде, салған жайлар,
От ишинде жанып атыр,
Қолдан жыйған дүнья-маллар.

От әтрапын шарладым мен,
Төнде барлық сезим менен,
Көрдим ҳәйўан фашистлердің,
Қанхорлығын көзим менен“

деп шайыр фашистлердің жаўызлық ислерин айта келип, от ишиндеги ата-ананың, жаўдан өшин алыў ушын гүреспеген адамды адам емес деген патриотлық пикирин:

„Аянышлы шыққан сести,
Қуйқан жуўлар еситкенде,
Реҳимнің келер сөзсиз,
Адамгерлик болса сенде,“

деп билдиреди. „Түркмен қызы Наржан“ деген бөлиминде: Түркмен қызы Наржан өндиристе ислеп тур еди. Наржанның ағасы жаў қолында қаза тапты деп хабар келди. Ағасының кегин алыў ушын Наржан көпшиликтің алдында ўәде берип фронтқа атланды.

Наржан фронтта қан ориына қан алыў ушын гүресип, саўашта ерлик көрсетеди. Қарсыласқан душпанды аяўсыз қыйратады.

Қызыл байрақлы Түркстан полкине арналған „Туу-ысқан полк“ деген бөлімі оғада терең мазмунда жазылған. Бунда үлкен ұақыя бар. Бул ұақыяны шайыр аз сөз бенен мазмунлы, көркем етип бере билген.

Немец басқыншыларына қарсы гүресип атырған бирқанша жауынгерлердің басына аұыр ис түседі. Душпанның танклери устине келип қалады. Өлімнен арды күшли деп санаған ұатанның перзентлери жаудың танклеринен тартынбайды. Келгенин келгендей қыйратады. Бирақта гранатлары, оқлары таусылып қалады. Советтин қахарман уллары албырауды, сасыуды, қорқыуды билмейді. Себеби олар я өлім, я бахытлы өмір деп гүресип атыр. Бул сезимді шайыр:

„Басқа аұыр күн тууып тур,
Бирақ өмір гилти қолда,
Бермеймиз биз усы гилтти,
Хешкимге де сындыруға.

Деген сөзи Ивановтың,
Хәммемизге берди ғайрат,
Адам емес бул дүньяда,
Туумағанлар алдын ойлап.

Ұәделесип қушақ ашып,
Сүйистик биз ақырғы рет,
Қорғанымыз халқымыз бар,
Көкіректе тасты нийет“.

Жауынгерлік усындай қыйын аұхалда турғанда изинен „Түркстан полкы“ ның жауынгерлери жетип келип, душпанды жоқ етеді. Барлық Советтин қахарманлары алға қарай атакалап жаудың изине түседі.

„Политрук Полатов“ деген бөлімінде Совет Армиясының сиясий хызметкери Полатовтың жауынгерлерди

дурыс басқарып, душпанның диверсантларын қыйратқанын, тау үстінде болған сауаш майданындағы атакада совет жауынгерлеринин ерлигин, Полатовтың немец офицерлерин найза менен жоқ еткени кеңнен көрсетиледи.

Қарақалпақ халқының қахарман уллары уллы Ұатанымызды, бахытлы өміримизди жаудан қорғау ушын қатан сауашларда ерлик көрсетти. Шайыр сол жауынгерлердин биреуін „Шамурат — Шабандоз“—деген бөлімінде көрсетеді. Шамурат жас ұақтынан баслап ел ушын хызмет етиуім керек, — деген мақсетти өз адлына қояды. Ол атта отырыуды, ат үстінде жау менен айқасыудың, шауып баратырғанда қылышласыудың жолларын үйренеди.

Ат минип, қарыу асынып, жау менен сауаш аша туғын күн туғанда фронтқа атланады. Сауашта жүрип, жауды қыйратпаған адам халықтың исенимин ақлай алмайды, ондай адамды батыр деп айтыуға да болмайды, — деген ойға бериледи. Урыста ерлик көрсетеді. Қарсыласқан жаудың геллесин қылыш пенен шауып, қамыстай етип қыйратады. Гейбиреулерин ылақтай етип тақымына басады. Сөйтип жүргенде оған оқ тийеди. Госпиталда емленип тәуір болғаннан кейін тағы урысқа қатнасады.

„Тамара“ — деген бөлімінде сауашта жарадар болған жауынгерлерге жолдаслық жәрдем беріуши Тамараның ислери сүүретленеди. Тамара жарадарларды ғана емлеп қоймастан, айырым ұақытларда қолына қурал алып, жауға қарсы урысқа қатнасады. Бирқанша душпанларды өлтирип жеңiske жетеди, ерлик көрсетеді.

Жолмурза Советлер Союзының гөззал қалаларынын биреуі, Украинаның орайы Киевти босатыу ушын қанлы урыс майданында жүрип, „Уллы тойға бараман“

деген сулыұ қосығын жазды. Бул қосығында шайыр енди тезден жауды жеңемиз, Украина халқы азат болып Уллы той береді, соған менде келемен, деп жеңистің тез болатуғынын жырлайды.

Шайыр „Кира“, „Украина от ишинде“ „Туұысқан Украина халқына“ деген қосықтарында Украинаның жаудың шабыұылынан бүлінген қалаларын, ауылдарын, мәдениет орындарын, кәрханаларын жазады. Буларды көргенде шайырдың кеги кернеп душпанға ғазабы артады.

Хақықатында да тезден көпшиликтің күші менен жеңіс күні келеді. Бул уллы күнді шайыр:

Тыңлаңызлар — ата, ана мйрибан!
Тыңлаңызлар — қошпақ жигит қыз жауан!
Тыңлаңызлар — тасқын күштің хаұазын!
Тыңлаңызлар — аға, үке туұысқан!

Москвадан келди елге бир хабар,
Бул хабарда гүллән халықтың үні бар.
Урыс питти, келди күткен күніңіз,
Жеңіс күні бахытларға болды яр!¹

— деп жазды.

Уллы Ұатандарлық урысы Совет халықтарының жеңісі менен питти. Пүткіл Совет халқы Коммунист-лик партия, менен Совет хукиметінің басшылығы астында коммунизм қурыұ программасын табыссы түрде орынлаұ ушын қызғынлы иске киристи. Коммунизм қурыұ ушын гүресіушілерди тағы да иске рухландыруұ ушын шайыр Жолмурза өзінің шайырлық талантын аянбай жумсауда.

1. Жолмурза. Қахарманлық гүрес. 53 — бет. Жолмурза. Тасқын. Нөкис, 1946, 58 — бет.

Биз халықтың садық улымыз,
Гүреске таяр,
Лениннің әулады,
Қайтпас комсомол...
Партия басшымыз,
Алға баслайды,
Коммунизм ушын,
Ашық айдын жол,—

деп жазып, Жолмурза коммунизм қурыұ ушын гүресіушілердің пикирине, алға қойған мақсетине үн қосты хәм оларды жаңа ислерге рухландырды. Ол урыстан кейінгі көп қосықтарында, „мени халық тәрбиялап өсирди. Ана Ұатанның ақ сүтин емип камалға келдим. Халқымның күш-қуұаты қаншелли артса, мендеги шайырлық йошта соншелли тасады. Маған талант берген, шайырлық йош берген хәл-дәрманым, қуұатым халқым“, деген уллы идеяны жырлайды.

Уллы Ұатандарлық урыстан кейінгі төртінші бесжыллық планды Ұақтынан бұрын орынлаұ ушын гүрес күн сайын күшейди. Барлық совет орындарында, колхозларда социалисттик жарыс кеңнен ен жайдырылыуда, Қахарман совет халқы мийнетте ерлик көрсетип, жаңа табысларға ерисип атыр. Барлық совет халықтары сыяқлы қарақалпақ халқы да сүйикли Ұатанды гүллендириұ ушын пидәкерлик пенен мийнет етиуде. Хадал мийнеттің арқасында Әмударьяның еки бойы нурлы гүлистанға, бағы бостанға айланып атыр. Жаңа қурылыслар кеңнен қулаш жайып өсиуде. Халықтың мәдениеті раұажланып турмысы абаданласпақта.

Жолмурза қарақалпақ халқының паракатшылық турмыс ушын гүресине өзінің граждандық хаұазын қосып, урыс отын тутандырыушыларға қарсы қаратылған ең жақсы идеялы шығармалар жазды. Усының менен қатар Жолмурза халық аралық жағдайлардан

алып, халықты тынышлық үшін күреске рухландыратуғын мазмунлы, идеясы күшлі бірқанша лирикалық қосықтар дәретте.

Жолмурза соңғы ұақтары балықшылардың турмысын сүўретлеп көрсететуғын „Үш қосық“ деген лирикасы менен қағар республикамыздың турмысының барлық тараўларын алып көпшилик сүйсинип оқыйтуғын көп ғана шығармалар берди. Соңғы ұақыттағы шығармаларының ишки мазмуны, сыртқы қурылысы бурынғы шығармаларына қарағанда оғада шеберлик пенен сүўретленген. Халқымыздың турмысы алға қарай өсиу менен бирге Жолмурзаның творчествосы да оның диапозоны да кеңнен өсип баратыр.

ВКП (б) Орайлық Комитетиниң „Звезда“ хәм „Ленинград“ журналлары ҳаққындағы, идеологиялық мәселелер жәниндеги басқа да тарийхый қарарлары совет әдебиятының алға раўажланыўына жаңа программа жасап берди.

Бул қарарларда ВКП (б) Орайлық Комитети көпшиликти коммунистлик рухта тәрбиялаў жумысынан урыстан кейинги дәўирде әдебиат пенен искусствонь айрықша әҳмийети бар екенлигин атап көрсетти. Бул әҳмийетли қарарларда көпшиликти Коммунистлик рухта тәрбиялаў ушын совет жазыўшыларының алдына үлкен жуўапкерли ұазыйпалар жүклейди.

Жолдас А. А. Ждавов жазыўшының ұақыялардан артта қалыўға ҳақы жоқлығын, ол халықтың алдыңғы қатарында болыўы кереклигин, халыққа раўажланыўдың жолын көрсетиўши сезимлер оятып отырыўға миннетли екенлигин ашық көрсетип берди.

Партия менен ҳүкметимиздиң алға қойған бул талабын орынлаўға үлес қосыў ушын жазыўшы Ж. Аймурзаев халқымыздың талабына жуўап бере алатуғын, совет адамларының Ұатандарлық урыстағы ерлигин,

урыстан соңғы дәўирдеги мийнет майданындағы қаҳарманлық ислерин сүўретлейтуғын терен мазмунлы, өмир шынлығын дурыс көрсететуғын шығармалар жазыўға киристи. Олардың қатарына шайырдың „Ербай батыр“, „Айдын жол“ поэмалары менен Н. Жапақов пенен биригип жазған „Шайыр сөзи“ поэмасын жатқарыўға болады.

„Айдын жол“ поэмасында бизин елимиздеги жаңа қурылыстардың раўажланғанлығы, бурын қарақалпақ халқының турмысында болмаған завод, фабрикалардың, жоллардың, өндирис орындарының пайда болғаны, Қызыл қумның бизин күшке бағынып шегингенлиги сүўретленеди. Халық қол урса алынбайтуғын қамал болмайды. Халықтың күши менен қызыл қумның үстинен жоллар салынды.

Тәбият — бизин күшимиздиң жаңа техниканың алдында бас ийди. Әмудиң еки бойы нурлы гүлистанға айланды. Биз коммунист большевиклер партиясының нурлы, раўшан, айдын жолында алға, коммунизмге қарай баратырмыз.

„Айдын жол“ поэмасы улыўма темада жазылса да, мазмун көркемлиги жағынан жақсы шығармалардың бири.

Жолмурза „Ербай батыр“ поэмасында Ербайдың уллы Ұатандарлық урысқа қатнасып қаҳарманлық көрсеткени, урыстан қайтып келип, колхоз хожалығын қурғынластырыў ушын табыссыз ис еткенлиги, сөйтип жайнаған жеңиске жеткенлиги кеңнен сүўретленеди.

Ербай Сталинградтын қасында, Волга бойларындағы фронтқа қатнасып, бирнеше рет ерлик көрсетеди. Саўашларда неше сапар душпан топылып келгенде сескениўди, қорқып албыраўды билмейди. Атакаға түскенде рустын өткир найзасы менен немец-басқыншыларын түйреп, шаншып жоқ етеди. Жаўдың келген

танкларын граната менен қыйратады. Ол өлімнен қорықпайды. Ұатан үшін ерлік көрсетсең, өлімді де жеңіуге болады, деген ұллы мақсет пенен рухланып, душпанға қарсы гүрести дауам еттиреді.

Ұллы Ұатандарлық урыс тамам болғаннан кейін Ербай өзінің туыылған колхозына қайтып келеді. Оз колхозының адамлары оны колхозға председатель етип сайлап, оған үлкен исеним билдиреді.

Урыстан кейінгі төртінші бес жыллықты мүддетінен бұрын орынлау үшін пахтадан жоқары зүрәт жетистіріп, колхоз хожалығын беккемлеуге хәм колхозшылардың турмысын абаданластыруу үшін көпшиликти пидәкерлик пенен мийнет етиуге шақырады. Барлық исти планластырып, қолға алған исин табыссыз етип орыңламай қоймайды. Колхозшыларды саналы түрде иске көтереді. Хәкимшиликке салынбай урыспастан, кейimestен пахтаны тәрбиялауда арқайыншылыққа берілген Төлепберген қусаған айырым колхозшыларды өз уақтында сезіп, оларды дурыс жолға салыуға илаж көреді. Төлепбергенге терең тәсийир жасап, оны да алдыңғылар қатарына еристиреді.

Ербай колхозшылар менен тығыз байланыссы болды. Хәр бир исте көпшиликтен пикир алып, кеңес сорайды. Шумурат қусаған ғаррыларға шекем „бирдин абыройы—мыңның абыройы“ деп пахтадан мол зүрәт жетистіріп, колхозының даңқын көтеріу үшін гүресиді. Нәтийжеде колхоз пахтадан мол зүрәт жетистіріп, мәмлекетке пахта тапсыруу планын зыяты менен орынлайды.

Колхоз басқа да ауыл хожалық дақылларынан мол зүрәт жетистіріп, үлкен абыройға ийе болады. Колхозшылардың турмысы абаданласады. Урыс уақында артта қалған Ахунбабаев атындағы колхоз үлгили колхозлардың бирине айланады.

Колхозда көп жаңалықлар пайда болады. Бағ-бағшалар орнатылады, Клублар салынады. Китапханалар, мәденият үйлері дүзиледи. Радио узеллер орнатылады. Ербай бул табысларға марапатланбастан тағы да жаңа табыслар үшін гүресшен етип сүүретленеди.

Хүкіметимиз Ербайдың хәм алдыңғы қатардағы колхозшылардың исин бағалап, оларды орден хәм медаллар менен наградалайды. Поэма оғада шебер құрастырылып, көркем жазылған шығарма.

Жолмурза 1935-жылдан А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Некрасов, Крылов, Шота Руставели, Низами, Наўайы, Жамбыл, Маяковскийлердин көп шығармаларын қарақалпақ тилине аударды.

Жолмурза оқыушылар көпшилигине тек шайыр ретінде ғана емес, соның менен қатар драматург ретінде де таныс. Ол жазыушылық жұмысына араласқаннан бермаған оннан аслам драмалық шығармалар дөретти. Оның 1930-жылы жазған „Хәкислилер“¹ пьесасы жас қарақалпақ совет әдебиятында драмалық шығарма дөретиүдеги дәслепки адымлардың бири еди. Ол уақытларда драмалық шығармалар оғада аз еди. Соған қарамастан Жолмурзаның „Хәкислилер“ комедиясы күнделикли турмыстағы оғада керекли теманы жазыу жағынан да, идеялық мазмұны көркемлик жағынан да өз уақтындағы жақсы шығармалардың биреуи болды. Жолмурза бул пьесасында совет мәкемелерине жасырынып кирип алып, бизин жаңа турмысымызға зиян тийгизип, совет жолын бурмалап жүрген жат элементлердин иплас ислерин, жаман минезлерин әшкаралап күлки етип жазады. Ондай адамларға бизин арамьзда, совет аппаратында, совет мәмлекетинде орын жоқ

1. Жолмурза. „Хәкислилер“, Төрткүл. 1930.

екеңлігін жазып, совет хызметкерлерін ондай болмауға шақырады.

1937—1938 жыллары Жолмурза халқының өткендегі турмысынан алып „Өз таяғы өзіне“ атлы комедия жазды. 1939—1941-жыллары балалар үшін „Коля“, „Профессордың баласы“, „Совет қызлары“ пьесаларын, 1942-жылы Ұятандарлық урысы эпизодларынан алып „Лейтенант Елмуратов“ драмасын жазды. Жолмурзаның бұл драмалық шығармаларында көркемлік жағынан да, хәдийселерді байланыстырып көрсетіу шеберлігі жағынан да бирталай кемшиліктері болды.

Соңғы жыллары Жолмурза „Айшолпан“¹, „Мениң Аппағым“², „Айгүл-Абат“³, „Бағдағы қызлар“⁴, „Бахытлылар бағында“⁵ қусаған драмалық шығармалар жазды. Драматургтың усы шығармаларының ишиндегі көзге түсетуғыны, мазмуны, көркемлігі, хәдийселері шебер қурастырылғаны, образлары, типлері жақсы пеленгени „Айгүл-Абат“ драмасы. Жолмурзаның драмалық шығармаларының мысалы ретінде усы „Айгүл-Абат“ драмасына тоқтамақшымыз.

Жолмурза ВКП (б) Орайлық Комитетиниң „Звезда“ хәм „Ленинград“ журналлары ҳаққында“ хәм идеологиялық жұмыслар туўралы тарийхый қарарларынан кейин „Айгүл-Абат драмасын дүзетип қайтадан жазып шықты. Бурынғы вариантында пьесаның аяғы ҳәрекетсиз; гүрессиз питетуғын болса, жаңа вариантта класслық гүрес ашық көрсетилген унамлы қахарманлар халық пенен тығыз байланыста ҳәрекет етип отырады.

1. Бизиң әдебиятымыз, 5—кітап. Нөкис. 1948. 35—71—бет.

2. Әдебий Альманах. Нөкис. 1948. 192—249—бетлер.

3. Гүлистан. Нөкис. 1948—125—179—бетлер.

4. Мениң батырларым, Нөкис. 1949. 108—122—бетлер.

5. Мениң батырларым, Нөкис. 1949. 126—150—бетлер.

Халық коммунистлик партияның басшылығы астында мақсетлерине жетеди.

Пьесаның қысқаша мазмуны төмендегіше: Уллы Октябрь Социалистлик революциясынан бурын Айгүл хәм Абаттың әкелери байларға бағынбағаны, мойнындағы салғыртты төлемегенлігі хәм де байларға қарсы сөзлер таратқаны үшін хан хәмири бойынша өлим жазасына буйырылады. Абаттың әкеси келешекте Абат Айгүлге қосылып, бахытлы өмир сүрип, атайы душпанларынан кек алыуы үшін естелик етип тумардың ишине хат жазып қалдырады. Еки ғаррыны хан буйрығы бойынша Хийўаға айдап әкетеди. Хийўа ханы еки ғаррыны да дарға асады. Айгүл менен Абат кемтарлық пенен камалға келеди. Булар ержеткеннен кейин бирин-бири сүйеди хәм мақсетлерине жетіуе талпынады. Бирақ халықтың атайы душпаны жасауыл басы Палымбет паллақ жас қыз Айгүлди өзіне хаяллыққа алмақшы болады. Айгүлдің жеңгеси Үзилдикти өзиниң жалпылдағы Серманға алып бармекши болады. Сол арқалы Айгүл хәм Абаттың арасын айра түсірмекши болады.

Палымбеттиң тапсырмасы бойынша сатылған бузақы жуўхә Үзилдик Абаттың әкеси берип кеткен тумарды хийлелик пенен алып, Назигүлге береді де, Назигүлдин жүзигин урлап „Айгүл берди“ деп оны Абатқа береді. Айгүлдин чай қалтасын урлап „Сизди жақсы көреді“ деп Палымбетке апарып береді, Оны „Тойға таярлан, Айгүл сизге турмысқа шығыўға ырза болды“ деп алдайды.

Үзилдик бұл хийле-сумлық, маккарлық, жуўхалық пенен Айгүл менен Абаттың хәм оның жан құрдасы Назигүлдин және басқалардың арасына иритки салыу үшін оғада көп нәзик жоллар менен рейимсиз хұжимлер жасайды, еки жастың еркин мухаббатлы тилегин орынлауларына топылып, тосқынлықлар жасайды.

Хәдийсе усылайынша шийелениседи, Палымбет ержеткен баласын үйлендириўдин орнына, үш хаялының үстине Айгүлди хаяллыққа алыўға хәм Абатты жоқ етиўге бел байлап, барлық жаманлық ислерди, хийелерди ислейди. Бузақы Үзилдик Айгүлге „Абат сени сүймейди, Нәзигүлди сүйеди, инанбасаң оған берген тумарды, Абаттын бармағындағы Нәзигүлдин жүзигин көргенде инанарсаң“ деп қыздың кеўилин суйытпақшы болады.

Айгүл қайғы хәсиретке шыдамай буўынып өлейин деп атырғанда Абад келип қалады. Айгүлди сүйетуғынлығын көп мысаллар менен дәлиллейди. Тап сол мәхәлде ақпатша хәмири менен елден мардикарға адам алыў мапазы басланады. Палымбет паллақ Абатты зорлық, қастыянлық пенен мардикарға жибереди. Мардикарға барыў менен ақ Абат ақларға хызмет етиўден бас тартып, уллы рус рабочийларына қосылып, Уллы Октябрь социалистлик революциясын жасаўға қатнасады. Гражданлар урысы жылларында В. И. Ленинниң тапсырыўы бойынша Фрунзе, Куйбышев жолдаслар Орта Азиядағы хан, эмир, волость, бий, баспашыларға қарсы гүресийўге келгенде Абат та сол армияның ишинде болады. Бул армия Бухара әмирин, Хийўа ханын хәм баспашыларды қыйратады.

Қызыл Армия барлық жерлерди азат ете баслағаннан кейин Палымбет паллақтың хәм губернатордың басына аўыр күн туўады. Губернатордың Әмудәрья бөлиминдеги ўәкили Николаев дегенниң басшылығы астында баспашылар группасы дүзиледи. Оған Палымбет те қосылады. Куйбышев хәм Фрунзе тәрәпинен жиберилген командир Сафроновтын басшылығы астында өзбек, қазақ, қарақалпақ, түркмен, тәжик жигитлери, соның ишинде қарақалпақтың бахадыр жигити Абад та баспашыларды қыйратыў ушын қатан гүрес

жүргизди. Баспашылар басылады. Губернатордың ўәкили Николаев бул аўхалды көрип үмитсизленсе де, ал Палымбет паллақ „егер Мойнақты басып алсақ, Москва өзинен өзи бағынады“, деп баспашыларды рухландырмақшы болады.

Ленинлик коммунистлик партияның басшылығы астында уллы рус халқының жәрдеми менен Қарақалпақстандағы баспашылар тасталқан етилип, биротала қыйратылады. Халық көптен күткен азатлықты алыў мақсетине жетеди. Айгүл хәм Абат бирге қосылып бахытлы өмир сүриўге толық мүмкиншилик алады. Ал Палымбетти Абат атып өлтиреді. Бузақы, сатылған жуўға Үзилдикти Айгүл өз қолы менен атып таслайды. Айгүл менен Абат қосылады. Айгүл-Абат драмасының қысқаша мазмұны усы.

Драматург Ж. Аймурзаев пьесада бурынғы ўақыттағы езиўши класстың жаўызлық ислерин, халықтың, аўыр турмысын, класслық гүрести хәм Коммунистлик большевиклер партиясының басшылығы, рус халқының жәрдеми арқасында қарақалпақ халқының бахытқа жеткенлигин, халықлар арасындағы дослықты, беккем бирликти сүйиўшиликти оғада шеберлик пенен көрсеткен. Әсиресе, Сафроновтын, Абаттын, Айгүлдин, өзбек жигит Султан Каримовтын хәм қазақ жигити Хусайновтын образларын пьесаның мазмұнына сәйкес келетуғын етип дурыс көрсете алған. Олардың қахарманлық, патриотлық ислерин, бир сөзли, турақлы дослықты сүйиўши бир мақсетте гүресийўши, ҳақыйқат халықтың уллары екенлигин ашық көрсеткен. Пьесада шынлық, ҳақыйқатлық үлкен орын алады. Барлық хәдийсе бириниң изинен бири шийеленисип отырады.

Алты картиналы „Айгүл-Абат“ пьесасы бастан аяғына шекем дерлик қосық пенен жазылған. Бул пьесада күлкили сықақ элементлерде аз емес, қайғылы иренжиў

элементлери еки класстың ўәкиллери арасындағы тартыс, шекинисиў ҳәрекетлери де жақсы берилген. Шындық ҳақыйқатлық дурыс көрсетилген. Ҳәр бир класстың ўәкилиниң идеясы, ҳәр бир геройдың психологиялық минез, қулықлары жақсы берилген. Баслы образлар:

1. Абат. Абат өзиниң жаслық уақтың жоқшылықта өткерген. Әкесинен жетим қалып, халықтың жәрдеменен камалға келген ҳәм бахытқа талпынған, сүйгенине қосылыўды мақсет еткен, дослықты сүйиўши мәрт жигит ретинде сүүретленеди. Өзине қас, атайы душманларына қарсы гүресиўши, бир сөзли, келешекке үмитленип қараўшы, халық пенен тығыз байланыс-лы, турақлы муҳаббатқа ийе болған, ҳақыйқатлықты жақлаўшы жигит. Усындай характерге Абат ийе болғанлықтан барлық ҳәдийседе оның айланасына шөлкем-лестирилген.

2. Айгүл. өзиниң сүйгенине қосылыўға бел байлаған. малға-дүньяға қызықбаўшы, қыйыншылықлардың алдында бас иймеўши, ақыллы, турақлы, бир сөзли қыз. Ол, халықтан өзін бөлек деп санамайды, көпте тирегим деп уллы исенимге ийе болады.

Айгүл усындай мәртлиги, турақлылығы арқасында мақсетине жетеди.

3. Үзилдик, Үзилдик—ҳийлехор, маккар, жуўха, дүньяға, малға сатылыўшы, бир күнлигин ғана ойлайтуғын, жаслардың муҳаббатына қыянет етиўши жуўхань образы. Пьесадағы барлық ҳәдийсе сол арқалы шийеленишип отырады. Барлық қайғы, иренжиў сол арқалы болады. Соның ислеген ҳийлелери, Абатты, Айгүлди қайғыға, азаптарға ушыратады да, сол қыйыншылықларды жеңиў ушын Абат пенен Айгүлге гүрести кем-кемнен гүжитип отырады. Үзилдиктин типі усындай болып жасалмағанда, пьеса қызықлыда болмас еди.

4. Палымбет паллах—халықты аяўсыз езиўши класстың ўәкили. Ол арқалы мийримсиз, менмен, такаббыр, қыянетшил, дүньяхор адамлардың типин көрсеткен. Ол, халықты мисе тутпайды. Халықтан ақыл сорағысы да келмейди. Қанаатсызлыққа салынып, үш ҳаялының үстине Айгүлди алмақшы болады. Баласына мал шығарып, қыз алып бергиси келмейди. Волость ағасының дийўаны келгенде, оның затларын басып алып қалады. Баланды мардикарға жибер дегенине жағымпазлық етип, Николаевке арнап ат беретугынын айтады. Ҳәрбир нәрсени терең ойламай „Мойнақты басып алсақ, Москва өзнен өзи бағынады“ дейди. Иси питип, жоғалайын деп турған Николаевке арқа сүйейди, бул оның ақыллы адам емеслигин дәлilleйди.

Серман—Палымбеттин қол жаўлығы, жалпылдағы ретинде берилген. Ол өзінше бир жұмыс та ислей алмайды. Ҳәмме уақыт Палымбеттин айтыўы бойынша ҳәрекет етеди.

5. Сафроновтың образы. Сафронов коммунистлик большевиклер партиясының көрсетпесин, командованияның буйрығын иске асырыўшы, өзбек, қазақ түркмен, қарақалпақ жигитлерин жениске баслаўшы, халықты азатлыққа шығарыў ушын гүресиўши рус адамының образы ретинде берилген. Пьесадағы ҳәдийсениң шешилиўи, унамлы геройлардың женислерге жетиўи Сафроновтың басшылығы менен тәмийин етиледі. Себеби ол көсемимиз Ленинниң исенимли соратниклери Куйбышев, Фрунзе тәрәпинен, баспашыларды қуртыў ушын, бул жаққа жиберилди. Соның басшылығы менен баспашылар қыйратылады.

Жолмурза 1931 жылдан баслап очерк, гүррин, повестьлер жазыўға кириседи. Жолмурза прозалық шығарма жазыўды газетаға арналған майда гүррин.

очерк фельетон жазыудан баслады. Сонлықтанда оның прозалық шығармалары күнделікли турмысқа, талапқа оғада жақын. 1931-жылы жазған „Трактор келгенде“, — деген гүррици көпшиликти қызықтырады, Бизин халқымыз бурын трактор дегеннің не екенін билмейтуғын еди. Колхоз хожалығын машиналастырыу ушын, аўылға трактор келгенде айрым адамлар таңланын хайран қалады. Трактор менен жер сүрилип, колхозшылардың мийнети жеңиллене баслағанда халық қууанады. Оның әҳмийетине түсине баслайды. Жолмурзаның бул гүррици жаңа техниканың әҳмийетин көпшиликке үгітлеу характеринде жазылған. 1939—40 жыллары „Қууат“ атлы повестинин бас жағы „Әдебиат ҳәм искусство“ журналында басылып шықты. Бул шығарманың басылып шыққан бөлимлеринде қарақалпақ халқының Уллы Октябрь социалистлик революциясынан бурынғы аўыр турмысы сүўретленеди. „Қууат“ повестинин аяғы еле тамам болған жоқ.

Жолмурзаның „Абадан“, „Келин“ деген гүррицлери жаңа таматикада, ҳәзирги турмыстан алынып жазылғаны болмаса, көркемлик жағынан төмен шығармалар қатарына жетады. Прозалық шығармалар дәретиўде Жолмурзаның алдында үлкен ўазыйпалар тур.

Жолмурза Аймурзаев қарақалпақ совет әдебиятының ўәкили, қарақалпақ халқының сүйикли шайыры ҳәм драматурги. „Қарақалпақ совет әдебиятын раўажландырыўда Жолмурза көп мийнетлер сиңирди. 25 жыл жазыўшылық жумысында Жолмурза көп санлы баҳалы көркем шығармалар дәретти. Онын шығармаларының тематикасы кең, социализм қурылысының ҳәр тараўын алады. Онын шығармаларының идеялық мазмуны көпшилик массаны социализм қурыу ушын гүреске шақырыудан ибарат.

МЫРЗАҒАЛИЙ ДӘРИБАЕВ

I

Мырзағалий Дәрибаев—қарақалпақ совет әдебиятының көрнекли ўәкиллеринин биреуи. Мырзағалий тез өсип киятырған жазыўшыларымыздың биреуи еди. Ол ўақтынан бурын, мезгилсиз қайтыс болды Мырзағалий аз ўақыттың ишинде бирталай көлемли көркем шығармалар дәретти. Ол оқыўшылар көпшилигине ҳәм шайыр, ҳәм драматург, ҳәм прозаик ретинде танылады.

Мырзағалий 1907—жылы Қарақалпақстанның Қоңырат районында туўылды. Оның әкеси оғада жарлы адам еди. Мырзағалий 13 жасына шекем әкесинин қолында болды. Оннан кейин бирде өз үйинде болса, бирде ҳәркимнин хызметин қылып, қара жумыс ислеп күн көрди.

Қарақалпақстанда Совет ҳүкимети орнағаннан кейин Мырзағалий қусаған жарлының балаларына оқыўға, билим алыўға мүмкиншилик туўды. Мырзағалий 1925-жылы Қоңырат қаласындағы басланғыш мектепке кирип оқыды. Оны питкергеннен соң муғаллимлер таярлайтуғын курста оқыды. Бир неше жыл муғаллим болып хызмет ислейди. Оннан кейин Ташкенттеги Коммунистлик аўыл хожалық мектебине барып киреди. Оны питкерип келгеннен кейин „Қызыл Қарақалпақстан“ газетинде ислей баслайды.

Мырзағалий 1926—27-жыллардан баслап түрли китапларды, газета, журналларды, қосық гүррицлерди қызығып оқытуғын болады. Усы ўақытлардан баслап өзи де соларға еликлеп жаза баслайды.

Мырзағалийдың 1926-жылы жазған „Талабым“ деген қосығы 1934-жылы басылып шығады¹.

¹ Жас жазыўшылар жыйнағы. Ташкент, 1934-жыл, 31 бет.

Мырзағалий 1931-жылдан баслап пүткіллей баспа сөз хызметине өтеди. Буннан кейин оның жазыушылық жумысы күшейе баслайды, шайыр үзлексіз жаза баслайды. Мырзағалийдың жазыушылық жумысының өсип гүлленген уақты 1935-жыл менен 1941-жылдың арасы болды. Бул жыллардын ишинде толып атырған майда лирикалық қосықтар, поэмалар, драмалар, гүрриндер дөретти. Бул уақыттардың ишинде Мырзағалийдың бирнеше қосықтар топламы айрым китап болып басылып шықты.

Мырзағалийдың шығармаларын көлемине, мазмұнына хәм көркемлик баҳасына қарай еки дәуирге бөлиуге болады: биринши дәуирге 1938-жылға шекемги жазған шығармалары. Бул дәуирде Мырзағалий көлеми кишкене, күнделикли турмысқа байланысly, үгит-нәсийхат ушын майда лирикалық қосықтар жазыу менен шуғылланады. Бул дәуир жазыушының еле саррас жазыушылық жолға түсе алмай, дөретиушилик күшиниң жана басланған дәуири, бул дәуир өзине жол, бағдар излеп, тәжирийбе алып жүрген уақты сыяқлы көринеди. Мырзағалийдың бул дәуирдеги шығармаларының мазмұны: социалистлик қурылыстағы, колхоз атызындағы мийнет ерлериниң, ударниклердин, стахановшылардың үлгили ислерин жырлау, мийнетте өрнек көрсетиуге шақыру болды. Мысалы, ол 1933-жылы жазған „Большевик бәхәри“ деген қосығында колхозшыларды большевиклик үлгили иске шақырып, былай деп жазған еди:

Таярланып ақ алтынды егинлер,
Зүрәт ушын жерге дәрис төгинлер,
Колхозшылар, усы иске келинлер,
Қызсын ислер большевиклик бәхәрде¹.

¹ „Мийнет әдебияты“ Төрткүл, 1933, № 3 (10) 19-бет.

Сондай ақ оның бул жыллары жазған „Айдан турмыс тулпарын“, „Ылғаллы бол апажан“, „Хармасын“, „Колхозшы қыз“ деген қосықтары да—социалистлик мийнет темасына арнап жазылған шығармалар.

Шайыр өзиниң биринши дәуирдеги жазған лирикалық қосықтарында Октябрь революциясының арқасында бахытқа жетискен совет халқының күндей күлген шадлықлы турмысын жырлады. Ол өзиниң ен дәслепки қосықтарының бири—„Бизин нама“ деген қосығында былай дейди:

„Шайыр неге сайрамасын намасын,
Бахыт гилти, турмыс гилти өзінде,
Күн күледі тартып мыйғын көгинде,
Ел күледі шадлық пенен жеримде.
Бизин нама сол шадлықты сайрайды.
Уллы бахыт—Октябрьдин күнинде!“.

Сол дәуирдеги „Таяр күшим“ деген қосығында шайыр бизин социалистлик қурылысымыздын уллы күшин, оның салтанатлы женислерин жырлады². Шайыр өзиндей жазыушыларды социалистлик қурылысқа большевикше ат салысуға шақырады:

„Кел, жазыушы, атданайық,
Большевикше ат салайық,
Исти толық атқарайық,
Келиң жолдас, келиң тегис!“—

мийнеткешлердин иси ушын, олардың бахыты ушын шайыр өзи де аянбай ислеуге, өзиниң барлық күшин сарп етиуге таяр екенин билдиреди:

¹ „Мийнет әдебияты“ Төрткүл, 1932, № 4 (11). 20 бет

² Журнал. „Аударыспақ жалыны“ 1933, № 6 (13) 5—8-бет.

„Мийнеткешлер ғамы ушын,
Зор бахытлы ұағы ушын,
Хәр мәхәлде таяр күшим.
Бар күшимди шын жегемен!.“

дейди шайыр. Соның менен бирге еске алатуғын бир нәрсе—Мырзағалийдың бул дәуірдеги шығармаларында мазмун жағынан, тил жағынан, көркемлік жағынан да көп кемшиликтер болды. Ең алды менен бул дәуірдегі шығармалары ойланып, изерлеп, тексеріп жазылған терең мазмунлы, көркемлік қәсийетке ийе емес, компаниялық характердегі жеңіл жазылған майда шығармалар.

Мырзағалийдың жазыушылық жұмысының рауажланған уақты 1938 жыл менен 1942-жылдардың арасында болды. Әлбетте бул уақыттарда қарақалпақ халқының сана-сезим, сиясий пикири, мәдениеті ғаулап өсті. Мәдениетті, билимді оқыушылар көбейді. Соның менен қатар шайырдың өзі де көп нәрселерді оқыды, үйренді, билим алды. Сиясий пикири, дүньяға көз қарасы беккемленді. Мине бул жағдайлар Мырзағалийдың дәретиушилик күшін гүжитип жиберді. Оның шығармалары тематика жағынан, иделлық мазмуны, көркемлік тил жағынан өсип жетилді. Бул дәуірде шайыр тек майда лирикалық қосықтар ғана емес, көлемлі көркем поэмалар, гүрриңлер, драмалар дәретті. Усы көркем шығармалары менен халыққа танылды.

Мырзағалий 1935-жылы „Айымжамал“² поэмасын жазады. Поэма колхоз турмысынан алып жазылған. Поэманың қысқаша мазмуны мынадай: колхоз қурылысының дәслепки жыллары Ленин жаптың бойында бир

колхозда Айымжамал деген ударник колхозшы қыз пахта атызында ислеп жүрип, басқаларға өрнек ис көрсетеді. Әуезмурат деген ударник колхозшы жигит пенен Айымжамал екеуи бирин-бири сүйип қосылсада, екеуи де колхозда үлгили мийнет етиуге ўәделеседи. Сол колхозда Халназарбай деген бай басқа жақтан қашып келип жасырынып, колхозға кирип хәм астыртын колхозға зиянкеслик ислейди. Айымжамал менен Әуезмурат колхозшылардың жалпы жыйналысында Халназарбайдың колхозға ислеп жүрген қастыянлық сырын әшкаралайды. Колхозшылар Халназарбайды колхоздан қуўылсын деп қарар етеди.

Халназарбай түнде Айымжамал менен Әуезмурат ұйықлап жатырғанда келип, Айымжамалды пышақлап, ауыр жарадар қылып, өзи тоғайға кетеди. Оның изиен қуўғыншы отряд шығып, баспашы Халназарбайды ушлап алады. Айымжамал колхозда ударник болып мийнет етип, қурғын, бахытлы, шадлы турмысқа жетиседи. Мине поэманың қысқаша сюжети усы.

Бунда шайыр ауылды колхозластыруў дәуиринде колхозға қарсы Халназарбай қусаған бай-қулақтардың зиянкеслик ислерин хәм Айымжамал, Әуезмурат сыяқлы жаслардың колхоз душпанларына қарсы гүресин хәм олардың колхозда ҳадал мийнет етип бахытлы турмысқа жетискенин сүўретлейди.

Поэманың идеясы дурыс болған менен, көркемлік жағында көп кемшиликтер бар. „Айымжамал“ поэмасындағы тийкарғы кемшилик—поэманың сюжети менен образларының схематизм түринде қуралғанлығын, олардың шын ҳақыйқат реаль түринде сүўретленбей қурғақ схема түринде берилгенлиги, соның менен қатар, поэманың тилинде де көп кемшиликтер бар. Бул шайырдың ол уақытта еле творчестволық тәжиррибесиниң жетиспегенлигин көрсетеди.

¹ Журнал „Аударыспақ жалыны“, 1933, № 6 (13) 10 бет

² „Аударыспақ жалыны“ журналы 1935. № 3 (23), 3—12-беттер.

„Ананың зары“¹ Мырзағалийдың көлемлі шығармасының биреуі, Бул поэмасын 1936-жылы жазды. Бул поэма қарақалпақ халқының Уллы Октябрь революциясынан бұрынғы турмысын сүүреглейди. Генжегүл өзіннің шешесинен еситкенин шайырға айтып береді. Шайыр Генжегүлдің айтқан ұақыясына қарап, халықтың басынан кеширген ұақыяны, ҳәдийсени төмендеги мазмунда жазады: Бұрынғы ұақытлары түркменнен шыққан айырым баспашылар қарақалпақ халқын шауып талайтуғын болған. Ҳәр жылы басқыншылық етип талап, мал дүнья ҳәм жақсы қыз-келиншек, жигитлерди алып кететуғын болған. Сол алып кеткен адамлардың ишинде Айпара ҳәм Қарабайда болады.

Айпара жау қолына 15 жасында түседі. Қыздың жаслығына, жалынып-жалбарынғанына қарамайды. Жас қызды азаплайды, зорлық пенен ҳайұаншылық етеді.

Бир неше күн өткеннен кейин Қарабай менен ушырасып, екеуі түнде қашыуға бел байлайды, түнде қашады. Жолда қашып қиятырып қасқырға таланады. Өзлеринин еплилигинен ҳәм аңшылардың жәрдеми менен өлдим азарда қасқырдан қутылып, аман-есен өзинин тууылған жерине, ауыл-елине, ата-анасына үйлерине келеді. Қыз Қарабайды, жигит Айпараны сүйе-ди. Айпараның ата-анасы да Қарабайды жақсы көреді. Сөйтип жүргенде Қарабайды Мәрдиқарға зорлық пенен алып кетеді. Қыз Қарабайды өмирлик ярым деп санайды. Арадан бираз ұақыт өткеннен кейин 55 теги ғарры Бегжан Айпараны қатын үстине зорлық пенен алатуғын болады. Қыз оған тийгеннен өлгенин жақсы көрип, өзін-өзі сууға таслап өлмекши болып отырғанда сол ауылдағы Халназар деген байдың дийханы Нурымбет көрип, сууға таслатпайды. Оннан кейин

Бегжан қызды зорлық пенен алады. Сөйтип жүрген қыз Қарабайдың өлгенин еситеди. Қызда қапашылық бұрынғыдан да бетер артады. Қәйтсе де өзиниң мақсетине жетіуе талпынады. Бегжанның дийханы Баймурат пенен кеуіл татыу болады. Соның менен ойнап күлип жүреді. Октябрь революциясынан кейин Айпара сүйгенине қосылады.

Бул поэманың идеясы бұрынғы заманда мийнеткеш халықтың эксплуататорлар, баспашылар тәрәпинен аяусыз езилгенин ашық көрсетеди. Феодаллардың әсиресе ҳаял-қызларға ҳайұаншылық пенен қарағанын толық айтады. Тек коммунистлик большевиклер партиясының басшылығы астында совет ҳүкимети орнағаннан кейин ғана халықтың бахытлы тұрмыста, еркинликте жасайтуғыны көпшиликти исендиреди.

Мырзағалий 1937-жылы „Қалжан“ деген поэма жазды. Шайыр поэмасын колхозластыруу дәуириндеги турмыстан алып жазған.

Поэманың мазмуны: Оқыған қыз Қалжанға Өмирбек деген жигит үйленсем деп жүргенде Өмирбек армия қатарына шақырылып, әскерликке кетеді. Ол жақта әскерий илимди үйренип Қызыл Армия қатарында ислей береді. Бизде колхозластыруу жұмысы жүрип жатады. Бул ауылға, халықты колхозластыруу ушын Қайыппазар деген ўәкил келеді. Қыз да адамларды колхозға киргизиу ушын Қайыппазарға көмек береді. Қайыппазар адамлардың ҳәммесин күн ярымда зорлап, колхозға киргизбекши болады. Партияның, ҳүкметтиң директивасына дурыс түсинбейди, оны бурмалайды. Қалжан буның пикирине қосылмайды, халыққа түсиндириу керек, орта ҳәм гедей дийханларды түсиндириу жолы менен колхозластыруу керек, дейди.

Сөйтип жүргенде Қайыппазар қызға сөз салады. Өзиниң мақсетин билдирип, қызға хат жазады. Бул

¹ Жәңіс қауазы. Төрткүл 1936, II-кітап, 19—31-бетлер.

ұақытларда қыз әскерликтегі Өмирбегинен хат алады. Оннан кейін Қайыпназардың жазған хатын алады. Қыз Өмирбекті сүйгеннен кейін басқаны сую, өзінің жолдасының көзіне шөп салыу, адамгершілікке жатпайды, деп есаплайды. Сонда да Қайыпназар түнде қыздың қойнына келеді. Қыз айтқанын етпейді.

Бір күні районнан халықты түсіндириңіз, оннан кейін колхозға тартыңыз деп хат келеді. Халықты түсіндирип колхозластыру үшін жыйналыс ашып отырғанда Қалжанды баспашылар қолға түсіріп, аяқ қолын байлап кетеді. Бір жерге барып хайуаншылық етеді. Бердан деген адам колхозға баслық болады. Ауыл совет хәм колхоз баслығы Қалжанның баспашылар қолына түскені тууралы районға хабар береді. Бердан қасына жигитлерді алып баспашылардың изінен барып, Қалжанды азат етеді. Келгеннен кейін қыз ауылдарды тегіс колхозластырып, районға қайтып келеді. Сүйген яры Өмирбектен хаталады. Ол армиядан қайтып келеді. Екеуі қосылып бахытлы заманда өмір сүреді.

Мырзағалий бул поэмада колхозластыру дәуіріндегі кулақлардың қарсылық хәрекетін, мийнеткешлердің колхоз құрылысына көз қарасын хәм өз еркі менен киргенин көрсетеді. Соның менен қатар мийнеткеш жарлылар колхоз құрылысы үшін, кулақларға қарсылық көрсетеді. Оқыған, билим алған хаят-қызлардың үәкили Қалжан көпшиликти колхозластыруда агитация жумысын жүргізеді. Халыққа хызмет етеді. Партия жолының дұрыс орынланыуы үшін гүреседі. Поэмада шайыр ұсындай идеяларды айтбақшы болған.

Мырзағалийдың көрнекли көркем шығармаларының біреуі „Шекарада“¹ поэмасы. Бул поэманы шайыр

¹ „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасы. 1939, № 106.

1939-жылы жазды. Бул поэмасы тематика жағынан да, мазмун жағынан да, шайырлық шеберлік жағынан да әдеуір өскенин көрсетеді. Шайыр бұған шекем шығарманы қарақалпақ республикасының ишки турмысынан алып жазып келген болса, енді шайыр ұлыма советлер ауқамындағы ұақыялар, жер жүзлик жағдайлар жөнінде жазыуға киристи.

Мырзағалийдың „Шекарада“ поэмасы 1939-жылғы Хасан көли ұақыясынапалың жазылған. Поэма Япон империалистлириниң совет жерине қарақшыларша топылыс жасап басып киргенин, қахарман совет шекарашыларының мартлик ислерин, Япон самурайларына берген соққыларын жыр қылады.

Басқыншылық пенен талаушылықты кәсип еткен Япон самурайлары 1938-жылы Хасан көли жанында Совет шегарасын бузып өтип, бизиң әдиули Уатанымыздың жерин басып алыуға урынып көрди. Олар қашаннан берги өзлериниң үйренип келген әдети бойынша, уры қарақшылардай, қарамылық хәрекетлерин иследи. Совет жерине өзлериниң шпионларын жиберди: айсыз қаранғы түнде урыларша билдирместен шегараға топылды. Бирақ өз уатанына шын берилген хәм онын әдиули шегараларын қырағылық пенен қорғап турған советтин мәрт шегарашылары душпанның барлық сумлық хийледерин иске асырмай таслады.

Мәрт, патриот Бигус баслаған совет шегарашыларының образларын, олардың мәртлик ислерин шайыр Мырзағалий шеберлик пенен былайынша сүүретлейди:

Тепсе темир сындырғандай ғайратлы,
Шегарашы ерлер жалпы тақ турып,
Қорғамақта өз уатанын саулатлы!

¹ „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасы, 1939 жыл, № 205.

Япон басқыншылары өзлерінің қарамлық іслері, шпиондар жиберіу, провакациялар жүргізіу хәрекеттері іске аспағаннан кейін айсыз қараңғы түнде көп санлы отряд пенен топ, пулемет, артиллерия менен азғантай ғана совет шегарашыларына топылыс жасайды. Совет шегарашылары өзлерінен күші анағұрлым басым болған душпанның хұжимін мәртлік пенен қайтарып турады. Басқыншылардың көп солдат офицерлерін өлтиреді. Сол урыста шегарашылардың бір жолласы оққа ушып жығылды. Сонда батыр Бигус жолдасын жауға қалдырмау үшін қардай борап тұрған оқтың арасынан жолдасын арқалап алып шығады. Бигус душпанның бирнеше солдаты менен офицерін өлтиріп, өзі де бір қолынан жарадар болады. Ол дәрхал өз жеңінен жулып алып, жарасын өзі байлайды хәм сау қалған жалғыз қолы менен жауға қарсы урысып, өз ұатанын табан тиреп қорғайды.

Өлгенімше Ұатанымды қорғайман,
Өзім өлмей, душпанға жол қоймайман,
Ұатан үшін мейли өлемен, өлсем,
Ұатан жауын қуып сыртқа айдайман!¹

деп ант етеди Бигус. Солай етип, қахарман шегарашылар Қызыл Армияның тийкарғы күшлері барып жетіскенге шекем жауды шегарадан өткермей, қайтарып турады. Поэманың кейнінде Бигус коммунист партияның ағзасы деген жоқары атаққа ылайықлы болып, партия қатарына алынды. Қахарман Қызыл Армия жауынгерлері япон басқыншыларына қыйратарлық соққы береді.

¹ „Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы“. 1940, № 5.

Мырзағалийдың бул поэмасы идеялық мазмун жағынанда, сондай—ақ көркемлік жағынанда жақсы жазылған шығарма

Мырзағалий соңғы жыллары қосық жазыу менен қатар прозалық шығармалар жазыуға да кирискен еді. Ол бул жанрды майда гүррилер, очерклер, фельетондар жазыудан баслады. Соңын ала ири гүррилер жаза баслады.

1939—1941 жыллары ол „Мыңлардың бири“ деген повестін жазды. Бул повестінің ұақыяларын Қарақалпақ мийнеткешлерінің 1912-жыллардағы турмысынан баслап, соңғы ұақытларында 1916-жылғы мардиқар алыу, граждандық урыс жылларын хәм оннан соңғы ұақытларда совет властын орнатыу үшін қарақалпақ мийнеткешлерінің гүресін сүүретлейді.

Повестьтің геройы Ерполат жарлы халықтан шыққан хәм байлардың тепкисінде езилген мийнеткеш адамның образы. Жазыушы Ерполаттың басынан кеширген ұақыяларын сүүретлейді. Ерполат жасынан әкешесінен жетім қалып, байдың қойын бағады. 1912-жылғы „ақ қапшық жылы“ деп аталған ашаршылықта Ерполат есейип жигит болғанда өзінің сүйген қызы Мийригүл менен қосылыуды ойлайды, Бірақ байлар ерк бермейді. Ерполатты „талаушы уры“ деп, приставка жаманлап, тюрьмаға салдырады. Тюрьмада Ерполат Иван деген рус революционері менен гезлеседи. Иваннан Ерполат көп нәрселерди аңлайды, үйренеди. Тюрьмадан шыққан соң байлар Ерполатты 1916-жылы мардиқарлыққа жибереди. Октябрь революциясынан кейін Ерполат Қарақалпақстанға келеди, Совет властын орнатыу үшін гүреседи

Мырзағалийдың бул гүрриңи тийкарғы сюжет линиясы менен қатар, қарақалпақ халқының революцияға шекемги ауыр турмысын, әдет-урпин, хаял-қызлардың

ериксизлигин толып атырған қосымша эпизодлар манен көрсетеді

Мырзағалийдин бул гүррини өзиниң идеялық мазмуны, көркемлігі, халықтың турмысын толық көрсетуі жағынан сол уақтағы қарақалпақ әдебиатының ең жақсы шығармаларының біреуі болды.

Мырзағалий өмириниң соңғы жылларында поэзия, проза менен қатар бір неше драмалық шығармалар жазады. Оның драмалық шығармаларының біріншісі 1937-жылы жазылған. „Көклен батыр“ драмасы.

„Көклен батыр“ пьесасында Мырзағалий революциядан бұрын патша чиновниклеріне хәм жергиликли байларға қарсы гүрескен халық геройы Көклен батырдың образын сүўретлейди. Көклен жарлы мийнеткеш халықтан шыққан, ҳадал нийет батыр жигит. Ол әуелги уақытта Халназар байға дийхан жүрип, оның хызметин ислейди, қазыўын қазады. Сонынан байлардың езиўшилігіне қарсы шыққаны ушын патша чиновниклери қуўдалап, тутқынға алады, тюрмаға салады. Көклен тюрмадан қашып кетип, таўда жүреди. Мийнеткеш халық пенен тығыз байланыста болады. Халық оны қоллайды. Көклен патша әскерлігіннен қашқан революционер рус офицери Андрей менен дос болады. Ақырында патша чиновниклери Көкленди қолға түсирип, өлтиреді.

Жазыўшы Көкленди өз халқын сүйген патриот, мәрт батыр жигитиң образы қылып шебер сүўретлей биліўиниң арқасында „Көклен батыр“ пьесасы республикамыздың мийнеткешлериниң сүйикли пьесасы болды. „Көклен батыр“ пьесасы да көп уақытқа шекем театр сахнасында үлкен табыслы болып жүрди.

Мырзағалийдин драмалық шығармаларының екіншісі — „Ғәрип-ашық“. Мырзағалий „Ғәрип-ашық“ пьесасын белгилі халық дәстанының сюжетине тийкарланып жазды. „Ғәрип-ашық“ дәстаны қарақалпақ халқының

арасында кең түрде таралған, халықтың сүйип тыңлайтуғын гөззал дәстанларының бири. Әсиресе оның қосықларының лирикалық хәм музыкалық жағы күтә көркем болып келеди. Мине, сол „Ғәрип-ашық“ дәстанын Мырзағалий музыкалы драмаға айландырды. Бирақ, халық дәстанының сюжетин өзінше творчестволық жол менен қайта ислеп шықты. Сонлықтан пьесадағы Ғәрип пенен Шәсенемниң образлары хәм басқада образлар күтә айқын сүўретленген. Ғәрип пенен Шәсенем мұхаббат еркинлігі ушын гүресип, сол жолда қурбан болған жаслар. Ески заманның урп-әдетлерине, үстем класслардың ширик заңына, қуллық тәртібине бағынбай, соған қарсы наразылық билдирген, сол жолда өлип кеткен ашықлар.

Мырзағалийдин бул еки шығармасыда баспа сөз бетинде шыққан жоқ. Мырзағалийдин драмалық шығармаларының үшіншісі — „Жаңа адамлар“¹. Бул шығармасын Мырзағалий 1938-жылы жазды. Мырзағалийдин бул драмасы колхоз турмысынан алып жазылған.

Мырзағалий 1938-жылы „Әрман“² деген 4 актлы 9 картиналы тарийхый драма жазды. Бул драманың сюжети тарийхый болған хәдийселерден алынған. Хәдийсе 1855—1856 жылларда болады. Драма қарақалпақ халқының хәр тәреплеме езилиўи астында XIX әсирдин орталарында күн көриси оғада ауырлап, адам шыдап тура алмаслық дәрежеге жеткенин, халық шыдай алмай Хийўа ханлығына, өз ишиндеги езиўшилерге қарсы көтерилиске шыққанын жыр қылады. Көтерилисти Ерназар қолдаўы басқарады. Халық қахарман-

¹ „Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы“. 1929-жыл № 2. 35 беттен, № 3, 36-бет.

² „Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы“, 1939 жыл. № 4 37 бет.

ларша гүрес алып барады. Бирақта Хийўа ханлығы Еримбет, Досназар, Зилқара, Мәмбетнияз қусаған қарақалпақтың сатылған бийлери, молла-ийшанларының жәрдемі менен көтерілисті қан төгіулер менен басады. Драма Ерназардың баласы Жәдигердин азағлық, теңлік ушын гүресиўге ант етиўи менен питеди. Бул шығармасында Мырзағалий тарийхый шынлықты, болған ҳәдийсени оғада шеберлик пенен көркем образлар арқалы бере билген.

Мырзағалий қарақалпақ совет әдебиятында халықтың сүйген көрнекли ўәкиллериниң биреўи. Ол өзиниң барлық дәретиўшилиқ күшин совет халқы, оның дослығы, коммунистлер партиясының әдиўли иси ушын жумсады. Оның шығармаларының тематикасы азатлық алған, социализм қурып атырған гүресшең қарақалпақ халқының гүлленген турмысын жырлаўға, совет жолы, совет армиясы, халықлардың дослығы, колхоз қурылысы, ғаўлап өсип киятырған жаңа адамларды жырлаўға арналған.

Мырзағалий көпшилликке ҳәм шайыр, ҳәм прозаик, ҳәм драматург ретинде танылды. Оның шығармаларының халық тилеги менен ушласқан идеялары Мырзағалийди қарақалпақ халқының жақсы көретуғын жазыўшыларының қатарына қосты.

ДӘЛИ НАЗБЕРГЕН УЛЫ

(1913—1942)

Дәли Назберген улы 1913-жылы жарлы семьяда туўылады. Дәлинин балалық ўақты әкесиниң қолында өтеди. 1928-жылы басланғыш мектепке кирип оқыйды. Оны питкергеннен кейин Төрткүлдеги ауылхожалық техникумына барып киреди. 1933 жылы оны питкерип агротехник болып шығады. Соңынан „Қызыл Қарақал-

пақстан“ газетасына хызметке киреди. „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасының секретары, ауыл хожалық бөлиминиң баслығы болып ислейди. 1942-жылы Қарақалпақстан совет жазыўшылары Союзының басқармасының жуўаплы секретары болып сайланды. Усы ўазыйпаны атқарып турып 1942-жылы 16 декабрьде мезлигсиз қайтыс болды.

Дәлинин шығармаларының тийкарғы тематикасы гүлленген жаңа ауыл, жаңа заманның жаңа адамлары, олардың өрнекли ислери, совет ҳүкмети, Коммунистлер партиясы, жеңислердиң гиреўи Уллы көсимимиз Ленинди, халықлардың дослығын жырлаў болды. Дәли өзиниң қосықларында, очерк, фельетонларында ескиликтин қалдығына қарсы аянбай гүресті. Әсиресе уллы Ұатан урысы басланған жыллары шайыр өзиниң шын жүректен қайнап шыққан жалынлы поэзиясы менен көпшиликти душпанды жеңиўге шақырған патриот шайыр екенлигин көрсетти.

Дәли жас ўақытларынан баслап әдебиятқа қызықты. Ол мектепте оқып жүрген ўақытларында қосықлар жаза баслайды. Дәлинин биринши рет „Мениң ўазыйпам“ деген қосығы 1932-жылы „Жеткиншек“ газетасында басылып шықты. Сонынан оның қосықлары, очерклери республикалық газеталарда басыла баслады.

Дәлинин жазыўшылық жумысы әсиресе Уллы Ұатан урысы жылларында раўажланды. Бул жыллары шайыр көп ғана майда лирикалық қосықлар менен қатар бир неше поэмалар жазды.

Дәлинин шығармаларын еки дәўирге бөлиўге болады. Ең алды менен оның Ұатан урысы басланғанға шекемги шығармалары. Бул ўақытларындағы қосықларында шайыр колхоз қурылысын оның алдағы адамларының үлгили ислерин жырлайды. 1935-жылы жазған „Дилим колхозшы“ деген қосығында;

„Қанша мийнет етсен де,
Жерди күтип төккен де
Мийнет етпей гүз күни,
Келди хырман жеткенде.

Мийнетсіз жерге иіе боп,
Ийшан, ақун, шейх, боп
Биз сыяқты дийханды,
Сорды жатып сүлік боп“,—

деп Дилимнің өткендегі ауыр турмысы, азапты мийнетін айтып келип:

„Туумағанда Октябрь,
Атпаса бизге нурлы таң,
Қутыларма еді азаптан,
Өмирінше сорлы жан“,¹

деп Дилимнің хәм Дилимдей мийнеткешлердің теңлік алғанын, азат болғанын, жерге, суға иіе болғанын жазады. Буннан кейін шайыр колхоз құрылысын, жаңа усыл, жаңа түр, жаңа ис, гүлленген колхозды сүїретлейді.

Шайыр өзінің „Халқым“ деген қосығында қарақалпақ халқының теңлік алғанын, оның тағыда алға өрлеуіне барлық мүмкіншілік барлығын айтып:

Бахыт қонды, саған елим.
Сындырдың душпанның белін,
Алға, тағы өрле талма,
Өрлеуіне ашық жолың“,—

деп жырлайды. „Бахытлы адамлар“ деген қосығында колхоз даласының алдыңғы адамлары Бекмурат, Бийбигүл, Карийма, Мариялардың табыстан табысқа жетіскенлігін шайыр көтеріңкілік пенен жырлайды.

¹ Д. Назбергенов. Бахыт жыры. Москва, 1936, 7-бет.

1932-жыл менен 1936-жылдардың арасында жазған „Кен дала“, „Колхозшылар“, „Колхоз“, „Егиске хәзірлен“, „Пахта ушын“, „Ұақыт босқа өтпесін“, „Териўге“. „Жұмыс кейін қалмасын“ дегенге қусаған қосықтарында шайыр колхозда жүріп атырған қызғын ислерди, колхозшылардың алдында турған ұазыйпаларды айтып жырлайды.

Шайыр өзінің „Бахытлы“ қыз“, „Бийбизада“, „Айсулыў“ қусаған қосықтарында совет хукіметінің арқасында гүнликтен қутылып, азатлық алған қатын-қызларды, олардың үлгили ислерин, өнер, илимге умтылғанын марапатлайды.

Шайыр колхоздағы ылғаллы қыз Бийбигүлди;

„Таң нұрының қушағында күлмдеп,
Кеудіңди әнжамлап гүлге еніпсең,
Сәулеленіп шырай кирип жүзіңе,
Илимнің бағында тилге келипсең“,¹

деп, бахытлы дәуірде еркін турмысқа жетісіп, илим алған қатын-қызларды жырлайды. Айсулыў қусаған студентка-қарақалпақ қызларының илим алыўға атланғанын жазады.

Дәли өзінің толып атырған мақалаларында, фельетонларында Совет жолынан аумақайланған бюрократларды, колхоз қастиянларын, ески феодаллық дәстүрдің ширик әдеглерін өткір сөз бенен түйреп жазды. Олардың бет перделерін жыртып таслайды.

1935-жылы шайыр, бирнеше жазыўшылар менен бирге творчестволық командировкада болады. Бул шайырдың саяхатқа бирінші шығуы еді. Бул сапары Дәли бизің сүйікті Уллы Ұатанымыздың көп жерлерін көрді. Өзбекстан, Азарбайжанды аралап, жер жү-

¹ Д. Назбергенов. Бахыт жыры. Москва, 1936, 18-бет.

зинин жетекшиси, бизин пайтахтымыз сүйикли уллы Москваны көреді. Бул жағдай шайырдың дәретиушлик күшин тағыда гүжитті. Күшине-күш қосты. Шайырдың дүнья таныуы бизин уллы Ұтанамыз, онын тамаша табыслары жөніндегі түсиниги тағы да артты. Шайырдың тематикасы кеңейді. Шайыр „Пароходта“, „Бакуде“, „Алмас қарындас“, „Ленин байрағы“, „Серго“, „Тасты кеуіл“ қусаған қосықлар жазды. Бул қосықтарында шайыр бизин Уллы Ұтанамыздың табысларына марапатланады Халықлардың татыулығын, дослығын қутлықлайды.

Дәли өз елин, бизин гөззал Ұтанамызды сүйген патриот шайыр. Ол өз шығармаларында бизин уллы Ұтанамыздың құдиретін, оның есапсыз-сансыз байлығын, салтанатын жырлайды. Ұтанамыздың жүрегі, дүнья жүзинин шам шырағы—Москваға арналған қосығын шайыр былай деп жазған еді:

Жер жүзине таңның нурын таратқан,
Күндей көркем, адам сүйіп жаратқан,
Ұтанымның жүрегисен Москва,
Денең сенін қайтпайтуғын податтан.

Көзлеримнің қарашығы—Москвам,
Ұтанымның жарасығы—Москвам,
Сенің ушын құрал алдым қолыма,
Туұсқаным, жан ашырым—Москвам“.

Бизин Уллы Ұтанамыз—Советлер Союзын шын сүйген патриот шайыр Дәли:

„СССР—бахыттың, бостанның ели,
Бірлікке кеуілін қосқанның ели,
СССР Ұтаны еркін халықтардың,
Бул Ұтан шад болып тасқанның ели.

Дүньяда дәрья хәм теніз кешсен де,
Жер шарының бәрін ушып өтсен де,
Түрлі-түрлі ел көрерсең, бирақта
Ел таппайсан СССР дай хеш жерде“

деп тәриптейді. Дәлинин „СССР“, „Москва“, „Әмударья бойында“, „Колхозшының қосығы“ хәм басқа да көп шығармалары советлик патриотизм сезими менен толған. Бул жөнінде әсиресе оның „Әмударья бойында“ деген поэмасы өзиниң терең идеялығы хәм көркем формасы менен көзге түседі. Шайыр бул поэмасында өзиниң туған жери—Әмударья бойындағы Қарақалпақстан республикасының бахытлы дәуірде гүлленген турмысын шебер сүүретлеп береді.

Туған жердің келбетін, оның совет заманында қалай өзгергенлигин оқыушыға айқын көрсетіп беріу ушын шайыр жер үстinen жоқарыға көтеріліп, самолет үстinen төмендегі картиналарды сүүреглейді. Жоқарыда самолётте отырған шайырға туған жердің саулаты, келбети, ондағы социалистлик мийнеттин арқасында болған оғада зор өзгерістер биринен соң бири дизбекленип, көз алдынан өтеді. Бириншиден шайырдың көз алдында Әмударья бойындағы құлпырып гүлленген жердің сулыу табияты көринеді. Бул жерде шайыр табият көринисин нағыз поэтикалық сүүреттер, сулыу образлар менен безей алған. Поэма былайынша басланады;

Аспанда қалқып жүрген аэроплан,
Зырлайды көк жүзінде қустай қыран,
Жер бетине бурылып жерди шарлап,
Кабинада летчик пенен мен отырман.

Буннан кейін шайыр бурқып аққан асау Әмударьяның айбатлы күшин мынадай сулыу образлар менен сүүреглейді.

Әмү жатыр кең жерди еки бөліп,
Булқынып, бурқыранып күшке миніп,
Әмиудің айбатынан қорқып сасып,
Қара тау жарылғандай еки бөлік.

Мине бул образ Қарақалпақ әдебиятындағы бұрын-
сонғы Әмударьяны сүўретлеген шайырлардың қай-қай-
сысының шығармаларындағыдан да күшли берілген
образ.

Әмү бойындағы пейзаждың сулыў көринисин шайыр
былай сүўретлейди:

Жер бети жасыл гилем төселгендей,
Байрамға бағысланып безелгендей,
Қызыл гүл бойын жазып, көкке өрлеп,
Флаг киби желбиреп көрингендей.

Тереклер теңселісип жасыл дөнип,
Қол былғаған сыяқлы бизди көрип,
Дегендей: биз күтеміз ықдас пенен,
Түсиңиз қонақ болып, бизге келип“.

Мине бул салтанатлы, көтеріңки түрде сүўретлен-
ген сулыў пейзаж — поэманың жалпы бағытына, рухы-
на сәйкес келеди.

Буннан кейин шайыр Әмиў бойындағы социалистлик
мийнет, мәденият орынларын, күн нурына шағылысқан
аппақ таза жайларды, мектептерди, онда билим алып
жүрген мыңлаған жас әўладты көреді. Шайыр көр-
кейген елдің саўлатлы көркин былайынша сүўретлей-
ди:

Ел көрки көзди тартып сәнленип тұр,
Орнасқан жерлерине сән берип тұр.
Ақ жайлар, электрлер жарқ-жүрқ етип,
Күн нурына шағылысып түрленип тұр.

Буннан кейин шайыр дәслепки бесжыллықлар дәуи-
ринде қарақалпақ халқының қақарманлық мийнети ме-

нен дәретілген республикамыздың көрки, мақтанышы,
атақлы „Қызкеткен“ хәм „Ленин жап“, „Сүўенли“ ка-
налларын көреді. Ол каналлардың бойында суўдан
абат болған, бахытлы, шадлы турмысқа жетискен ха-
лықты, құлпырып гүлленген колхоз жерлерин көреді.
Бул көринислердин хәммесин шайыр жанлы картиналар
менен шебер сүўретлеп береді.

Дәлинин бул поэмасын терең идеялылығы жағынан
болсын, сондай-ақ көркемлик сүўреглей жағынан бол-
сын қарақалпақ поэзиясының ең жақсы шығармалары-
ның қатарына қойыўға болады.

Немец фашистлик басқыншыларға қарсы совет хал-
қының уллы ўатандарлық урысы басланған ўақытта
патриот шайыр — Дәли өзиниң шын жүректен шыққан
хәм жаўыз душпанды жек көриўшилиқ пенен толған
сезимлерин билдирип бирнеше шығармалар дәретти.
Ол шығармалары „Биз жеңемиз“ деген атақ пенен айы-
рым жыйнақ болып басылды. Шайырдың 1942-жылы
шыққан жыйнағына: „Халқымның қәҳәри“, „Мәрт бол“,
„Ант етемен“, „Мылтығым“, „Москва“, „Сизлер жетим
емессизлер“, деген қосықлары хәм басқалары кирди.
Шайыр бул шығармаларында халықты жаўыз душпан-
ға қарсы гүреске шақырды хәм совет халқының душ-
панды жеңетуғынлығына терең исенимин билдирди.
Ол өзиниң қосықларында СССР халықларының туўыс-
қанлық бирлигин, бузылмас дослығын, құдиретли ўа-
танымызды душпаннан мәңги сақлаўға таяр екенин
жырлайды.

Бизинң Ыатанымызда жасаўшы халықлардың бир мақ-
сетте, алға коммунизмге қарай баратырғанын, жеңис-
тен жеңиске жете беретуғынлығын айтады.

СССР халықларының дослығының ҳеш ўақытта бу-
зылмайтуғынлығын оны бузыўға урынған душпанлар-
дың күли көкке ушатуғынын урыс ўақтында жазған

қосықтарында бәрхама көрсетіп отырды. Дәлинің бұл ұақытлардағы қосықтарында совет адамларының сауаш майданында көрсеткен қахарманлық, ерлік ислери, совет жауынгерлерінің бір адамдай болып ана ұатанын қорғағанлығы сұұретленеді. Бұл поэмада фронт эпизодлары сұұретлениу менен бирге ҳәр бир жауынгердің бахытлы заманын сүйиушилиги, нурлы ұатан ушын жанынан кешиуға таар екенлиги патриотлық сезим менен сұұретленип көрсетилген.

Шайыр өзиниң „Жеңдик“ деген қосығында бизиң Ұатанымыздың тынышлық сиясағын;

„Өзимиз ҳешкимнен дәме етпедик,
Зорлық истин қыялына кетпедик,
Тынышлықты сақлап еркин жасадық,
Урынғанға тарт қолынды, кет дедик“¹

деп жырлайды. Уллы Ұатан урысы басланған ұақта жазған „Ант етемен“ деген қосығын Дәли:

„Ант етемен Ана сениң алдында
Сындыруға фашист жалладтын тисин“²

деп баслайды. Шайыр қәлемин найза етип майданға шығады. Шайыр өзиниң бұл ұақларда жазған қосықтарында қарақалпақ халқын Ұатан ушын, фронт ушын, Ұатан урысында жеңип шығыуымыз ушын тынбай ислеуға шақырады.

Шайыр Ұатан урысы майданында қан кешип жүрген қарақалпақ жигитлери менен тынбай хат алысып турады. Урыс майданындағы қарақалпақ жигитлерин жаўдан қайтпай қахарманлық ис көрсетиуға шақырады. Шайыр

¹. Д Назбергенов. Биз жеңемиз. Нөкис, 1942, 10-бет.
². Сонда, 17-бет.

өзиниң урыс майданында жүрген „Урыстағы жолдасқа хат“ деген қосығында:

„Достым тынбай жигерди сал,
Жаўды жеңиң шығыу ушын,
Ұатан ушын аямай жан,
Көрсет ерликтің үлгисин.

Бизде мұнда—тылда тұрып,
Ғайрат салып ислеудемиз,
Ауыр емес ҳешбир хызмет,
Жигерленип түскенде биз“³

деп жазады. Шайыр өзиниң „Кеширмеймиз, кек аламыз“ деген қосығында совет жауынгерлерин жаўды жеңбей, кек алмай қоймауға шақырады.

Дәлинің Ұатан урысы ұақтындағы жазған шығармаларының ишинде „Еки батыр“ поэмасы айрықша орын алады. Бұл поэмада шайыр қарақалпақ жигитлерінің майданда көрсетіп атырған ерліклерінің бир эпизодын сұұретлейди. Поэма шығарманың бас қахарманы Жәдигерди:

„... Қорқыўды ҳеш билмеген,
Ұатан ушын айқасып,
Талай жаўды түйреген“ —

деп тәриплеуинен басланады. Буннан кейин шайыр поэманы баслайды. Түн. Тастай қараңғы. Тоғай иши. Немец басқыншыларының үш разведчиги урыларша жасырынып бизиң позицияға киятыр. Шайыр фашистлердің көзлерине қан толып анталап киятырғанын, олардың жабайылығын сұұретлейди. Жәдигер жол тосып разведкада жатыр. Немец көп, Жәдигер жалғыз.

³. Сонда, 21-бет.

¹ Д Назбергенов. Биз жеңемиз. Нөкис, 1942, 4-бет

Жәдигердің көкірегін кек кернеп, тула бойын күш қаплайды. Душпанды жиберіуге болмайды. Жәдигер бір неменің абайсызда қылыш бенен сасын қағып таслайды. Екіншісін атып таслайды. Үшіншісін тирілей қолға түсіріу керек. Жекпе-жекте бір талай алысқаннан кейін немені қолға түсіреді. Совет армиясының штабы. Жәдигер оғада әхмийетлі мағлыұмат алып келген. Немеслердің планы белгилі болады. Тезден оператив илажлар көріу керек. Немеслердің тылындағы партизанлар менен байланысу керек. Бул оғада жууапкерлі ұазыйпа Жәдигерге тапсырылады. Жәдигер партизанлар арасында, Немеслер қыйратылады. Урыс бизін әскерлердің жеңісі менен питеди. Жәдигер Қарақалпақстанға жеңіс пенен келеди.

Дәлі Назбергенов бизін уллы ұатанымызды шын сүйген патриот шайыр еди. Ол өзіннің творчестволық жұмысының барлық дауамында совет хұкіметі, коммунистлик партияның жүргизип атырған әдиулі ислерін жырлаған, жалынлы үгітши болды. Сонлықтан оның шығармалары бизін ушын оғада әхмийетли.

НАҰРЫЗ ЖАПАҚОВ

Жапақов Наұрыз 1914-жылы Қарақалпақстанның Тахтакөпір районында тууылған. Наұрыздың әкеси Жапақ жарлы дийхан адам болады. Ашаршылық болып өз ауылында күн көре алмағанлықтан 1915-жылы Шаббаз районына көшип барған. Онда Жапақ дәслепп Шаббаз тоғайынан Үргенч қаласына отын тасып күнелткен. Соңынан Шаббаз районының Саркоп ауылсоветинде Айтбай деген байға батрак болып жалланған.

1924-жылы Наұрыздың әкеси өлип, өгей анасының қолында қалған. Наұрыз 1924-жылдан 1928-жылға шекем Төрткүл районының Карл—Маркс ауылсоветинде

жаз күнлери байдың малын бағып, ал қыс күнлери оқып жүрген.

1928-жылы Наұрыз Төрткүлдеги балалар үйіне кiredi. Ол детдом 7 жыллық Коммуна мектеби болып қайта қуралып, Шымбай қаласына көшириледі.

1930-жылы Коммуна мектебин питкергеннен кейін Наұрыз Кегейли районында мұғаллим болып, онда 1930-жылдың май айынан 1931-жылдың август айына шекем ислейди.

Бул жыллары Наұрыз әдебиат жұмысына қызығады, газетга жұмысына өткиси келеди хәм 1931-жылдың декабринде областлық комсомол комитетинин органы „Жеткиншек“ газетасына жууаплы секретарь болып хызметке киреди. Соңынан редактор болып ислейди. 1931-32-оқыу жылында Ашхабадтағы САБЗТ кирип оқып оны дауам еттире алмайды 1933-жылдың апрелинен 1938-жылдың февралына шекем областлық комсомол газетасы „Жас ленинши“нің жууаплы секретары болып ислейди. 1938-жылдың февралынан 1939-жылдың июлине шекем ӨзКП(б) обкомының органы „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасына әдебий хызметкер болады, 1939-жылы июльден 1941-жылдың июлине шекем „Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы“ журналында жууаплы секретарь болып ислейди, Оннан кейін тағы да „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасының редакциясында экономика бөлиминин баслығы болып ислейди.

1942-жылдың апрелинен 1943-жылдың ноябрине шекем Наұрыз областлық комсомол комитетинин биринши секретары, ал 1943-жылдың декабринен 1947-жылдың март айына шекем ӨзКП(б) Қарақалпақстан обкомының пропаганда-агитация бойынша секретары болып ислейди. Ал 1947-жылдың март айынан бастап Наұрыз ҚҚАССР Министрлер Советинин председатели болып ислейди.

Барлық бұл жыллар ишінде Наұрыз Жапақов Қазақалпақстан совет әдебиятының хәм баспа сөзинин раўажланыўына актив қатнасады. Республикалық газеталарға хәм әдебиет журналына қосықлар хәм әдебий критикалық мақалалар жазып турады.

Наұрыз өзинин теорияық—сиясий билимлерин көтериў ушын өз үстинде көп ислеиди. Ол халқымыздың сиясий турмысына актив қатнасады. Наұрыз халқымыздың мәдениятын хәм халық хожалығын көтериўде партия менен хукиметимиз алдында ис көрсеткен жазыўшыларымыздың бири. Ол хукиметимиз тәрепинен Ленин ордени, 2 рет „Хұрмет белгиси“ ордени хәм „Қызыл жулдыз“ ордени менен наградланады, СССР, ҚҚАССР хәм ӨзССР Жоқарғы Советине депутат болып сайланады.

Наұрыздың әдебий творчестволық иси 1982—1933-жыллардан басланады. Бұл жыллары жазған онын қосықлары республикалық газеталарда басылып турады. 1940-жылы онын „Күн“ деген биринши қосықлар топламы басылып шықты. Бұған шайырдың 1938—1939-жыллар арасындағы жазған сайланды қосықлары кирген. 1946-жылы Наұрыздың „Бахытлы заман“ деген екнши қосықлар топламы басылып шықты. Бұл толамға шайырдың 1940-жылдан баслап Уллы Ұатандарлық урыс күнлери жазған қосықлары хәм аўдармалары кирген.

Наұрыздың қосықлары өзинин терең идеялылығы менен характерленеди. Мәселен, онын 1936-жылы жазған „Күн“ деген қосығында шайыр бурынғы қара бултай түнерген заманды сүүретлеп, ол заманда „Сур жылан жайлаған“, „халықлардын тюрьмасы“ болған елге Октябрьдің таңы атып, жарқырап алтын күн шыққанын, мәнгиге сөнбейтуғын бұл күн—Советлер ели екенин күшли образлар менен береди.

„Күним бар, жарығы ҳасла питпейди,
Жарық сәуле бизден сирә кетпейди.
Бұл күним жаралған батпастай болып,
Тәбийғый күн, ай да оған жетпейди.

Бұл күн—Совет ели туўылған Ұатан,
Бұл Ұатанда шад жасадық биз мұдам,
Бұл күним тағы да нурларын жайды,
Нур алған бұл күннен пүткил жер-жақан.

—дейди.

Шайыр уллы Ұатандарлық урыс жылларында халықты патриотлық ислерге рухландыратуғын, жаўыз душпанға қарсы гүреске шақыратуғын қосықлар жазды. Мысалы, „Фашистлер тарт қолынды“, „Гвардия байрағы“, „Буденный атланды“ тағы басқалары.

Наұрыз қосық жазыў менен қатар, Пүшкиннин, Лермонтовтын, Шевченконын, Наўайының хәм басқалардың бирнеше шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарды.

Шайыр өзинин „Мийнетим“ хәм „Мийнет—бахыт“ деген қосықларында адамзат турмысының тийкары хәм дүнья жүзиндеги гүллән байлықларды дөретиўши болған мийнеттин тутқан ролин тәриплейди. „СССР да мийнет-хұрметли, қаҳарманлық хәм даңқлы ис“. Шайыр былай деп жырлайды:

Ҳадал мийнет ҳәр исиме жараған,
Мийнет пенен бахыт бизге қараған,
Мийнет—бахыт хәм хұрметли даңқымыз,
Мийнет пенен мен гүлленип бараман.

Наұрыздың көп қосықлары патриотизм рухында жазылған сиясий лирика. Оларда шайыр бизин уллы Ұатанымыздың қүдиретин, күшин салтанатын жырлайды. Ол „Москва“ деген қосығында Уллы Ұатанымыз-

дың пайтахтына өзинің шын патриотлық сезимлерін билдирип былай деп жазды:

Мендей болып сеннен хәмме нур алды,
Сен дегенде пүткил халқым қууанды,
Сенин нурың сәуле септи әлемге,
Бар адамзат саған нәзерин салды.

Наұрыздың бұл қосығында бизің уллы Ұатанымыздың жүрегі, гүллән совет халқының жаңа пүткил прогресшил адамзаттың жүрегі хәм шамшырағы болған Москваға совет адамларының мухаббаты, сүйиұшилик сезимлери айтылған. Шайыр 1941-жылдың Октябрінде пүткил қутырған фашист бандалары тумлы-тустан Москваға қарай хұжим жасап тұрғанда Москваны жауыз душпанның ала алмайтуғынына қатты исеним менен мынадай сөзлерди жазған еди:

Сен бийик шың, душпан қолы жетпейди,
Полаттан қорғаның, хеш жау өтпейди,

Жеңіс байрағымыз қолдан кетпейди, . . .

Хәддинен асқан харамы жауға қарсы атланған Совет халықының күдиретли күши Наұрыздың „Буденный атланды“ деген қосығынан әсиресе анық көринеди:

Жасылдай боп түсер жауға,
Жау басына салар сауда
Пәтине шыдамас тау да,
Буденный жауға атланды

Бунда шайыр Буденный образы арқалы қысқа сөзлер менен пүткил совет халқының айбатлы күшін күтә шебер сүүреглейди.

Наұрыздың творчествосына рус жазыушыларының күшли тәсирин тийгизгенін көреміз. Бириншиден, Наұрыз Пушкиниң, Лермонтовтың, Шевченконың, рус со-

вет жазыушылары Маяковскийдің. Лебедев-Кумачтың тағы басқалардың бир қатар шығармаларын қарақалпақ тилине аударып, солардан үйренгенлигин көреміз. Екиншиден, Наұрыздың сиясий лирикасы усы рус шайырларының тәсири менен жазылғанлығы көринеди. Мәселен, ол Лебедев-Кумачтың белгили „Ұатан хақындағы қосығына“ еликлеп „Ұатан қосығын“ жазады.

Наұрыз жоқарыда көрсетилген рус жазыушыларының гейпара қосықларын күтә шебер аударған. Олардың қосықларының мазмунын, көркемлигин, формаларын дурыс бере билген. Мәселен, Лермонтовтың „Қашқын“ поэмасының хәм Шевченконың „Ұәсият“ қосығының аударулары жақсы шыққан.

Наұрыздың қосықларында халық әдебиятынан алынған сулыу теңеулер, метафоралар, эпитеттер көп ушырасады. Мәселен, оның „Палұаның келер“ деген қосығында мынадай күшли, өткир теңеулерди көреміз:

Немец кузғын болса, туйғын болып ол,
Халық батыры болған арысланың келер.

Кезинин рәушаны сунқарың келер. . . .

Шайыр „Дәлиге“ деген қосығында:

„Лашын един бийик ушып өрлеген“

деген сулыу теңеуді қолланған.

Бұл Наұрыздың лирикасы идея жағынан күшли болыу менен қатар, көркемлик формасы жағынан да жоқары дәрежеде екенлигин көрсетеди.

Наұрыздың творчествосында ұатанды сүйиұшилик, халықлар арасындағы дослықты, бирликти сүйиұшилик, адамды сүйиұшилик оғада күшли.

Наұрыздың түсиниги бойынша дүньяда адамнан қәдирли, бахалы хеш нәрсе жоқ, Совет адамларының

тийкарғы қасиетінің биігі—адамды қадірлеуден, құрметтеуден ибарат. Дослықты—бирлікті сүйіу—ұатанды сүйіу.

.....
Сүйсек бизлер бир-біреуді,
Сүйген менен тек ұатанды

дейді шайыр. Оның бұндай шығармалары биігің жасларымызды коммунисттік рухта тәрбиялауда үлкен әхмийет тутады.

Наұрыз балалар әдебиатына айрықша кеуіл бөледі. „Елим“ деген шығармасында жасларды билим алыуға, әсиресе урыс-өнер илимин үйрениуіге шақырады. Хәр-бир жас әулад жасынан билимге, мийнетке шынығыуы, ұатан ушын хызмет етиуі тийис. Социалисттик ана ұатанымыздың душпанларына мийримсизлик пенен қарауы тийис, — дейді.

Наұрыздың шығармаларының тематикасы Уллы Октябрь социалисттик революцияның жемисин, социалисттик ұатанымыздың жеңислерин, СССР халықларының тууысқанлық дослығын, бирлигин, нурлы заманында жасаушы шадлы халықлардың гүлленген турмысларын жырлаудан ибарат.

Наұрыздың лирикалық қосықларының көпшилиги намаға ылайықланып, белгили ритма менен жазылған. Қосықлары ядлауға айтыуға қолайластырылып жазылғанлықтан адамға жағымлы, хәм унамлы болып келеді. Наұрыз—лирик шайырлардың биігі.

ХОЖАБЕК СЕЙИТОВ

Хожабек Сейитов Қарақалпақстанның Қара өзек районының Қара буға ауылында 1917-жылы тууылған. Атасы өмиринше киси есигинде жалланып күн көрген. Тек Уллы Октябрь Социалисттик революциясынан кей-

ин ғана өз хожалығында дийханшылық пенен шуғыл-ланып өз еркинше өмир сүрген. Хожабек 11 жасында әкесинен жетім қалады. Оннан кейин әкесинин иниси Сейилбектин қолында тәрбияланып, баслауыш мектепте оқыйды. 1934-жылы оны Тахта-көпир районының орайындағы Ленин атындағы толық емес орта мектептин қасындағы интернатқа оқыуға береді. 1936-жылы Хожабек Шымбайдағы педучилищеге киреди. 1938—1939-жыллары Тахта-көпир районында муғаллим болып ислеиді, 1939-жылы Төрткүлдеги муғаллимлер таярлау институтының тил, әдебиат факультетине киреди.

1941-жылы муғаллимлер таярлау институтын питкергеннен кейин Тахта-көпир районындағы Ленин атындағы орта мектепте оқыу бөлиминин баслығы болып ислеиді.

1942—1946-жылға шекем ӨзКП(б) Қарақалпақстан обкомында пропагандист болып ислеиді.

1946-жылы ҚҚАССР Министрлер Совети қасындағы радио комитетке председатель болып тайынланды. Ислеп жүрип пединститутты питкереди.

Хожабектин жазыушылық жумысы муғаллимлер институтында оқып жүрген уақытарынан басланады. 1940-жылдан баслап оның қосықлары республикалық газеталарда, әдебий журналларда басыла баслайды.

Хожабектин дәслепки уақытлардағы қосықлары күнделикли актуал темаларда жазылса да, әдебиат майданына барыу ушын излениулерден ғана ибарат болып, көркемлик, мазмун жағынан көп кемшиликлерге йие болды. Хожабектин әдебий иске шынтлап кирискен уақты 1942—1944-жыллар болды. Уллы ұатандарлық урыс жылларындағы совет халқының алға басқан жауынгер патриотизми, харами душпанға болған шексиз жек көриушилиги, совет қурааллы күшлеринин жеңимпазлық даңқы, тылдағы мийнет көтериңкилиги жас шай-

ырдың творчествосының рауажланыуына үлкен тәсир тийгизді. Бул жылдары оның „Жеңіс ушын алға“ деп аталатуғын биринши қосықлар топламы басылып шықты.

Усы топламдағы „Бизің жыр“ қосығы шайырдың алдағы әдебий хызметиниң программасы болды, ол совет әдебиетшыларының алдындағы ұазыйпаны дурыс түсинди:

„Бизің жыр—моральлық бирликтің жыры,
Бизің жыр—батырлық, ерликтің жыры,
Халқымыз бәрхама шадлы жасайды,
Бизің жыр—бостанлық бирликтің жыры“—деди.

Мен жырлайман ұатанымның ерлерин.
Табыстың үстине табыс дөреткен“,—

деп дурыс талап қойған шайыр бул топламда жауынгерлердин ерлик ислерин, елдеги мийнет ерлеринин әжайып табысларын жырлады, немец фашист басқыншыларының жауызлықтарын, иплас нийетлерин, қайуанлық минез-қулықтарын әшкаралады, совет азаматларының ерк гүресшеңлик, әдиллик сезимге толы белгилерин сүүретлеп береді. Жеңіске тығыз исеним көрсетти:

„Бизің тылда, фронтта да
Таусылмастай күшлеримиз.

Шайырдың бул топламы—жеңіс ушын аянбай ислеуге халықты шақырыудан ибарат. Ол—шақырығын дәлиллі, мәнилі түсиндириулер менен баян етиу безеп турды. Ерлик, ерликті ел ушын жумсау—ийгиликли ис, қорқақлық-адамның аяқ-қолын байлап жауға тапсыратуғын нәрсе; ел қууатлаған ер ғана жеңе алады, елге сүйенген ер ғана аты тарийхтан өшпейтуғын ислер

дөрете алады, деп дурыс жуумақ шығарды, қара басынан қорқып халық ушын ис көрсете алмаушыларды адам деп есапламайды.

Болмаса батырлық, ерлик нышаны,
Ол адамның адамлыққа жоқ саны;
Қоян жүрек, қорқақ болса егер де,
Басынан кетпейди қайғы думаны,—

дейди шайыр. Хожабек өзиниң „Ерполат“, „Жауызлық“ деген қосықларында фашистлердин ар-намыстан айрылған қайуан минезли адамлар, еркин адамларды қулыққа сүйреген қараңғылық аждархалары екенин, жас балалардын, ақшашлы аналардың қанын гүнасыз төгийуши жәллатлар екенлигин әшкаралай келип, адамшылықтың шәрти ар-намыссы болыу, ар-намыссы болыу қақсызлыққа қарсы атландыратуғын күш екенлигин, ар-намысты қорғаған адамның ғана жеңе беретуғынлығын, оларға өлим жоқлығын сөз етеди. Усы қәсийетти ийелеу әдиули ис деп көкке көтерди:

Ар намыссы ер адам,
Гүресте жаудан қайтпайды,
—Жеңемен, деп айтса да,
Өлемен, деп айтпайды,—

дейди шайыр. Бул шайырдың совет халқының минез-құлқын сүүретлеуи болып есаплананы. Шайыр өзиниң жеңіске болған күшлі исенимин көсемимиз Ленин партиясы баслаған усындай халықтың қахарманлығына тийкарлайды.

Хожабектин бул топламының бир бақалылығы оның кең тематикалық болыуында: шайыр бунда СССР дағы миллетлер дослығын да, нәсият етип отырған ананы да, колхоз атызындағы қызғынлы истин гиреуи—социалистлик жарысты да, жаслар арасындағы жауынгер

мухаббатты да, илим-өнердің жоқары баҳасында қарман пахтакешлердің кейпін де сөз етті.

Топламның тағы бір бағалылығы кишкене қосықтарға шекем белгилі сюжет пенен жазылған. Бул қосықтардың күшлі мазмұнын, айтылажақ пикирдің түсиниклигін тәминлеген. Солай болса да шайырдың биринши қосықтар топламында гейпара орынларда айтылажақ жақсы ойды көркемлеп байланыстырып бере алмау, теңеулерди, сөзлерди надурис қолланыу, орынсыз пикирди жеңил-жеңил беріу сыяқлы бир қатар кемшиликлер ушырасты.

1946-жылы Хожабектин „Бахытлы турмыс“ деп аталған қосықтар топламы басылып шықты. Бул шайырдың екінши адымы болып, буган 1944—1946-жылдар арасындағы жазылған қосықтары кирген.

Топламдағы қосықтар идеялық мазмұны, тематикалық кеңлиги, көркемлик жағынан да шайырдың „Жеңис ушын алға“ деп аталатуғын биринши топламынан анағұрлым жоқары болып, оның творчестволық жақтан өсе түскенлигін анық көрсетеди.

Топлам „Ленин тири“, „Биринши бизин депутат“ деген қосықтары менен басланады. Шайыр бул қосықтарда халықтың уллы көсемлерге, ленинизмге болған шексиз мухаббатты шеберлик пенен баян етеди.

„Ленин ол бахытқа кеннен жол ашты,
Турмысты гүлентип нур сәуле шашты,
.....

Ленинизм-ошпейтуғын шам-шырақ
Ленинизм-гүреслерде жау-жарақ“—

дейди шайыр. Оларға болған халық мухаббатын олардың халық мәңгі ушын ислеген ийгиликли ислери менен байланыстырады. „Ленин тири жеңислердин күшінде“, деп хәм көркем жуумақ шығарады.

Шайыр „СССР“, „Ұатаным“, „Жеңис жолында“, „Правда“, „Колхозшы“ деген қосықтарында бахыттың, азатлықтың мәканы болған уллы Ұатанды оның табыстарын, өсиу-өрлеуін көтеринкилик пенен жырлайды.

Топламдағы „Ұатаным“, „СССР“, „Москва“, „Жаз“ сыяқлы қосықтар күшлі идеялылығы хәм көркемлик қурылысы менен айрықша жақсы.

Шайыр халықты Ленин жолы менен бахытқа, жеңистен жеңиске баслап атырған коммунистлик партияны жырлайды.

„Табыстарға табыс қосқан жанадан,
Турмысты жайпаттың, еткен абадан,
Көп миллетти туғандай бир анадан,
Тәрбиялап татыу еттиң абадан—

дейди шайыр. Москваңы пүткил дүнья мийнеткешлери жандай жақсы көреді. Оннан өз бахытларын күтеди. Өйткени онда Кремль—елдин жүрегі бар. Москвадан елге бахыт таралады, пүткил дүнья Москвадан бахыт таңынан нурланады. Шайыр өзиниң „Москва“ деген қосығында усыларды сөз етеди, Москваға ҳасыл жырын арнайды.

Хожабектин бул топламының тағы бир бағалылығы, онда Ұатанды сүйиушилик бенен бирге, жана дәуирге, социалистлик мийнет қурылысына болған мухаббат, социалистлик қурылыстың бурынғы хәм ҳазирги буржуазиялық ямаса феодалистлик қурылыстардан артықлығы, демократиялылығы, күшлилиги көтеринкилик пенен жырланады. Уллы Октябрь социалистлик революциясының тарихый роли дурыс түсиндириледі.

Бул жағынан оның „Еки өмир“ қосығы айрықша бағалы. Революциядан бурын аш-әптадалықта турмыс кеширген, ҳешқандай хуқуқына ийе болмай езилген халық революциядан сон бахытлы шадлы турмысқа

ериседи, ериксіз жалшыдан ел тағдирин шешиўге қатнаса алатуғын әдиўли адам дәрежесине шекем көтериледи.

Қосықта бул мәселе еки заманның гүясы шығарманың геройы Матчан атанын сөзи менен оғада шебер түрде баян етиледи. Коммунистлик партия хәм оның көсемлери, ұатан азатлығы ушын саўаш еткен жаўынгерлер, колхоз атызында тер төккен пахтакешлер, батырларды өсирген аналар, теңиз толқыны менен арпалысқан балықшылар, ярын күткен сулыў, сүйискен жас жүреклер, келешектин ийеси—оқыўшы жаслар, халқымыздың мақтанышы болған хұрметли адамлар—минне топламның геройлары усылар болып есапланады.

Жаўынгер елдин ерки ушын өзинин жанын да бағышлаўға таяр, пахтакеш, балықшы ел қудиретин өсириў ушын тер төгеди, ана-елге хадал хызмет еткени ушын баласына ырза болады, усындай бала өсиргенине мақтанады, ярын күткен сулыў жеңис пенен қайгатуғын ярын ылайықлы табыс пенен күтиўге күш жумсайды, сүйискен жас жүреклер, өз мухаббатларын ел хызметине шәрт етип қояды, қысқасы хәмме елге хызмет етиў ышқы менен өз жүреклерин толтырған—минне топламның идеялық мазмуны усылардан ибарат.

Шайырдың „Жаз“ деген қосығы тәбият көринислеринин сулыў сүүретлерин бериў жағынан әдебиятымызда Жолмурзанын „Бәхәр сүйген яр“, А. Дабыловтын „Бәхәр“, Жапақовтын „Қара тениз“ қосықлары сыяқлы оғада шебер жазылған қосықларға жатады. Бунда шайыр шайқалған гүллер, егинлер менен қулпырған жерди, мунарланған тау, таудан сарқырап аққан суўларды, адамға рәхәт бағышлайтуғын жаздың салқын сап хаўасын, бағларда писип турған әлўан-әлўан жемисти сүүретлей келип, бул көркем көринислердин барлығын колхозшылардың қахарманлық мийнетине

байланыстырады, бул көринислердин тағы да көркейтүғынын, атызда қызған ғажжа-ғаж жұмыс деп көрсетеди. Х. Сейтов, Некрасовтын „Шайыр хәм азамат“, Пушкинның „Руслан хәм Людмила“ поэмалары хәм басқа да рус шайырларының лирикалық қосықларын қарақалпақшаға аўдарады. Бул жағдай оның әдебий жұмысына күшли тәсир тийгизди. Усылардың тиккелей нәтийжеси болып жазылған „Таң нуры“, „Ленин жолында“, „Уллы шайыр“ сыяқлы қосықлары оның творчестволық жақтан әдеўир өсе баслағанлығын ашып көрсетеди.

Хожабек Сейтов қарақалпақ совет әдебиятындағы ғаўлап өсип киятырған талантлы жаслардың алдағы қатарлы ўәкиллеринин биреўи. Оның дөретиўшилики иси Ұатан урысы жылларында раўажланды Хожабек усы ўақытларда дөреткен көркем шығармалары менен қарақалпақ халқына танылды. Хожабек көп оқып, көп үйренип, талапданған шайыр. Оның шығармаларының тематикасы, идеялық мазмуны дурыс жолда, дурыс бағдарда, шайыр ҳәзирги ўақытта өсиў дәўиринде. Шайырдың ҳәзирги бет алысы, биринши әдебий адымларына қарағанда оннан көп нәрселерди күтиўге болады.

МАЗМУНЫ

II бөлім

Революцияға дейінгі қарақалпақ әдебиаты

Кирисиу	5
Революцияға дейінгі қарақалпақ әдебиатының тийкары	
рауажланыу жагдайлары	14
Жийен Тагай улы	45
Кунхожа	57
Әжинияз Қосыбай улы	72
Бердақ Қарғабай улы	89
Жуумақ	152
Өтеш Алшынбай улы	154
XIX-әсирдин ақыры, XX-әсирдин басындағы қарақалпақ әдебиаты	163
Құлымбет шайыр	171
Құлмурат шайыр	177
Гүлмурат шайыр	180
Сарыбай шайыр	182
Аннақұл шайыр	185
Омар Сүгиримбет улы	186
Тоқпан улы Сыдық шайыр	192
Бекмухамед улы Мәулик шайыр	194
Жуумақ	196

III бөлім

Қарақалпақ Совет әдебиаты

Қарақалпақ совет әдебиатының рауажланыу жоллары	199
Биринши дәуир	208
Екинши дәуир	214

Үшинши дәуир	221
Төртинши дәуир	224
Аянберген Муусаев	227
Аббаз Дабылов	236
Садық Нурымбетов	248
Айтбай Матякубов	261
Абдираман Өтепов	262
Хожамет Ахмет улы	264
Жолмурза Айнурзаев	271
Мырзағали Дәрибаев	321
Дәли Назберген улы	334
Наурыз Жапақов	344
Хожабек Сейитов	350